Magister-Auctor Saga

De mathetiek era

Idrissa Zoungrana

Versie 2.07

Titel: *De Magister Auctor Saga. 09. De mathetiek Era*
Auteur: Idrissa Zoungrana
E-boek in Pages met lettertype *Charter 14*
Voor de eenentwintigste eeuw is De Magister-Auctor Saga
© 2020-2026 Pascal Paulus met boekomslag van Frank Nuyts
uitgegeven onder de licentie CC BY-NC-ND 4.0

Totaal herwerkte versie door Maria Liber in 122.25

Met dank aan Sayen Quispe en Pablo Marquez voor de hulp bij het opzoekingswerk en de vele suggesties.

Magister-Auctor Saga

De mathetiek era

Idrissa Zoungrana

Voor Manuel, Sebastião
en Olívia

Een nieuw tijdperk?

Kinderen op school, moest dat voor alle kinderen? Kon dat voor alle kinderen? Of hield je sommige kinderen bewust buiten de school?
Aan het begin van de eenentwintigste eeuw AD, ons 120ste hectojaar, leefden John, Jeanne, Paulo, Maria, Catherine en Joana, Anne, Sebastiaan en Alan op het deel van de planeet dat toen Europa heette op twee nu verdwenen plaatsen met de naam Oostende en Lissabon. In de wereld van toen werkten Natiestaten elk hun eigen regels uit over leren, school en de status van de kinderen.

Er waren tegenstrijdige houdingen ten aanzien van kinderen aan wie men leermoeilijkheden toeschreef. Er waren kinderen van wie men zei dat ze ernstige meervoudige beperkingen hadden… Een eenvoudige heterogene, pluralistische en kosmopoliete kijk was teveel gevraagd. Men splitste graag op. Er werden verklaringen aangenomen, zoals die van Salamanca, om de opsplitsing in te dijken? Was dat de hamvraag? Bij het maken van wettelijke regelingen blijkbaar wel.

Lissabon lag in Portugal. De wettelijke bepaling was er dat alle kinderen op een universele school terecht konden. Er waren wel speciale medisch-pedagogische centra voor kinderen met meer complexe noden tot intensieve ondersteuning. Kinderen met ernstig meervoudige beperkingen konden zodoende terecht in een universele school waar een multidisciplinair team hen opving. Op papier dan toch.

Oostende lag in Vlaanderen, toevallig ook in België. Hier nam in die periode, mede als gevolg van een leerplicht in plaats van een schoolplicht, het onderwijs aan huis duidelijk toe, zowel in het lager als het secundair onderwijs. Men beschouwde het onderwijs

aan huis als een alternatief voor kinderen en jongeren met ernstig meervoudige beperkingen die anders in bepaalde welzijnsvoorzieningen terecht kwamen.

In Nederland, een land dat aan België grensde, was er jeugdhulp in en rond de school. Leraren kregen ondersteuning wanneer ze omgingen met kinderen waarvan de volwassenen beweerden dat ze een gedrags- of andere opgroei-problematiek vertonen. Leerlingen met een beperking of psychische stoornis kregen begeleiding en persoonlijke verzorging in de klas.

In Noorwegen — meer noordelijk gesitueerd — bestond de vrijstelling van schoolplicht niet. Alle kinderen, ongeacht de aard en de ernst van hun beschreven beperking, volgden onderwijs in de dichtstbijzijnde universele school. Binnen die scholen waren er specifieke maatregelen of opvang voor kinderen met specifieke onderwijsbehoeften. De voormalige scholen voor buitengewoon onderwijs werden expertisecentra die ondersteuning boden aan de universele scholen.

Ook het toenmalige buurland Zweden kende geen in het systeem opgenomen vrijstelling van schoolplicht. Gewoonlijk werden kinderen met wat men als ernstig meervoudige beperkingen beschreef opgenomen in de lokale universele scholen waar ze terecht kwamen in speciale klassen voor kinderen met ernstige beperkingen, met een specifiek curriculum.

Meer oostwaarts dan. In Polen waren geïntegreerde klassen in universele scholen de norm. Alleen kinderen met diep verstandelijke beperkingen gingen naar speciale scholen.
Andere Staten waren wat lakser. Hongarije bijvoorbeeld. Hoewel kinderen met ernstig meervoudige beperkingen daar wettelijk schoolplichtig waren gingen ze in de praktijk niet naar school. Ze bleven vaak thuis of frequenteerden dagverblijven en internaten.

In Frankrijk, ten zuiden van België en ten noorden van Portugal,

was in het begin van de 21ste eeuw AD het onderwijs aan kinderen met ernstig meervoudige beperkingen nog vaak de taak voor scholen voor buitengewoon onderwijs. Vrijstelling van schoolplicht bestond niet en ieder kind kreeg een '*persoonlijk onderwijsplan*'. De uitvoering en evaluatie van dat plan werd regelmatig opgevolgd door een onderwijsteam.
Het zuid-oostelijke Italië beschikte over een wet voor inclusie in het universele onderwijs. Kinderen met een beperking gingen naar een universele school, ongeacht de aard of de ernst van de door de volwassenen vastgestelde beperking. Voor ernstig meervoudige beperkingen waren er toch speciale scholen die meestal in handen waren van private zorginstellingen.

Kortom, voor wat men fysische of psychische beperkingen van biologische aard zou kunnen noemen, leek er wel een specifieke aandacht te bestaan in veel natiestaten van dat deel van de wereld, op verschillende wijzes ingevuld.
Maar de aan de kinderlijke leergierigheid niet aangepaste structuren turnden de kinderen vaak tot onaangepastheid om. Ze kregen dan de meest uiteenlopende beschrijvingen toebedeeld, waarbij de grens tussen biologisch psychische beperking en cultureel vastgelegde afwijking verre van duidelijk was. Die eerste helft van de 21ste eeuw, ons 120ste hectojaar, door veel antropogogen het mathetiek tijdperk genoemd, was een periode zwanger van uiteenlopende stromingen.

***

Dit is het negende deel van de familiesage van Alberto. Drie vrouwen komen duidelijk naar voren.
Joana en Catherine Demeester spelen de hoofdrol. In 2025 AD (120.25) publiceren ze de eerste interpreteerbare voorstellen betreffende de ignarometrische analyse bij het bestuderen van groepen mensen, onder de vorm van gemeenschap, natie of maatschappij.

De belangstelling van de zusters Demeester gaat eerder uit naar de verhouding tussen mensen in verscheidene sociale contexten die ook leeromgevingen zijn en niet zozeer naar wettelijk geregelde schoolsystemen. Doorheen haar verhaal over Catherine en Joana, schetst Idrissa Zoungrana ons een beeld van dit tijdperk waarin wie hiervoor de macht heeft waakt over wie aan welke niet universele regels zal worden onderworpen.

In de loop van het verhaal neemt Greta Campos de hoofdrol over. Na de dood van haar grootvader Paulo start ze met de hulp van haar neef de archivering van zowel de bibliotheek van haar grootvader als van alle geschriften en publicaties die te maken hebben met de ignarometrische analyse in de sociologie.

De onderzoekers verbonden aan de JCDRuimte beschouwen doorgaans Joana Demeester als de laatste vertegenwoordigster van de tweede Magister-Actor dynastie. Zoals we in dit en het volgende deel van de saga zullen merken, heeft dit te maken met twee factoren: vele geschiedschrijvers van Bibliopolis die de ignarometrische analyse bestuderen beschouwen vandaag Joana als de spilfiguur voor het verder uitwerken van vroegere pogingen om arrogantie en ignorantie met elkaar in verband te brengen bij het bepalen van ideaal-types of zuivere types van het menselijke gedrag ten aanzien van de eigen soort.
Naderhand is het Greta, dochter van Catherine en nicht van Joana, die het antropogogisch karakter van de dynastieke lijn voortzet. Dat wordt duidelijk zodra Greta start met de catalogisering van de boeken en de documenten in de bibliotheek van Paulo Demeester.

Maria Liber
Bibliopolis, 122.25

Leergemeenschappen op school en erbuiten

De debat club

“Joana, ben je klaar?” roept Catherine aan de trap.

“Ik kom,” antwoordt haar zus die nog even aan het experimenteren was met haar nieuwe gehoorapparaatjes. Die zijn vandaag zo geminiaturiseerd dat ze als een oordopje op maat in de oorschelp passen.

Ze komt de trap af en samen wandelen de zussen naar de bushalte. Vanaf vandaag zitten ze weer samen op dezelfde school, nu Joana aan het lager middelbaar begint en Catherine in het hoger middelbaar zit.

“Gaf papa je ook nog allerlei raadgevingen, toen je naar de middelbare school overstapte?”, vraagt Joana zodra ze op de bus zitten.

Catherine lacht: “Wees voorzichtig op de bus, op straat, in de school, als je buiten de kantine gaat eten met je vrienden, je hebt wellicht dat ook allemaal gehoord.”

Joana zucht: “Ja, en ook om me geen zorgen te maken als ik iets niet direct begrijp met papieren, lesroosters, leerkrachten.”

Catherine merkt op: “Arme papa, hij is soms zo buitenlands. Ik hoorde hem tegen mama zeggen dat hij het moeilijk heeft ons leven op school voor te stellen omdat hij in een kleine stad met de fiets of te voet naar school ging, en dat er minder leerlingen waren dan bij ons op school.”

Joana giechelt: “Hij loopt er soms een beetje verloren bij. Maar het is toch een schat. Hij zei me gisteren nog dat ik net als jij de toelating heb de school te verlaten over de middag, maar dat ik je altijd moet zeggen waar ik naartoe ga. Jij moest blijkbaar aan niemand zeggen wat je deed onder de middag.”

Catherine omarmt haar zus. “Dat is omdat ik de grote zus ben en jij

de kleine zus," lacht ze. Ze kijkt op haar gsm waarop net een nieuw berichtje binnenkwam en zegt: "Leuk! We hebben twee nieuwe jongens in de klas. Ik ben benieuwd!"
Wanneer ze de bus uitstappen staat Joana's vriendin op haar te wachten. Ze hebben een afspraak met hun klasdirectrice. Samen gaan ze naar de leraarskamer waar ze vriendelijk te woord gestaan worden. De lerares legt uit dat de taak van klasdirectrice van de eerstejaars op de middelbare school gewoonlijk toebedeeld wordt aan wie een groter pakket uren heeft met de klas. Zij geeft wiskunde en natuurwetenschappen en ze zullen dus vrijwel elke dag een les hebben met haar. Joana legt uit dat bij haar inschrijving afgesproken werd dat ze een plaats in de klas krijgt waarbij ze gemakkelijk het gezicht van de leerkracht kan observeren en dat haar vriendin naast haar zou komen te zitten om haar te kunnen ondersteunen. Ze legt uit dat liplezen een belangrijke steun voor haar is. De directrice denkt dat alles vlot zal gaan en dat Joana niet mag aarzelen haar op te zoeken als ze bemiddeling nodig heeft met een of andere leerkracht. De meisjes gaan gerustgesteld de speelplaats op, waar ze oude vrienden van de vorige school terug zien en kennis maken met de vele nieuwe klasgenoten. Joana ziet in de verte haar zus die heel geanimeerd staat te praten met een jongen, wellicht één van die twee nieuwe gezichten, denkt ze.

Enkele dagen later lopen de zussen met enkele vrienden de laan af naar één van hun geliefde broodjeszaken. Catherine stelt Steven Bird voor aan haar zus en diens vriendin. Hij is de jongen waar Joana haar de eerste dag mee zag praten en is inderdaad één van de twee nieuwe elementen van haar klas. Zijn vader werkt in diplomatieke dienst en heeft tot vorig jaar op een Brits consulaat in Brazilië gewerkt, maar is nu aangesteld op de ambassade hier in Lissabon. Steven is hier erg blij om. In de Braziliaanse grootstad mocht hij zich niet vrij verplaatsen. Hij werd altijd per auto naar een privé-school gevoerd. Zijn ouders hebben nu een woning in de

buurt van de openbare middelbare school en nu kan hij dus gewoon te voet komen en na school met vrienden optrekken in de parken in de buurt of aan de rand van de rivier. Joana en haar vriendin vinden hem dadelijk erg sympathiek. Hij heeft een grappig brits-braziliaans accent dat Catherine erg goed kan nabootsen. Steven droomt ervan professioneel piloot te worden. Hij heeft vorig jaar in Brazilië zijn brevet gehaald voor solovluchten met zweefvliegtuigen.
De jongelui wandelen samen terug naar school en spreken af van hun gezamenlijk bezoek aan de broodjeszaak een wekelijkse activiteit te maken.

Die namiddag organiseert de debat-club van de leerlingen van het hoger middelbaar een gesprek in het kader van een reeks over internationale samenwerking. Catherine is lid van de club en heeft haar vader al uitgenodigd voor de laatste clubactiviteit van huidig schooljaar als gastspreker over de internationale samenwerking in het onderwijs.
Vandaag komt Hypolite d’Ailleurs vertellen over zijn ervaringen als consultant voor initiatieven in het kader van de solidaire economie.
Joana overtuigt haar zus de debatnamiddag bij te wonen. Er komen nog een tiental leerlingen opdagen en ze gaan samen in een grote kring zitten. Beide zussen zijn erg opgetogen met de verhalen van Hypolite. Die begint met de vraag: “Hoeveel tijd doen jullie erover om van huis naar school te komen?”
De antwoorden verschillen natuurlijk. Catherine zegt dat ze er langer over doen, als ze met de bus komen: zo ongeveer twintig minuten. “Maar als een van onze ouders ons voert, dan doen we er tien minuten over,” zegt ze er nog bij. Eén van de collega’s heeft gemakkelijk een half uur nodig. Naar huis doet hij er maar twintig minuten over, dan gaat het bergaf. Hij woont dichter bij de school, maar komt te voet.
“Twintig minuten met de bus, twintig minuten uur te voet bergaf”

herneemt Hypolite. “Jullie weten welke afstand iemand in twintig minuten te voet aflegt?” Catherine’s collega zegt dat hij het op een plan nakeek: hij woont op ongeveer twee kilometer van de school woont.

“Dat klopt vrij goed,” zegt Hypolite. Over een vlakke weg of een pad kan iemand te voet zonder grote inspanning zo’n vijf kilometer per uur afleggen.” Hij kijkt Catherine aan en vervolgt: “Tien minuten met de auto… Dat is wellicht zo’n acht tot tien kilometer. Te voet zou je er langs dezelfde weg misschien zo’n twee uur over doen. Goed. Weten jullie iets over São Tomé?”

“Dat is een eiland voor de Afrikaanse kust,” zegt een van de jongeren. “Vroeger behoorde het tot Portugal.”

“Behoren tot…,” zegt Hypolite, “Hmm, ja. Portugese ontdekkingsreizigers zetten er voet aan land. Het eiland was toen onbewoond. Niemand had veel lust om er te gaan wonen, maar na de bezetting van Brazilië, vonden handelaars het wel nuttig om het eiland te gebruiken als een stopplaats voor de schepen die de Atlantische Oceaan ten zuiden van de evenaar overstaken. Dus verbande de toenmalige regering in het land niet gewenste personen naar São Tomé, zodat het eiland permanent bewoond zou worden. Vaak ging het om joodse families, die uit het katholieke Portugal werden gezet. En om verder te gaan: weten jullie wat een Roça is?”

Er is een korte stilte, en dan zegt iemand: “Is dat niet een soort plantage?”

“Zo iets,” herneemt Hypolite. “Al snel voerden de uit Portugal afkomstige permanente bewoners slaven aan uit Afrika om rietsuiker- en cacaoplantages aan te leggen. Maar de slaven verbleven vrij dicht bij het land van oorsprong en er waren veel opstanden. Gaandeweg verkozen Portugese, en later ook andere Europese handelaars, hun producten uit Brazilië te halen nadat ze slaven daarheen uitvoerden. São Tomé werd een doorvoerhaven. Later, tijdens de vorige eeuw nam de vraag naar bepaalde

producten uit de tropen erg toe: koffie, suiker, cacao. In São Tomé werden de plantages opnieuw in gebruik genomen, vooral voor cacao en koffie. De Portugese eigenaars bleven hoofdzakelijk zwarte slaven gebruiken die later een soort lijfeigenen werden. Die leefden in heel slechte omstandigheden op de Roça, de plantage. Sinds de Anjerrevolutie in 1974 zijn São Tomé en het buureiland Príncipe onafhankelijk, maar veel mensen leven nog steeds in erg moeilijke omstandigheden.
Ik bracht een paar jaar geleden met tussenpozen enkele maanden door in de Roça Àgua Izé. Ik leerde er projectleider Hipólito Santos kennen."
Er wordt gelachen en Hypolite lacht mee. "Ja, ik weet het, we werden een soort *Janssen en Janssens* van Kuifje: Hipólito en Hypolite. De projectleider was enkele jaren eerder uitgenodigd een krankzinnig project in een dependance van de Roça mee op te starten, een project uitgedacht door mensen die zelden ter plaatse gaan kijken. Je had toen om de 16 km van een bijna niet bestaand pad te overbruggen 3 uur nodig, met een terreinwagen, de snelheid van een voetganger op een platte weg. Hipólito maakte deel uit te van een internationale groep consultanten. Ze kregen de opdracht in record-tijd duurzame kleine bedrijfjes te helpen oprichten, op vraag van het VN-Ontwikkelingsprogramma (UNDP) gefinanceerd door de Internationale Arbeidsorganisatie of ILO.
Nadat hij er ter plekke het leven van de mensen meemaakte was dat volgens hem een onmogelijke eis. Maar hij stond vrijwel alleen in zijn overtuiging. Hij nam afstand van het project en legde aan de plaatselijke directeur van het UNDP uit wat volgens hem wel nodig was. De vrouwen van de plaatselijke gemeenschappen moesten volledig bij het project betrokken worden, iets wat in het voorstel helemaal niet het geval was, hoewel ze toch het grootste deel van het plantagewerk verrichtten. Ook waren zij het die het grootste deel van hun tijd doorbrachten in de Roça-afdelingen."
"En kon dat?" vraagt Catherine.

“Hij sprak er lang over met het ploegje mensen waarmee hij hier samenwerkt. Ik was toen net uit Frankrijk overgekomen en werd in die ploeg opgenomen. We dachten dat we een goedkoper programma konden opzetten waarmee we niet alleen dat deel van de Roça, maar ook andere delen konden betrekken. We stelden rechtstreeks aan het UNDP en de ILO voor om delegaties van 3 vrouwen uit vijf verschillende delen van de Roça gedurende twee jaar voor korte periodes samen te brengen in een participatief actieonderzoek, in een bewustmakende leergemeenschap. Volgens ons was het mogelijk:

- een kern ondernemende vrouwen te bekrachtigen om in het collectieve leven tussen te komen;
- een collectief gevoel te geven om een betere toekomst uit te kunnen bouwen;
- vijf dependances samen te laten werken bij het zoeken naar gemeenschappelijke oplossingen;
- economische, sociale en culturele inter-communautaire projecten op te bouwen;
- de vrouwen toegang tot krediet te verschaffen, gezien ze het initiatief in eigen handen gingen nemen en beter hun rechten zouden kennen;
- op middellange termijn kleine door vrouwen, mannen en jongeren opgerichte bedrijven te zien ontstaan.

En dat is wat er uiteindelijk gebeurde: drie jaar na de start van onze tussenkomst ontstonden er een veertigtal kleine socio-economische initiatieven die meer dan vijftig mensen van nieuwe inkomsten voorzagen. Er vormden zich vier vrouwenverenigingen die zich auto-financieren. Alles bij elkaar werden 150 vrouwen bij het participatief actieonderzoek betrokken. Niet onbelangrijk was hierbij de evolutie van het lokaal technisch team dat gaandeweg samen met de communautaire vertegenwoordigers collectieve instrumenten voor auto-evaluatie leerde te gebruiken. Ze werden bekwaam om hun tussenkomst efficiënt bij te sturen en beter

rekening te houden met wat de bevolking hen zelf bijbracht over de plaatselijke ontwikkeling.”
“Dat is wat jullie zelf ondervonden, of zeggen ook anderen dat?” vraagt een van de jonge luisteraars.
“Een goede vraag,” zegt Hypolite. “Op het einde van 2001 kon je het volgende lezen in de officiële verslagen van de specialisten van de Internationale Arbeidsorganisatie (ILO), de Voedsel- en Landbouworganisatie (FAO) en het UNDP (het VN-Ontwikkelingsprogramma: ‘*De resultaten werden ruimschoots overtroffen als gevolg van het werk met vrouwen, namelijk de intentie om echte gemeenschapssamenlevingen te creëren vanuit groepen plantagearbeiders die, gewend aan armoede en passiviteit, vroeger gemakkelijk opgaven*’ en ‘*De levens van de bevolking van de vijf gemeenschappen die hebben geprofiteerd van het herstel van de spoorlijnen zijn aanzienlijk verbeterd. Het zijn echter de vrouwen die er tot nu toe het meest van hebben geprofiteerd, omdat zij, vanuit een mindere positie, erin zijn geslaagd zelfvertrouwen (eigenwaarde) te verwerven en nu dynamische onderneemsters zijn*’. Die specialisten zeggen zelf dat het onloochenbaar is dat ‘*de methodologie van de ILO*’ zou moeten uitgebreid worden. Maar dat laatste is een vrijblijvende uitspraak, die wellicht voor altijd vrijblijvend zal blijven.”
“Is dat dan ook niet gemakkelijk opgeven?” vraagt Joana ietwat verlegen.
Hypolite kijkt haar lang aan, voor hij antwoordt: “Dat is een heel pertinente opmerking, jonge juffrouw! En het is erg moeilijk om erop te antwoorden. Ik spreek liever over wat ervaring mij leerde. De op geld georiënteerde en beluste individuen in onze maatschappij zeggen wel veel over hoe ze arme volkeren en gebieden kunnen ‘helpen om zich te ontwikkelen’, maar hebben enkel hun eigen model voor ogen. En ze weten zelf heel goed dat dit model steunt op door hen uitgebuite mensen. Dus is hun bekommernis hypocriet. En dat weten ze ook zelf. Samen met wie ik werk schop ik al een aantal jaren tegen zere schenen en soms

heeft dat lokaal resultaat, zoals bij de strategie die we hier gebruikten. Ik ben liever voorzichtig met wat ik de witwas-actie van de brave kapitalist noem. Dat ben ik ook ten aanzien van die bewegingen die zich alternatief noemen, zich bekommeren om goedkope technologie te leveren aan degenen die nog niet over technologie beschikken, maar niet geïnteresseerd zijn in echt duurzame technologische oplossingen voor de hele planeet."

Daarop vraagt Steven: "Maar in wat bestaat zo'n actieonderzoek precies?"

"Het komt erop neer dat je als technicus erg goed alle varianten zoekt te vinden die het succes zullen bepalen van de interventie waaraan je gaat meewerken. En dat kan heel erg verschillen van project tot project. In het voorbeeld dat ik gaf kregen we de opdracht de bevolking van Roça-delen te begeleiden tot het bekomen van duurzame micro- economische activiteiten. Na het eerste contact met de bevolking begreep mijn bijna-naamgenoot dat gesubsidieerde investering zoveel mogelijk vermeden moest worden zolang er geen communautair bewustzijn was om die investering in goede banen te leiden. Verder merkte hij op dat de strikte rolverdeling tussen man en vrouw maakte dat de vrouwen veel beter dan de mannen wisten hoe de overlevingseconomie te sturen van de gemeenschap in de Roça. Maar de vrouwen aan het spreken krijgen en gehoord doen worden is niet gemakkelijk in een gemeenschap waar de mannen traditioneel gezien het woord hebben. En in dit geval beschikten ze over geen enkele economische kennis, zelfs niet over hun eigen overlevingseconomie. We werkten dus voorzichtig een voorstel uit om een paar vrouwen van elk van de dependances van de Roça samen te brengen in haar hoofdgebouw, met de bedoeling ervaringen uit te wisselen. Ze zouden hierbij begeleid worden door een kleine ploeg van voornamelijk vrouwen en een of twee mannen. Die ploeg was bedreven in het leiden van gespreksgroepen en had de nodige technische kennis op gebied van overlevingseconomie, landbouw

beheer, vormen van micro-ondernemingen en gemeenschapsontwikkeling. Er werden pauzes ingelast in de bijeenkomsten, zodat we de deelneemsters konden begeleiden en aanmoedigen om bij elke tijdelijke terugkeer naar de dependance informatie te verzamelen in functie van de vragen die rezen tijdens ervaringsuitwisselingen om zodoende elk volgend leermoment voor te bereiden."

"Ze maken dus een soort project," vraagt Joana.

"Daar komt het ongeveer op neer," antwoordt Hypolite. "En opdat het hun project zou blijven, weten al die hoog gespecialiseerde technici dat ze vooral moeten kunnen hun mond houden, luisteren, verbanden duidelijk maken, met de bedoeling de mensen te helpen bij het nadenken, het voorstellen van plannen en het analyseren en herformuleren ervan."

Catherine kijk naar de leerkracht die deel uitmaakt van de club: "Onze leerkracht biologie zegt dat zijn taak erin bestaat ons te helpen leren denken hoe een project uit te lijnen en welke technieken hierbij toe te passen. Is dat hetzelfde?"

De leerkracht is wat verrast bij die vraag, en zegt dan langzaam: "Ja… enigszins wel zou ik zo zeggen."

Provocerend zegt Hypolite: "Enkel jullie leerkracht biologie?"

Steven zegt daarop met twinkelende ogen: "De meeste leerkrachten zijn technici die hun mond niet kunnen houden en moeilijk luisteren, zou ik zo zeggen."

Iedereen lacht, ook de begeleidende lerares, die zegt: "Ik geef geen les aan Steven's klas, dus weet ik niet of hij me in de groep zet van technici die hun mond niet houden. Maar ik vond de vraag van Catherine interessant." Ze richt zich daarop tot Hypolite: "Weet U, er is een onderwijsmodel dat bekend staat als *Institutionele Pedagogie*. Er zijn leerkrachten, vooral in de lagere school, die hun leerlingen stimuleren om doorheen en omwille van hun projecten hun werkomgeving te structureren. Uw voorbeeld deed me hieraan denken."

Hypolite knikt: “Wij gebruiken de Institutionele Analyse als vertrekpunt. Dat helpt ons om daarop met de mensen doelen, regels en structuren uit te werken die de duurzaamheid van hun project verzekeren. We werken dus instituerend en dat lijkt ook het geval te zijn voor de onderwijzers waarvan U sprak.”
Op het einde van het gesprek vraagt Catherine of Hypolite haar zijn contact laat. Hij geeft haar het adres en telefoonnummer van het kleine consultantbureau waarmee hij werkt. Hij voegt er nog aan toe dat dit bureau zelf de juridische vorm van coöperatieve heeft.

Opgetogen geven Catherine en Joana verslag aan hun ouders over wat Hypolite hen vertelde. Joana zegt er onmiddellijk bij dat het verhaal van Hypolite over het werk met die vrouwen daar in São Tomé haar deed denken aan haar lagere school. Joana vraagt daarop of haar ouders al hadden horen spreken over de *Institutionele Pedagogie*. Ze is behoorlijk onder de indruk als ze van Maria hoort dat haar opa John één van de grondleggers, Fernand Oury, vrij goed kende en dat haar vader ooit stage bij hem volgde.
Paulo stelt vast dat de strategie waarover die Hypolite d’Ailleurs de kinderen vertelde uiteindelijk de werkwijze is van zijn zus met de lees- en schrijfgroepjes. Dat vindt hij erg interessant. Hij ziet hier nogmaals de verbinding tussen de dialogiserende aanpak van Paulo Freire, leergemeenschappen en de instituerende groepen in school- en klasverband.

Vanaf dit ogenblik laat Joana zich steeds meer betrekken bij de debat club. Catherine is blij dat haar zus de fakkel zal kunnen overnemen wanneer ze haar middelbaar onderwijs beëindigt. Net voor de examen periode van dat schooljaar aanvangt heeft de Club haar laatste activiteit voor dit seizoen. Zoals reeds was afgesproken is Paulo Demeester de gast. Steven leidt hem in met de volgende woorden: “Twee van onze vaste deelneemsters vroegen me om Paulo voor te stellen met iets anders dan ‘*En hier hebben we dan de vader van twee van onze medewerksters, Joana en Catherine*’, dus zeg

ik dat niet. Wat kan ik dan wel over Paulo zeggen? Hij komt uit België en heeft in verschillende landen van Europa gereisd en gewerkt vooraleer hij zich hier in Portugal installeerde. Op dit ogenblik is hij een van de drie beheerders van een werk- en denkruimte die ze zelf aanduiden als een leerlaboratorium. Ze werken er samen met eenieder die er komt aanwaaien en belangstelling heeft om samen met anderen te leren. Verder schrijft hij voor verschillende kranten en tijdschriften. Hij heeft het daarbij vaak over de gezellige of gelukkige samenleving. Paulo, ik zou hiermee willen beginnen. Kan een samenleving gelukkig zijn?"

"Dat gelukkige komt uit de titel van een boek van Ivan Illich: *Naar een nieuwe levensstijl: voorwaarden voor gelukkiger samenleven*. De engelse titel *Tools for Conviviality* zou je ook kunnen vertalen als *Instrumenten voor Gezelligheid*. Illich nodigt ons op provocerende toon uit na te denken over de manier waarop we ons vaak onbewust laten leiden tot een bepaalde samenleving waarin we omdat we over geld beschikken ons goederen en een levensstijl kunnen aanschaffen. Men probeert ons wijs te maken, zo zegt hij in zekere zin, dat we ons wereldwijd kunnen spiegelen aan het succesvolle model van een lokaal maatschappijmodel waarin iedereen naar eigen believen op individuele wijze kan consumeren."

"En volgens hem, en als ik het goed begrijp, volg je hem daarin, is dat niet de weg naar die gelukkige samenleving?"

"Het is heel misschien de weg naar een geluksgevoel voor een aantal individuen, maar niet voor alle samenlevenden. Er zijn verschillende obstakels. In dit maatschappijmodel houdt consumeren ten eerste in dat je over geld beschikt. Verder is in een consumerende maatschappij individueel geluk een vaag begrip: in hoeverre is dat individueel geluk een illusie, aangepraat door wie producten aan je opdringt. Ten derde, in een consumerende maatschappij veroorzaakt dit soort individueel geluk niet zelden de verdwijning van collectieve voorzieningen. Groepsbanden, zoals het samen zorgen voor een bepaalde infrastructuur worden losser,

verdwijnen soms of stuiten gewoon op onbegrip, als hierover niet gedacht wordt.”

“Kan je voorbeelden geven?” vraagt een van de aanwezige jongelui.

“Een mooi voorbeeld is de druk op de consumenten om voor gesprekken op afstand over te schakelen van een collectieve voorziening naar een strikt individueel toestel. Sinds de volledige doorbraak van de cellulaire telefoons neemt het aantal publieke telefooncellen steeds meer af. Bovendien is er veel minder, laat ons zeggen, sociale bezorgdheid, in de zin van samen zorg dragen voor die publieke telefoons. Ze verliezen nut en betekenis en dus is er geen sociale controle meer over. Zijn ze stuk of verdwijnen ze, geen nood, we hebben ons individueel toestel. Dat geldt ook voor de huistelefoon: in plaats van één toestel dat samen moet beheerd worden, beschikt elk lid van het huisgezin over een toestel. Dat brengt natuurlijk veel meer geld op aan de ondernemingen die abonnementen of voorafbetalingen beheren en dat zijn bovendien tegenwoordig veelal privé- en geen publieke bedrijven. Niet enkel geeft de persoonlijke telefoon de valse indruk aan de eigenaar voortdurend de hele wereld te kunnen bereiken, maar maakt het ook de eigenaar in zekere zin slaaf van die wereld. Je hebt geen excuus meer om niet op te nemen en ondertussen hangen je communicatiemogelijkheden steeds meer af van het geld dat ieder voor zich ervoor betaalt.”

“Geen cellulaire telefoons dus?”

“Het is geen zwart-wit stelling. Maar de vraag die ik stel is wat we eigenlijk willen? Moet iedereen voortdurend en overal onmiddellijk aanspreekbaar zijn? En als dat moet, waarom dan wel? Is dat omdat we ertoe geleid worden een deel van onze tijd in een oninteressante werkomgeving door te brengen en ons kunnen koesteren met de wetenschap dat we op elk moment tekstgesprekken kunnen uitwisselen met wie er niet is maar met wie we zouden willen samen zijn? De consumerende individuen zijn conditie voor de economische maatschappij gebaseerd op de verkoop van producten.

Dit verplicht tot het hebben van geld wat verplicht tot het verkopen van de eigen arbeid. In zekere zin zijn we nog steeds slaaf van wie op grote schaal zijn bezit beheert.”

Daarop zegt Catherine: “Is dat de reden waarom je altijd voorstelt om gezamenlijke voorzieningen te gebruiken?”

“Het is een voor mij een niet alleen een kwestie van rationeel gebruik maken van onze uitvindingen. Stel je een ogenblik voor dat net zoals we sinds een goede honderd jaar geleidelijk de treinen door individuele auto’s vervingen we nu ook groepsvervoer per boot of per vliegtuig zouden vervangen door individuele vliegtuigen en boten. Dat noem ik consumptie waanzin. Maar wat ik veel erger vind is dat door alles wat we samen kunnen gebruiken te vervangen door voorwerpen voor individueel gebruik ook de sociale samenhang verzwakken. We worden gewoon meer individualist.”

“Maar is dat niet gewoon tegen de stroom willen oproeien?” vraagt Steven.

“Ik zou liever zeggen dat ik aan de marge van de stroom ga staan om te kijken wat er gebeurt. Ivan Illich komt tot de eenvoudige conclusie dat als we ons laten verleiden door de individuele consumptie en bovendien schreeuwen dat iedereen hetzelfde recht heeft op steeds meer consumptie, de planeet ten onder gaat. Toen ik ongeveer jullie leeftijd had lazen we het *Rapport van de club van Rome*, dat ons al voor zo’n mogelijk scenario waarschuwde en acht jaar geleden herhaalde de groep van Lissabon met hun boek *Limites à competição* de waarschuwing.”

Joana zegt: “Enkelen van ons hebben op de lagere school geleerd om samen te overleggen, samen projecten uit te werken en daarvoor samen collectief klasmateriaal te gebruiken. Ik weet dat mijn vriendinnen die op andere scholen zaten heel erg verwonderd waren dat we geen eigen potloden, stiften, latten, enz hadden, maar dat we gewoon samen met de klas kochten wat we nodig hadden.”

Paulo antwoordt: “Já, en alle ouders waren het over eens om de klas samen een kleine som geld laten beheren. Dat is niet enkel

efficiënter, maar ook goedkoper dan aan alle ouders een lijst te geven van wat ze voor hun kind moesten aanschaffen. Maar zie je, dat gaat ook in tegen de regel van het individuele consumentisme. Ik weet uit ervaring dat het tegenwoordig zelfs niet toegelaten is in de publieke scholen om de kinderen met een echte klaskas te laten werken. Maar wel worden er lessen opgedrongen om te leren omgaan met fictief geld, gesponsord door banken. En die hebben uiteraard individuele aankopen en kredietregels als richtlijn."

De begeleidende lerares merkt op dat ze in de woorden van Paulo gelijkenis hoort met enkele opmerkingen van Hypolite d'Ailleurs een tijdje geleden over het actieonderzoek waarbij je de mensen betrekt in de streek- en werkontwikkeling. Paulo zegt lachend over dat gesprek een uitgebreid verslag te hebben gehad en dat hij Hypolite erg bewondert: "Hij is een actieve consultant, hij heeft ook internationaal een grote verbondenheid met de mensen met wie hij werkt. Mijn ervaring is miniem, mijn kennis ook." Daarop lacht hij: "Wellicht ben ik daarom nu begeleider in het leerlaboratorium. Ik ben dat soort consultant die, omdat hij er niet in slaagt zelf te doen wat hij graag zou verwezenlijkt zien, anderen stimuleert om dat doen. Ik denk dat ik in het leerlaboratorium evenveel of meer leer dan de mensen die het laboratorium bezoeken. Sinds kort werken we samen met soortgelijke initiatieven in enkele landen die deel uitmaken van de PISA-onderzoeksgroep en vergelijkende studies publiceren over de performance van hun schoolsystemen. We kwamen elkaar op het spoor omdat in sommige van de PISA-verslagen naar dergelijke leergemeenschappen zal ik maar zeggen verwezen werd. Het is prettig te weten dat er nog mensen zijn die aan de marge gaan staan en wat ze observeren aan anderen doen observeren om erover na te denken."

"Heeft dat ook praktische gevolgen?" vraagt iemand anders.

"Wel, we zijn er in geslaagd meer aandacht te krijgen voor het belang van het experimenteren. Carl Sagan zegt hierover iets wat mijn aandacht trok. Experimenteren, zei hij, is met hoofd *én* handen

werken, om te experimenteren moet je concreet dingen doen. In een slaveneconomie was studeren door experimenteren uit den boze, alleen slaven werken met hun handen. Zelfs over natuurlijke fenomenen moest je gewoon denken, filosoferen. Een filosoof die dingen uitprobeerde kon zelfs scheef bekeken worden. De moderne wetenschappers laten weinig twijfel bestaan over de noodzaak om gedachten, hypotheses, te toetsen met experimenten en observatie. Maar op school wordt weinig geëxperimenteerd, er worden weinig projecten aangepakt om iets effectief uit te zoeken. De school werkt nog steeds met meesters en slaven…" Er wordt gelachen. Daarna zegt Paulo: "Initiatieven, zoals *La main à la Pâte* door Nobelprijswinnaar Charpak geïnspireerd, leggen het accent op de nood om van de klas een leergemeenschap te maken. In de menselijke geschiedenis wordt het experimenteren als een belangrijk onderdeel van het leren, ook van het leren mens zijn slechts sinds kort erkend. En toch zien de ministeries van onderwijs wereldwijd liever een lagere en zelfs middelbare school waar kennis gedoceerd wordt in plaats van de kinderen en de jongeren dingen te laten uitproberen en erover te laten praten. Maar een school kan zich als een leergemeenschap organiseren. In verschillende landen van Europa maakte ik zelf geregeld deel uit van leergemeenschappen. Daarbij heb ik ondervonden dat de verantwoordelijke voor een groep ook tot de lerenden behoort zodra die zichzelf niet ziet als een sprekende encyclopedie, maar als een begeleider,. In een leergemeenschap kan iedereen leren, in functie van het eigen startpunt en de eigen plaats in die gemeenschap. Meewerken wordt dan terug samenwerken en dat is menselijk gezien erg interessant."

"Maar een leerkracht weet toch meer dan een leerling," zegt een van Catherine's klasgenoten.

"Dat is geen absoluut gegeven," antwoordt Paulo "Uiteraard heeft een wiskundeleerkracht een grotere parate kennis van die delen van de taal der wiskunde die in het curriculum ingeschreven staan dan

de beginnende leerling. En de leerkracht kan die parate kennis ten dienste stellen op verschillende manieren. In het leerlaboratorium en gelijkaardige initiatieven gaan we ervan uit dat het interessantste is om samen met de kinderen een project op te zetten waarbij ze gaandeweg onder begeleiding in dit voorbeeld de wiskundige aspecten van het probleem onder de knie krijgen. Maar ik kan me best voorstellen dat de probleemstelling aan de parate kennis van de leerkracht voorbij gaat en dat lijkt me geen probleem te zijn. Ik zag ooit kinderen in de lagere school een probleem formuleren voor het LOGO-schildpadje…"

Paulo kijkt even vragend rond en ziet dat ongeveer de helft van de groep tekenen van herkenning geeft, terwijl de andere helft niet weet waarover hij spreekt. Wie ooit met de LOGO-programmeertaal experimenteerde legt snel uit waarover het gaat.

Daarop herneemt Paulo: "Het ging om een logisch probleem waarbij de onderwijzeres helemaal niet over de kennis beschikte om dat in programmeertaal over te zetten. Ik was gefascineerd om te zien hoe de kinderen en de onderwijzeres samen een aantal kleine programma modules maakten en die systematisch door het schildpadje lieten uitvoeren om geleidelijk tot het beoogde resultaat te komen. Daarbij was de kennis van onderwijzeres nuttig om met de kinderen de basisbewerkingen met negatieve getallen door te nemen en de logica van de negatie en de dubbele negatie te gebruiken. Dat is voor mij een leergemeenschap voor het leren mens worden, ongeacht de plaats die elk in de groep inneemt."

Catherine vraagt hierop: "Wil dat zeggen dat we als jonge mensen beter voor ogen houden dat de mensheid met coöperatie beter gediend is dan met zo goed mogelijke individuele examenuitslagen?"

Paulo knikt. "Ideaal ja zou ik zeggen. Maar we leven in een wereld van hiërarchie en klasseringen en in die wereld moet je ook weten welke examenuitslag je moet hebben om aan de verdere opleiding te kunnen beginnen waar je je zinnen op heb gezet. Helaas is het

niet genoeg te zeggen dat je voor dit of dat belangstelling hebt je moet ook nog concurreren met de anderen om aan deze of gene opleiding te kunnen beginnen. En dat brengt elke coöperatie in gevaar, als de groep niet lucide genoeg is. En zelfs een lucide groep kan geplet worden door wie van het leren een grote commerciële onderneming maakt."

"Wat wil je daarmee zeggen?" vraagt Steven.

"Ik geef een voorbeeld van een heel andere internationale samenwerking. Mijn vader gaf me zo'n tien jaar geleden het witboek *Onderwijzen en Leren* van de Europese Commissie te lezen. En twee jaar geleden kreeg ik het boekje *Tableau Noir* van Gérard de Sélys en Nico Hirtt cadeau. De analyse die de auteurs maken van het witboek en wat in het volwassenenonderwijs aan het gebeuren is wijst erop dat de onderwijsmarkt een miljoenenbusiness geworden is. Dat schept steeds meer problemen voor wie formele coöperatieve leergemeenschappen of informele leerbijeenkomsten aanmoedigt. Er wordt koste wat het kost geprobeerd om de logica van leren, gebaseerd op samenwerking, om te turnen in betaalde zelfinstructie, met steeds hogere inschrijvingsgelden in hogescholen of cursussen via afstandsonderwijs. Daarbij wordt iedereen steeds voorgehouden dat je best voor jezelf opkomt en je zo concurrentieel mogelijk opstelt om te bereiken wat je wil. Ik heb ooit een leraar pedagogie gehad die stelde dat zolang we een op geld gebaseerd maatschappelijk model gebruiken coöperatie nooit volledig kan ontplooid worden."

Joana vraagt hierop: "Maar in de marge staan in een coöperatieve of een solidaire beweging, kan dat?"

Daarop zegt Paulo: "Coöperatieve en solidaire bewegingen zijn niet enkel voor een meer menswaardige wereld de motor maar ook voor een ecologisch meer duurzame omgeving. Het is het antwoord op het verwoestend individualisme en de moordende machtswellust. Het is het verschil tussen gemeenschappelijk gebruik en individueel bezit. En dat kan overal. Vóór de Natie-staten werden uitgevonden,

of de Naties, door wie de hiërarchie uit de tijd van de adel en de koningen wilde bewaren, bestond uiteraard ook het concept internationale samenwerking niet. Het concept *internationaal* heeft enkel zin als je eerst het concept *nationaal* uitvindt. De hele solidaire aanpak is dus een soort coöperatief antwoord op de meedogenloze aanval van wie de arrogantie van het gelijk van de meerderheid te ver drijft."

Daarop zegt Steven: "Dus NGO's zoals bijvoorbeeld Artsen zonder Grenzen, Cure Violence, Oxfam, Amnesty International zijn samenwerkende organisaties op wereldvlak die een soort coöperatieve basis hebben?"

Daarop zegt Paulo: "Je hebt het hier wel hoofdzakelijk over organisaties die zich over de grenzen van de landen hebben verenigd. Werken die verenigingen *met* of *voor* de andere mensen? Een subtiel maar belangrijk verschil zou Paulo Freire zeggen. De kort geleden opgerichte *Cure Violence* is bij mijn weten een organisatie die als een soort consultant wil optreden om geweld in gemeenschappen te analyseren en tegen te gaan. Maar het is me nog niet duidelijk of haar leden daarbij het heft in eigen handen nemen of met de gemeenschappen waar ze tussenkomen samenwerken. Ikzelf denk meer aan netwerken van organisaties. Zolang de leden van een vereniging zich blijven beroepen op samenwerking en kritisch denken zijn dat soort netwerken volgens mij het coöperatieve antwoord waar ik het over had. Wij, hier, kunnen gemakkelijker keuzes maken dan wie totalitaire regimes moet ondergaan. Maar eender hoe, wie de keuze maakt om coöperatief in de marge te werken moet er zich van bewust zijn dat door zich zo op te stellen er ook voor kiest eventueel vaak niet begrepen te worden, minder te verdienen, agressie te ondervinden van arrogante ignoranten of niet-ignoranten. Dan kan gebeuren onder de vorm van verdachtmaking, van poging tot afkoping, van recuperatie, maar ook onder de vorm van geweld, vervolging en zelfs van marteling of doding. Het is dus zeker ook belangrijk samen

te bepalen hoever elkeen in een lokale groep of een netwerk van groepen wil gaan zonder de samenwerking te verstoren. Coöperatie zonder een erg verzorgde communicatie lijkt me onmogelijk…”
Paulo eindigt zijn tussenkomst met aan iedereen een exemplaar te geven van wat hij voorstelt als een tabel van zijn grootvader Louis. Hierin staan type-persoonlijkheden ingeschreven in functie van arrogantie en ignorantie. Hij kan niet vermoeden dat dit vel papier doorslaggevend zou zijn voor zijn beide dochters gedurende hun hele verdere leven.

***

We zijn twee jaar later. Catherine heeft de middelbare school verlaten en zit in het hoger onderwijs. Joana maakt nog steeds deel uit van de debat club. Ze heeft samen met twee klasgenoten, op suggestie van Hypolite d’Ailleurs, diens vriend Priester Martim Sobreiro dos Campos uitgenodigd voor een gesprek over geloof, bijgeloof en religie. Hypolite heeft Joana wat voorbereid. Priester Martim is jezuist. Wanneer Joana vraagt wat dat betekent, legt Hypolite uit dat het jezuïsme een stroming is binnen het christendom die Jezus als hoogste autoriteit beschouwd. De adepten proberen Jezus’ uitspraken in de meest oorspronkelijke vorm te herstellen en te zuiveren van de door de evangeliën ingebrachte wijzigingen. Dat is natuurlijk geen eenvoudige zaak, voegt Hypolite eraan toe. De jezuisten zijn geen tegenstanders van de christelijke bijbel of de kerkelijke leer, maar beschouwen gewoon dat deze geen autoriteit hebben over de leringen van Jezus. Je zou het een soort verwerping kunnen noemen van de aan Paulus toegeschreven theologie.
Joana leidt Priester Martim in: “We hebben vandaag een vriend van een vriend op bezoek. Wie al een tijdje de debat club volgt weet dat we twee jaar geleden Hypolite d’Ailleurs op bezoek hadden die ons over de rol van de vrouwen sprak in ontwikkelingsprojecten. Hij stelde me voor Priester Martim uit te nodigen voor een gesprek over

kerk, geloof, godsdienst en macht. Dat leek ons een goed idee. Priester Martim, Hypolite legde me uit dat je je erkent in de stroming van het jezuïsme. Jullie proberen Jezus' uitspraken en leer te herstellen. Ik las een stuk van *Het evangelie volgens Jesus Christus* van José Saramago. Is Saramago een Jezuist?"

Priester Martim lacht en zegt: "Wat een prachtige beginvraag, Joana. Eerst en vooral moet ik zeggen dat ik het fijn vind uitgenodigd te worden door een groep jonge mensen voor een gesprek dat in onze maatschappij niet gemakkelijk gevoerd wordt. Ik zou zeggen dat we Saramago moeten vragen of hij zichzelf als Jezuist beschouwt. Is hij atheïst, agnost? Het boek dat je vernoemt is een prachtige en erg kritische roman. Je begrijpt eruit dat Saramago de figuur van Jesus maar ook de wijze waarop hij, laat ons zeggen, misbruikt is geweest doorheen de eeuwen, nauwlettend heeft bestudeerd. Enkele van de romanpassages geven misschien een beter inzicht over de figuur van Jesus dan lange passages uit de evangeliën. Persoonlijk vind ik hem soms erg scherp, maar wellicht is dat nodig om de mensen uit hun verdoving te doen ontwaken. Ik heb net een boek gelezen van een volgens mij nog moeilijker te situeren figuur, Fernando Dragó. Die publiceerde twee jaar geleden *Carta del Jésus al papa*, waarin hij Jesus op scherpe toon de uitwassen van de kerk en haar bisschoppen laat aanklagen. Soms apprecieer ik als jezuist de proza van beide auteurs, soms voel ik als diep gelovige dat ze het Mysterie wel van bijgeloof en religieuze manifestaties ontdoen maar omwille van hun agnostische houding de ongrijpbaarheid ervan bewust of onbewust toch in twijfel trekken. In zijn boek laat Dragó de Jesus-figuur over de kerk zoiets zeggen als: *'Ik heb Simon Petrus, een visser met een scherp mes en een stoer gezicht, nooit verteld om opperpriester en grootrabbijn van de synagoge van mijn leer te worden. Dat was allemaal de uitvinding van een landgenoot van mij die Saulus genaamd werd. Later veranderde hij zijn naam. Ik heb hem bij mijn weten nooit zelf ontmoet. Hij dacht er anders over, hij pochte dat hij mij had gezien of gevoeld tijdens het*

ongeluk dat hij kreeg toen zijn paard voor de poort van een verhoogde stad steigerde'. Dit soort sarcastische humor komt hard aan natuurlijk."

"En met wie onder de Jezuisten kunnen we in een meer gelovige context denken over kerk, religie en geloof?" vraagt Joana's vriendin.

"Er is onder ons een tegenwoordig vrij gekende jezuist die als een soort noodkreet het boek *Fátima Nunca Mais* schreef. Misschien hoorden jullie al over Priester Mário Pais de Oliveira, net omdat hij zo kritisch is tegenover de Kerk maar ook tegenover wie uit eigenbelang het Christelijk geloof misbruikt. Hij publiceerde verder *Nem Adão e Eva, Nem Pecado Original (Noch Adam noch Eva, noch Erfzonde)*; *Que fazer com esta Igreja (Wat moeten we met deze Kerk aan)*; *Em Memória Delas, Livro de Mulheres (Ter haren gedachtenis, Boek der Vrouwen)* en *E Deus disse: do que eu gosto é de política, não de religião (En God zei: waar ik van hou is van politiek, niet van religie)*. Hem lezen is voor mij een waar plezier. Uiteraard zullen *nauwkijkers* en ignoranten hem uitspraken zoals '*Hoe kan een universele God een God zijn met een uitverkoren volk?*' kwalijk nemen. Maar de Universele God is geen God van uitzonderingen en veroordelingen."

"Als ik het goed begrijp maak je een verschil tussen religie en geloof?" vraagt een van de aanwezige jongeren.

"Je kan er een synoniemen woordenboek op naslaan. Voor *geloof* krijg je oordeel, beginsel, opvatting, denkbeeld, standpunt, richting, mening, optie, opinie, gezindheid, convictie, gevoelen, vertrouwen. Voor *religie* krijg je leer, *godsdienst*, overtuiging, confessie, belijdenis, kerkleer, kerkgenootschap, vroomheid geloofsovertuiging, geloofsbelijdenis, gezindte. Persoonlijk zou ik de woorden nog iets anders met elkaar in verbinding brengen, maar je kan wel zeggen dat geloof en godsdienst of religie verschillende dingen zijn. En zoals Priester Mario de Oliveira het zegt, religieuze manifestaties zijn zoals min of meer afgodelijke manifestaties, maar

geen manifestaties van geloof. En dat heeft alles te maken met het transcendente van God. Nog steeds volgens Priester Mario de Oliveira, lijden onze TV en onze kranten aan een enorm begripstekort omtrent christelijke theologie. Ze weten veel van voetbal en een beetje minder van één bepaald soort economie —- de neo-liberale — maar van christelijke theologie weten ze op enkele eervolle uitzonderingen na niets."

"Maar moet iemands geloof niet ondersteund worden door religie of door religieuze teksten?" vraagt iemand anders.

"Daarover zegt Priester Mário iets heel simpels: evangeliseren begint waar het Kerstenen eindigt. Hij schrijft ondermeer dat '*de basisteksten van het Nieuwe Testament niet spreken over een nieuwe religie, maar over een pad dat voor ons open ligt, niet naar God zonder meer, maar naar de andere, naar de anderen, naar degenen die ook niet ons vlees en bloed zijn, en zelfs naar diegenen die we als vijanden beschouwen; om geleidelijk een relatie tot broederschap en zusterschap tot stand te brengen. Wanneer dit effectief bereikt is, dan slechts is de God van Jezus geëerd en aanbeden'*. Over de teksten die de Canon vormen van de Rooms-Katholieke kerk zegt de Jesus-figuur van Dragó in zijn brief aan Paus Wojtyla: 'i*k veronderstel dat het voor jou niets nieuws was, dat verrassende bericht dat de Heilige Geest zichzelf voor een tweede keer als vogel vermomde, toen de prelaten van de opkomende kerk in Nicea debatteerden over wat in de loop van de tijd het Dogma, de Canon, zou worden. Na zonder het glas te breken of te bevlekken van eender welk van de ramen in de muren van de kamer waar het concilie werd gehouden, plaatste hij zich op de schouder van elk van de daar verzamelde bisschoppen en fluisterde in hun eerbiedwaardige oren de titels van de Schriften die als Heilig moeten worden beschouwd. [We weten van geen papegaaien of parkieten in die tijd op die plaats…] Waarom? Omdat we nu noch toen van geen enkele duif weet hebben die zich in het Latijn of Grieks kan uitdrukken. Zoveel dingen, Heer, zoveel dingen.*' Het geloof van de mensen is iets persoonlijks, iets dat van binnenuit komt. Dat persoonlijke geloof in

verbinding brengen met het geloof van de andere, en denk aan alle synoniemen die het woord heeft, dat maakt van de wereld een gemeenschappelijke woonplaats. De Jesus-figuur van Dragó zegt hierover: '*de aarde, zei ik. Wojtyla. Of de microkosmos, de bevolkte, de dichte, de geladen wereld, als je metafysisch, gerafineerd, pedant en Californisch wil zijn. Maar zeg nooit, zoals de Bijbel zegt, het dal der tranen. Dat is, binnenin het christendom, de donkere en zware erfenis van de joodse religie, die zich hierin (zoals in alles) vergist: er is geen reden voor zoveel pessimisme*.' Ik geloof ook dat er geen plaats is voor pessimisme. Het millennium dat nu begint is dat van de wetenschap. Hoe meer wetenschap onder ons is, hoe minder nood we hebben aan religies. Maar om de wetenschap tot ons te maken is het nodig dat we allemaal samen het huidige onderdrukkend maatschappelijk model kunnen vervangen door een ander waarin er geen plaats is voor onderdrukkers."

"Is dat niet erg utopisch?" vraagt een van de leerlingen, "is het niet net daarom dat mensen God's aanwezigheid willen, dat ze hem willen zien als wie het zal oplossen voor wie hem volgt?"

"Dat is de gemakkelijke oplossing. God is geen tovenaar, hoe graag ook de mensen willen denken dat hij verschijnt aan wie visioenen heeft. Priester Mário die al jaren Fátima kritisch onder de loep neemt schrijft over de valsheid van wie zó over God denkt: '*Tijdens een congres over Fátima, in Fátima, had geen enkel congreslid de helderheid en de moed om te zeggen dat, tenminste voor christelijke theologie, verschijningen en visioenen van God, onze lieve vrouwen en heiligen eender hoe absoluut onmogelijk zijn. Bijgevolg kunnen ze ook in Fátima niet hebben plaatsgevonden. Het is de taak van de wetenschap om deze fenomenen met de naam visioen en verschijning uit te leggen en te ontmantelen daar ze het geen van beide zijn. Ondertussen is het de plicht van de christelijke theologie te zeggen dat God nooit zijn toevlucht heeft genomen of zijn toevlucht zal nemen tot dit soort trucs om de mensheid ertoe te brengen Hem te herkennen en met Hem samen te werken.'* Door zoveel mogelijk te willen doordringen in wat de

boodschap van Jezus is, gaan de jezuisten de teksten na die tot de evangeliën leidden. Jesus heeft het niet over een God, maar over een vader, een vader die iedereens vader is. Dat is interessant. Priester Mário zegt dat zelfs Jezus God niet ziet. Maar, gaat hij verder: '*Johannes, discipel van Jezus, zegt: als iemand zegt dat hij van God houdt die hij niet kan zien, en niet van zijn broeder houdt die hij wel kan ziet, dan is hij een leugenaar en de waarheid is niet in hem*'. Je kan je dus afvragen wie ons van die verschijningen en visioenen bevrijdt. Zouden dat de kerken niet moeten zijn? Nee, zegt Priester Mário, die doen het niet, wat het zijn multinationale bedrijven geworden die liever blijven profiteren van de opbrengst van de visioenen en de verschijningen. Hij zegt erbij dat velen geneigd zijn zaken te doen in de naam van God. De Kerk van Rome uiteraard, maar ook de nieuwe kerken zijn echte commerciële bedrijven. En toch zoeken de mensen ze op. Ze zijn geconditioneerd om te zoeken naar wie hen oplossingen biedt in plaats van zelf oplossingen uit te werken. Een verschijning is goed, een mirakel nog beter. Fernando Dragó laat zijn Jesus-figuur zeggen: '*Ik heb niet gezegd dat ik verschijn, maar dat ik mezelf manifesteer. Dat zijn filosofisch gezien heel verschillende dingen, hoezeer het woordenboek en het gewone volk ze ook met elkaar verwarren. Wat verschijnt, Wojtyla,* ***schijnt*** *wel te zijn maar* ***is*** *niet. Wat zich daarentegen manifesteert,* ***is*** *wel hoewel dit niet altijd het geval is. In het bijzonder in de zaken van de Geest.*' Je zou verschijningen en visioenen technieken voor desinformatie kunnen noemen. Ik heb Fátima vernoemd en ik zal er nog over praten. Fátima is een schoolvoorbeeld van die desinformatie. Het begint al met het bericht zelf. Daarover zegt Frei Bento Domingos: '*Is het verzonden bericht in overeenstemming met de Blijde Boodschap of heeft het meer te maken met de prediking van Johannes de Doper van het Oude Testament? Heeft het bericht ook maar iets te maken met de verandering als gevolg van de aankondiging dat het Koninkrijk van God al onder ons is?'* Priester Mário gaat een stap verder. Uiteraard maakt hij de analyse die anderen al vroeger maakten over het

historische moment waarop de verschijningen van Fátima gebeuren, wat hij *Fátima I* noemt. Maar is het vandaag niet God geklaagd, mag ik misschien zeggen, dat de Kerk er een paramedisch, of moet ik zeggen, een paranormaal medisch spektakel van heeft gemaakt? Priester Mário heeft het over de werelddag der zieken en de televisiereportage errond: *'Een interview op televisie met een reeds lang bedlegerig verlamd persoon die nu door het mirakel van Jacinta kan opstaan, zonder dat de artsen weten hoe ze dit moeten uitleggen. Het was de interventie van Jacinta waard ... maar wat soort God is het die enkel de kreten van de armen en de zieken beantwoordt wanneer deze over goede advocaten beschikken die alles met hem regelen, en een goed woordje doen, steeds vergezeld van grote hoeveelheden geld voor erkende heiligdommen waar de beelden van zijn advocaten aanbeden kunnen worden? Is dat geen demonische God?'* Dat is de door machthebbers gefabriceerde God. Het enige gezonde antwoord die iemand hierop kan hebben is atheïst te worden."

Daarop vraagt Joanna: "Je hebt al uitgelegd dat verschijningen en visioenen niet thuis horen in een geloofsbelevenis, maar dat dit een soort aan religie gekoppeld bijgeloof is. Wil dat zeggen dat er ook geen mirakels bestaan?"

Priester Martim glimlacht: "Religies leven van gebeurtenissen die de onwetenden of goedgelovigen verbazen. Maar nogmaals, zoiets heeft weinig met geloof te maken. Over Fátima vraagt Frei Bento Domingos: '*Zijn de verschijningen geen bekwame montage, een soort tijdsgebonden pastorale parabel naar populaire smaak met de bedoeling een bevolking te catechiseren die dat anders niet zou zijn?*'. En dat is een vriendelijke manier om Fátima te belichten. Priester Mário Pais de Oliveira gebruikt het woord in de zin van haar onmogelijkheid en ironiseert: '*Mirakel? Wie weet of de tijd niet gekomen is waarbij velen die Fátima hebben gekozen op het punt staan er te gaan leven om dit evangelie te vangen en te beoefenen zoals de armen al doen? Wie weet of ze zich uiteindelijk niet zullen realiseren dat ze, net als de armen, zich moeten ontdoen van al het erfgoed dat zich heeft verzameld,*

ook in Fátima, op basis van onder de prijs gekocht land? Een droom? Nee, eerder het grootste mirakel dat Maria van Nazareth, de moeder van de armen wil verwezenlijken in Fátima.'."
De glimlach van Priester Martim wordt breder: "Begrijpen jullie? Hiermee zegt hij eigenlijk dat mirakels niet bestaan. Wie macht heeft door het vergaarde bezit zal hier geen afstand van doen tenzij door een lange introspectie, iets wat de aanbidders van het goud gewoonlijk arrogant verwerpen."
"Maar dat zou willen zeggen dat wie mirakels aansmeert eigenlijk een soort machtsmisbruik pleegt gewoon om die macht te kunnen blijven uitoefenen," merkt een van de klasgenoten van Joanna verbaasd op.
"Ergo. Dergelijke kerkfunctionarissen gebruiken, ik zou zeggen, misbruiken de povere figuur die ze van God maakten. En ze doen het schaamteloos. In Fátima gebruikten ze drie kleine kinderen. Ik haal nogmaals Frei Bento Domingos aan: '*Lucia is de enige overlevende. Wat te denken over haar leven? Lijkt het er niet op alsof Lucia is veroordeeld? En de twee andere kinderen die vroegtijdig stierven? Zelfs onze Lieve-Vrouw van Fátima was hen niet dienstig, zij aan wie maandelijks zoveel mensen blijven vragen hen van hun kwalen te verlossen.*' Priester Mário Oliveira ziet de opsluiting van Lucia in een klooster op bevel van de toenmalige bisschoppen als een ontvoering, waardoor ze voor altijd verbannen werd. Hij besluit: "*Het is niet moeilijk te begrijpen waarom ze in een bijna voortdurend delirium leeft. Het meest verbazingwekkende is dat zelfs de paus in Rome, veel kardinalen en bijna alle bisschoppen van Portugal haar au sérieux nemen. Teken dat er grote interesses op het spel staan.*" Wie de geschiedenis van de macht van de Roomse Kerk in Europa nagaat, die Kerk waarvan de leiders koningen en keizers legitimeren wijst vaak op de wijze waarop de vroege kerkvaders zelf beslisten wat als waar moest worden gezien in de religie die ze construeerden om het geloof van de mensen in een door hen gewenste baan te leiden. In zijn essay laat Dragó de Jezus-figuur zeggen: '*Alle leden van dit felle*

en slecht toegeruste legioen schrijvers en onderzoekers weten net zo goed als jij dat geen van de teksten die aan Lucas, Marcus, Matteüs en Johannes worden toegeschreven, door Johannes, Matteüs of Lucas is geschreven, en ze weten evengoed dat de veronderstelde historiografische bronnen over mijn leven, op het moment van hun conceptie en annotatie, even oud waren als de feiten die werden opgegraven en verteld. Stel je voor, mijn zoon, hoeveel belangen er op het spel stonden en trek lees er de pertinente consequenties van.' Er staan wel degelijk belangen op het spel in een geïnstitueerde institutie zoals de Kerk er een is."

"En volgens U doet de Kerk hier hetzelfde door Onze Lieve Vrouw van Fátima te gebruiken?" vraagt een andere leerling.

"Ja. De uitbaters van Fátima misbruiken het geloof van de mensen. In plaats van uit te leggen, zoals Jezus dat deed, dat dat je als je arm bent je lot in eigen handen moet nemen, verbroederen met alle anderen die hun lot in eigen handen nemen en je bevrijden van de knechting die bezitters en heren je opleggen, je verlossen van die onderdrukking, versterken ze net de neiging die we vaak tonen om de oplossing van ons lijden in de handen van anderen te leggen. Daarover zegt Priester Mário Oliveira, wanneer hij over Onze Lieve Vrouw van Fátima spreekt: '*De heersers van het land, zowel in de tijd van de koloniale oorlog als vandaag, profiteren van haar om te rechtvaardigen wat nooit te rechtvaardigen is, zoals oorlog. Ze laten geen enkele kans voorbijgaan om op te duiken tijdens die momenten van grote toeloop in moeilijker tijden met hypocriete en walgelijke Maria-toewijding. Ze maken van de politiek echter een activiteit tegenovergesteld aan deze van de God van Maria, omdat ze de rijken steeds rijker maken en de armen steeds meer ontdoen van de onmisbare goederen van het leven.*' De boodschap van Jezus is een politiek programma. De arrogante attitude van de kerkvaders is een ander politiek programma. Priester Mário Oliveira zegt heel duidelijk dat het om politiek misbruik van het evangelie van Jezus gaat: '*Na de ontmanteling van de USSR en de daaropvolgende bekering van Rusland tot de NATO en de multinationals van geld, had Fátima haar deuren*

moeten sluiten. Fátima werd geboren onder het teken van het anti-communisme en de voortdurende wens tot bekering van Rusland, om het kwaad niet verder te verspreiden in de wereld. Vreemd genoeg of misschien niet, vergat het altijd het kapitalisme, hoewel dit, in het licht van het evangelie van Jezus intrinsiek pervers is en op dit moment zelfs de belangrijkste verantwoordelijke voor de degradatie van het milieu en de moordenaar van vele miljoenen verpauperde mensen.' Ik zou zo zeggen dat het misbruik van het evangelie van Jezus geen plaatselijk verschijnsel is, maar in heel de Christelijke wereld te zien is."
Joanna's klasvriendin merkt op: "En dat is deels het gevolg van de wijze waarop Jezus voorgesteld wordt door wie de macht heeft. Heeft men van een strijder een lijder willen maken?"
Daarop antwoordt Priester Martim: "Zo zie ik het enigszins. Er is heel veel over Jezus geschreven en doorheen de vertalingen uit archaïsche talen duiken heel wat interpretaties op. Dragó laat het zijn figuur zo zeggen: '*Niets en niemand heeft zo'n vloed aan biografieën in de geschiedenis van de wereld teweeggebracht als mijn persoon, maar men had dat kunnen vermijden: bijna alles wat werd geschreven veroorzaakt meer verwarring dan licht. Mijn biografie, systematisch vervalst door de evangelisten en hun epigonen, moet nog geschreven worden. Zovele titels verbergen, zoals gebruikelijk is, de bibliotheek, net zoals de bomen het bos niet laten zien. En dit, Wojtyla, omdat negenennegentig van de honderd auteurs van deze boeken denken dat ze er goed aan doen uitsluitend te vertrouwen op wat Paulus dicteerde, op wat de zogenaamde (en veronderstelde) evangelisten schreven.*' Je ziet het in de geschiedenis regelmatig opnieuw gebeuren. Wanneer ten aanzien van het onrecht — en in Jezus' tijd was dat de vermenging van wereldlijke macht en bezit met religieuze voorschriften, die van Jeruzalem een machtscentrum maakte waarbij de bezittende klasse en de kerkvaders een bijna absolute macht uitoefenden op een verpauperde bevolking — een beweging ontstaat om dat onrecht ongedaan te maken, dan krijg je

vanuit de sfeer van de macht een dubbele reactie. De eerste is gewoonlijk van brutaal geweld en wanneer dat niet lukt of niet voldoende is, volgt er een tijd van recuperatie. Dat is precies wat er gebeurde met de beweging door Jezus in gang gezet. Ik haal nogmaals Priester Mário Oliveira aan: '*Helaas naarmate de kerk van Jezus een religie van het Romeinse Imperium werd, met haar priesters en haar riten, met haar cultus en Levitische liturgieën in de tempels, veranderde alles. Het goede nieuws dat God ons redt door pure genade — een initiatief, zelfs vandaag, ondenkbaar voor de algemeenheid van menselijke wezens en dat het het resultaat is van de oneindige creatieve en bevrijdende liefde die hij zowel voor vrouwen als mannen koestert — werd vervangen door het slechte nieuws die alle religies aankondigen, en samengevat hierop neerkomt: als je je wilt redden, ga dan naar onze cultus, betaal je tienden aan priesters en herders, gehoorzaam alle normen die onze catechese onderwijst, kom naar onze tempels en doe alles wat onze herders en priesters je zeggen te moeten doen'*."
"Dus eigenlijk maakte de Roomse Kerk een deel van het werk van Jezus ongedaan," verbaast een leerling zich.
"Dat kan je wel zeggen," antwoordt Priester Martim. "Frei Bento zegt dat het werk van Jesus erin bestond Jerusalem te bevrijden, en dat hem dat zijn leven kostte. Hij beschrijft Jerusalem van die tijd als '*een verplicht bedevaartcentrum voor alle Joden, een economisch en financieel centrum. Gebedshuis en National Bankmarkt of dievennest zoals de profeten de plaats liever noemen. Het was de plaats waar God officieel het meest werd ingeroepen, maar waar in Zijn naam de mensen het meest onderdrukt en misleid werden.'* En is dat vandaag in onze kapitalistische wereld waarin de mensen tot individuele consumptie worden verleid niet hetzelfde? Over Fátima zegt Mário Oliveira dat het een onverwoestbare toeristische en economische structuur is geworden. Maar is heel het religieus toerisme van eender welke religie in de hele wereld niet net dat? Een wijze om de structuur te verrijken ten koste van de verpauperde en misleidde mensen? Het is daarom dat de Jesus-figuur van Dragó zegt: '*Wojtyla... steeds*

wanneer de wereld in deugdzaamheid afneemt, verschijn ik. Dat is de reden voor mijn brief. We zijn nooit zo diep gezakt. Ik schrijf je opdat je tussenbeide komt, en de afgoden uit de tempel breekt, een tempel waarin je enkel geldwisselaars en hypocrisie vindt, zodat je je waardigheid terugvindt voordat je sterft. Ik ben niet gekomen om kerken te stichten, maar om ze te ontmantelen.' Wellicht is het tijd dat we allen, gelovigen en atheïsten, hierover samen nadenken en zoeken hoe *polis* en *templum* van de geldwisselaars te ontdoen en ons van hun arrogante onderdrukking te bevrijden."

Hierop zegt Joanna: "Dit was een heel interessant gesprek, Priester Martim. We danken je heel erg voor je komst. Wil je nog iets zeggen om af te ronden?"

Priester Martim lacht opnieuw en zegt: "Geloof me niet op mijn woord, jonge mensen, of op de woorden van wie ik aanhaal. Mario Oliveira zou me er wellicht voorzichtig op wijzen dat het gevaarlijk is onze eigen gedachten te versterken door citaten te gebruiken die we uit een bredere context halen. Ik kan enkel zeggen dat het mijn bedoeling was om jullie een kritische boodschap mee te geven over de Kerk en te wijzen op het gevaar van de religie die gelovigen in een door machthebbers welbepaald denkkader duwt. Maar ik hoop dat ik jullie hiermee uitnodig boeken te lezen van Saramago, Dragó, Mário Oliveira, en in het algemeen van gelovigen en atheïsten, van deïsten en agnostici, om jullie eigen kritische geest verder aan te scherpen, of je nu zelf gelovig bent of niet."

***

Op het einde van het schooljaar, midden 2005, verlaat Joana de middelbare school om in september aan haar psychologie studies te beginnen. De balans die haar zus en zijzelf maken van de debat club is dat ze vaak erin slaagden de instituties van onze maatschappij in de marge van die maatschappij te belichten. De economie, de school, de kerk werden besproken met genodigden die een kritische blik helpen werpen. Verder waren er ook gesprekken over

geneeskunde en hospitaal, over de militairen en hun betekenis tijdens de Anjerrevolutie en over openbare orde, justitie en het gevangeniswezen, waarover geen nota's werden teruggevonden. Joana schrijft in een brief aan hun grootvader John:

We zijn er in de debat club in geslaagd een kritische blik te werpen op elk van de instituties die door Foucault de instituerende instituties van de maatschappij worden genoemd, naast ook andere door mensen opgezette instituties te behandelen. Tijdens die debatten hebben we dikwijls aan jou gedacht, opa, en aan je gesprekken over de arrogantie van de macht en de wijze waarop mensen vaak onwetend worden gehouden of zichzelf opsluiten in een bubbel van onwetendheid.

We spreken hierover vaak met onze vrienden. Weet je dat Catherine ondertussen als vrijwilligster meewerkt aan initiatieven door ngo's georganiseerd? Soms werken we samen voor zo'n happening. Papa is er niet altijd blij om. Niet om het initiatief zelf natuurlijk, daarvan zien we wel dat hij het fijn vindt dat we ons solidair bezighouden met anderen. Nee, wat hem bezorgd maakt is dat we hierdoor vaak laat van huis zijn, en soms laat in de avond of in de vroeg ochtend door vrienden of door een taxi naar huis worden gebracht. Hij lijkt soms een beetje op de vis Marlin in de film Op zoek naar Nemo*, die we vorige zomer samen zagen toen we die DVD gingen huren bij de filmverhuur winkel, weet je nog? En nu is hij al bezorgd omdat Catherine ondertussen haar rijbewijs heeft en ik aan de theoretische lessen ben begonnen. Hij wil de auto wel lenen, zo vaak als we willen, maar ondertussen is hij zo goed als zeker aan het denken dat we zo nog autonomer worden. Hij is niet alleen de vis Marlin maar ook een beetje moeder kloek, ha ha.*

Een dikke zoen van je jongste kleindochter.

Vernieuwde ontmoetingen en verdere studies

Nadat Catherine het middelbaar onderwijs beëindigde schreef ze zich in op een hogeschool met de bedoeling zich professioneel voor te bereiden om met mensen te werken, in organisaties of betrokken bij de sociale activiteit van bedrijven. Tijdens een bijeenkomst met

de bedoeling hospitaal-artsen en patiënten te laten nadenken over het vermijden van arrogante handelwijzen in de verhouding arts en patiënt leert ze Alberto Campos kennen. Hij is niet alleen geïnteresseerd in de medische aspecten van de ongelijke kennis waarover een arts en een patiënt beschikken, maar ook in de wijze waarop informatie communicatie onmogelijk kan maken. Gaandeweg gaan ze meer met elkaar om en uiteindelijk zullen ze besluiten als koppel te gaan samenwonen.

Niet lang hiervoor was het Joana zoals gezegd duidelijk geworden dat ze vooral belangstelling heeft voor de studie van de gedragingen in groep van klein en groot. Dat is waarom ze uiteindelijk voor een opleiding in psychologie kiest. In die periode is Paulo aan het werk als onderwijzer in de buurtschool niet ver van waar de familie woont en in het laatste jaar van Joana's middelbare opleiding spreken vader en dochter af dat ze enkele van de vrije namiddagen die ze heeft in de klas doorbrengt om er de kinderen te observeren terwijl ze met groepjes samenwerkt in projecten waar ze zich ook voor interesseert. Hierover schrijft ze naar haar grootvader:

Lieve opa,

Ja, het is beslist. Ik wil graag psychologe worden. Ik weet nog niet goed of ik met kinderen of eerder met volwassenen wil werken, dat zien we nog wel. Papa stelde me voor enkele van mijn vrije namiddagen te gebruiken om bij hem in de klas met de kinderen enkele projecten uit te werken waar ze mee bezig zijn. Dat vond ik een tof idee. Het was net of ik in mijn eigen lagere school binnenstapte, opa. De eerste keer dat ik in de klas was hebben enkele kinderen me hun werk van vorig jaar getoond. Ze spraken veel over Jorge Du Port, een vriend van papa en waarvan papa me vertelde dat hij en zijn vrouw jullie ooit ontmoeten bij gemeenschappelijke vrienden! Jorge is gespecialiseerd in ruimtegeneeskunde en weet uiteraard veel over de ruimte. Dus nodigden de kinderen van papa's klas hem uit om hen te helpen bij een project over de ruimte en samen gingen ze naar het Pavilhão do Conhecimento, je weet wel, dat activiteitencentrum dat je ooit met ons bezocht toen we nog kinderen waren. Het is leuk om te

zien hoe ze samen met papa en Jorge een aantal kleine experimenten deden. De kinderen doen niets liever maar blijkbaar hadden ze hiervoor een enorme fantasie bij de uitleg van natuurlijke fenomenen. Wellicht komen sommige verhalen van hun grootouders. Die komen van de Kaapverdische eilanden plots terecht in een voorstad deels sloppenwijk, deels sociale woonwijk en geven vaak bovennatuurlijke uitleg geven aan fenomenen waar een heel eenvoudige wetenschappelijke verklaring voor bestaat. Ik ben echt verbaasd te zien hoe snel de kinderen de wetenschappelijke leidraden opnamen die Jorge hen aanbood, zowel bij het bezoek aan de Pavilhão, als later in de klas, wanneer ze de informatie verder uitwerkten.

Verder begrijp ik vandaag de rol van die instituerende vergadering die we de Raad noemen en die ik me als kind herinner. Ik heb nu zelf ervaren hoe de kinderen, door een volwassene geleid, tot afspraken komen die voor iedereen zin hebben en hoe ze die afspraken aanpassen als ze ondervinden dat er is wie daar moeilijkheden mee heeft. Over het algemeen vinden ze samen met mijn papa een oplossing door de afspraak aan te passen en het gebeurt maar heel zelden dat ze iemand moeten wijzen op welke manier de afspraak correct na te leven. Ze spreken erg openlijk over transgressies, wellicht omdat er in de Raad voor gezorgd wordt dat het gesprek nooit een beschuldiging wordt waaraan een straf vast hangt. Wel is het zo dat iedereen van elkaar weet dat niet iedereen dezelfde graad van maturiteit heeft om de afspraken na te komen. Papa zegt dat het totaal ongepast is om iemand te verwijten een bepaalde afspraak niet na te komen, als iedereen al weet dat hij of zij dat gewoon nog niet aankan. Dan kan je beter voorzien dat zo iemand bijgestaan wordt door een collega van de klas, eventueel door de onderwijzer zelf, en dat lijkt me heel logisch. En voor wat ik kon zien, vinden de kinderen waar papa mee werkt dat ook. Ik denk vaak dat veel conflicten het gevolg zijn van een gebrek aan goede communicatie, opa.

Een dikke zoen van Joana.

John antwoordt op die brief met een boek van Françoise Dolto en schrijft:

Lieve Joana,

Dat was zoals steeds een hele mooie brief die je me schreef. Weet je, toen ik je woorden over de Raad las, moest ik denken aan wat ik leerde met Fernand Oury. Telkens we elkaar ontmoetten of elkaar schreven had ik het gevoel dat ik weer wat bijleerde. Het boek dat ik je opstuur zal je als toekomstige psychologe zeker interesseren. Françoise heeft weet van de Institutionele Pedagogie, dat is, van de manier waar je papa veel van overnam, als ik het zo lees in wat je me schrijft. De volgende maal dat je bij ons bent moet je oma maar wat meer vragen over Dolto, ik weet dat ze zelf ook erg veel van haar las, toen ze als lerares wiskunde werkte.

Maar misschien vindt je in Portugal ook wel informatie die je interesseert. Ik weet dat je mama enkele heel interessante mensen leerde kennen, lang voor je geboren werd en misschien vind je wel teksten in het Portugees over communicatie, Raad en de uitwerking van conflicten. Als mijn geheugen mij niet in de steek laat, hadden je ouders het ooit over een pedagoog die Sérgio Niza heet. Ik denk dat hij deel uitmaakt van een beweging van leerkrachten die zich ontwikkelde gebruik makende van de ideeën van twee Franse onderwijzers, Célestin Freinet en Fernand Oury, waar ik het al over had. Maar ik kan het verkeerd voor hebben natuurlijk. Misschien kom je zelf meer te weten.

Een dikke zoen van je opa.

Het jaar daarop neemt Paulo afscheid van het werk als onderwijzer. Hij is het beu om voortdurend stokken in de wielen te krijgen van een pedante en arrogante directeur die een erg negatief beeld ophangt over de buurt waarin de school zich situeert. Wanneer hij Paulo verplicht een bureaucratische administratieve functie op te nemen die inhoudt rapporten op te moeten stellen om jongere collega's te evalueren is de maat vol. Paulo werkt met die collega's onder de vorm van een leergemeenschap en weigert categoriek rapporten te schrijven die gemakkelijk misbruikt kunnen worden om leerkrachten te classificeren in een rigide structuur. Hij stapt op en vervoegt een internationale niet gouvernementele organisatie die projecten uitwerkt en zich daarbij steunt op het opzetten van leergemeenschappen met volwassenen.

Catherine schrijft zich in voor een master om haar kennis uit te breiden in verband met marketing-technieken. Joanna start haar opleiding en is verrast te vernemen dat de docent voor één van de optionele vakken de Niza is waarover haar vader sprak. Ze heeft nog steeds niet gekozen in welke richting ze zal inslaan, die van kinderpsychologie of van klinisch werk en schrijft zich in voor het optioneel vak. Verder onderzoekt ze de mogelijkheden om een semester in het buitenland te studeren. Ze weet van haar zus die in het kader van haar opleiding een drietal keren in het buitenland stages deed, dat die buitenlandse ervaringen erg nuttig zijn. Ze schrijft naar John:

Lieve Opa,

Ik ben aan mijn opleiding begonnen. Eerste verrassing: de pedagoog waarover je me in een vorige brief sprak geeft een optievak op mijn faculteit. Ik schreef me ervoor in!

Catherine heeft besloten een jaar bij te studeren en een master te behalen. Ze zegt dat dit haar meer werkmogelijkheden zal bieden. Als ik het goed begrepen heb zou ze contact willen opnemen met Hypolite d'Ailleurs wiens telefoon en mail ze nog heeft. Verder wil ze ook weten wat Steven doet. Hij had altijd gezegd dat hij voor piloot wilde studeren. Mama en papa hebben een tijdje gedacht dat Steven meer was dan een goede vriend, maar ze waren mis! Ondertussen zouden Alberto en Catherine graag willen samenwonen, maar ze wachten met de officiële aankondiging tot ze iets vinden. Zeg er dus maar niets van aan papa als je met hem belt of schrijft.

Zelf ben ik van plan om volgend jaar het eerste semester in het buitenland te studeren. Ik denk aan Parijs of misschien Gent. Dat zou natuurlijk leuk zijn, want dan zou ik dicht bij jullie in de buurt zijn. Maar Parijs is per trein ook maar een dik uur van Brussel. Volgende zomer is alles zeker geregeld, dus kunnen we plannetjes maken als Catherine en ik bij jullie op vakantie komen.

Dikke zoen van Joana

Wanneer Catherine en Joana die zomer bij hun grootouders doorbrengen, heeft Catherine haar master op zak. Ze vertelt over

haar plannen om met Hypolite te zoeken naar interessante initiatieven. Wanneer ze op een bepaald ogenblik spreekt over de arrogante manier waarop rijke ressort-gebruikers het personeel aanspreken — een ervaring die ze opdeed tijdens een stage — brengt John de tabel van zijn vader ter sprake en zegt terloops dat hun vader die later wat herwerkte. “De stiekemerd. Hij zegt altijd dat de tabel van zijn grootvader was,” zegt Catherine.

Joana is opnieuw geïnteresseerd in die tabel. Die bepaling van ideaal types rekening houdende met de graad van arrogantie en de ignorantie zou misschien wel kunnen helpen om de communicatie moeilijkheden tussen diverse personaliteiten te analyseren. John legt hen uit dat het er zijn vader, hem en Paulo eigenlijk vooral om te doen was relaties bij het leren te interpreteren op school en in leergemeenschappen.

“Heb je de versie die papa maakte van de tabel?”, vraagt Catherine aan John. Na wat zoeken tussen zijn papieren vindt hij inderdaad een brief terug met de tabel van Paulo. Terwijl Catherine de tabel bestudeert, zegt Joana:

“Uiteindelijk kom ik niet naar Gent, en ga ik ook niet naar Parijs. Mijn faculteit heeft een akkoord met die van psychologie van de Universiteit Le Mirail in Toulouse en daar ga ik minstens een semester doorbrengen, misschien een volledig jaar. Over een goede maand vertrek ik naar Toulouse. Ik heb al gezien dat je er per TGV zo’n zeven uur over doet vanuit Brussel. Er zijn ook rechtstreekste vluchten van Zaventem naar Blagnac. Misschien kunnen jullie me komen bezoeken? Ik heb al met vrienden afgesproken. Catherine en Alberto komen in elk geval, ook Steven heeft toegezegd. Hij wil er uiteraard de Airbus installaties bezoeken!”

“Wie is die Steven ook weer?”, vraagt Jeanne.

“Dat is een oude vriend van ons. Hij zat ik de klas van Catherine in het middelbaar onderwijs, weet je nog? Hij is ondertussen piloot en werkt voor een cargo-maatschappij. Hij wil vlieguren verzamelen om over te schakelen naar het passagiersvervoer. Hij droomt

natuurlijk van een job bij een nationale compagnie te kunnen komen, als het kan bij British Airways, hij heeft de Britse nationaliteit.”

In september installeert Joana zich in Toulouse. Ze slaagt erin een kamer te huren in een studentenappartement in de buurt van de Avenue Etienne Billières op wandelafstand van het metrostation *St Cyprien République*. De metrolijn laat haar niet enkel toe snel de psychologie faculteit in de Université II Le Mirail te bereiken, maar ook het centrum van de oude stad met de vele parken, terrasjes en bars waar de studenten vaak samenkomen.
Joana bouwt vrij snel een kleine vriendenkring bestaande uit Franse en buitenlandse studenten. Ze leert Ester Langlauf kennen van Germaans Zwitserse afkomst en die net als zijzelf opteerde een deel van haar studies in het buitenland te doen. Beiden hebben dezelfde interesse voor communicatie en sociale interactie. Ze volgen onder meer een optiecursus ethologie. Ze interesseren zich voor alles wat te maken heeft met innerlijke en uiterlijke communicatiebarrières. Ze komen in contact met de *Institutionele Pedagogie*, wat voor Joana niet niet nieuw is, en kort daarop ook met de *Institutionele Psychotherapie*. Die beide relatiestructuren blijven Joana boeien, niet enkel omdat ze herinneringen oproepen aan brieven en gesprekken met haar grootvader, maar ook omdat het instituerende karakter van de communicatie tussen individuen die een leergemeenschap of een andere vaste groep beogen haar bezig houdt. Tijdens een bezoek van haar zus hernemen ze samen wat ze weten over de vormende waarde van de coöperatie, ondermeer voor regelgeving. Ze hebben een lang gesprek over het verschil tussen *samenwerking* en *medewerking*. Later zal Catherine hierover zeggen dat ze altijd al het gevoel hadden dat de poging om van beide begrippen synoniemen te maken geen onbewuste actie was van wie niet erg taalbedreven is. Ze beweert dat ze allebei sinds dat gesprek in Toulouse altijd overtuigd zijn gebleven dat het om een bewuste

keuze gaat van arrogante figuren in de academische en in de politieke wereld om de scheidslijn te verdoezelen tussen twee volgens Paulo Freire totaal verschillende opties: met de mensen te werken of voor de mensen te werken. Voor beide zusters houdt medewerking een verticale relatie in, samenwerking een horizontale relatie. “Daarbij,” zal Catherine later vaak zeggen, “je ziet wel duidelijk dat bedrijfsleiders in een kapitalistische economie geen twijfels hebben over de verticale relatie in hun bedrijf, of het nu om een grote industrie of om een kleine winkel gaat: ze vragen *mede*werkers als het over bedienden en arbeiders hebben. Enkel in coöperatieven met alleen maar cooperanten vind je *samen*werkers…”

Terwijl Joana in Toulouse verblijft, breekt plots een opkomende financiële wereldcrisis in volle hevigheid los. Ingewijden waren al een tijdje op de hoogte van wat er aan kwam. Het is de zoveelste crisis veroorzaakt door weinig scrupuleuze figuren die uit zijn op macht en verrijking, zelfs indien die verrijking enkel bestaat uit getallen op elektronische documenten. De banken hebben zich met de bouwsector en de immobiliën verkoop in een spiraal van hoog speculerend krediet geworpen waar ze vandaag niet meer uit geraken. Alles begon met hypothecaire leningen bij de aankoop van overschatte woningen. Vandaag is het volop crisis in de internationale bankwereld. Toch ontsnappen veel van de financiële criminelen de dans. Ze slagen erin machthebbers en politici die uit hun handen eten de vinger te laten wijzen naar armen en immigranten. Die worden er plots van beschuldigd de crisis veroorzaakt te hebben door onbezonnen leningen aan te gaan. Verder worden veel kleine spaarders de dupe. Banken hadden hen overtuigd hun geld te beleggen in obligaties op die hypothecaire leningen, zonder precies te weten waarin ze investeerden. John en Paulo zien er het zoveelste voorbeeld in dat bezit en macht tot perverse situaties leidt, maar ook dat met gecultiveerde

onwetendheid de tulpenbollen fantasie [Zie *Een gevaarlijke gedachte*] regelmatig terug opduikt. Het smerigste in deze zoveelste versie is dat de zogezegde vertegenwoordigers van het volk in verschillende landen, de Verenigde Staten voorop, het er al snel over eens zijn dat het belastingsgeld kan dienen om het bankwezen te redden. Sociale projecten worden hierdoor op de lange baan geschoven of afgeschreven.

Naar aanleiding van dit bankschandaal brengen de christelijke leden van de denk- en praatgroep waar John deel van uitmaakt nogmaals het *Instituut voor Religieuze Werken* ten berde. Dat verwondert hem wat, vooral als ze er nogmaals de dood van Johannes Paulus I aan koppelen. Impliciet hechten ze waarde aan wat een betichte meedeelde in een van de vele processen tegen de Italiaanse maffia. Die zou daarover iets aan rechter Paolo Borsellino hebben gezegd. Het zou hierop neerkomen dat de leiding van de *Vaticaanse Bank* de paus zou hebben laten vermoorden. John merkt op dat wat toen gebeurde helemaal niets te maken had met het huidige bankschandaal. Dit komt neer op het systematisch beroven van mensen, enerzijds door krediet te verlenen aan wie op voorhand van geweten is niet de middelen te hebben om het krediet af te betalen en anderzijds slecht geïnformeerde kleine spaarders lucratieve investeringen voor te stellen voor hun spaargeld. Wanneer John over dit hypothecair krediet spreekt met zijn kleindochters, herinnert Catherine zich dat haar vader ooit vertelde over het systeem in Portugal toen hij en Maria er pas kwamen wonen. Het bankwezen moedigde toen leningen aan die afbetaald werden met stijgende prestaties, in functie van verwachtte inflatie en carrière ontwikkeling van de hypotheek-nemer. De eerste jaren waren die afbetalingen zo klein dat ze zelfs de interest niet dekten. Daardoor nam de schuld aan de bank dus toe. Zodoende konden de interesten op het verschuldigde bedrag langere tijd kunstmatig hoog gehouden worden. Het kapitalistische systeem maakte zo van het in de ‘humanistische’ verklaring van de rechten van de mens

ingeschreven recht op woning een financiële plicht.

Wanneer Steven Bird in Toulouse toekomt met een uitnodiging voor een interview bij Airbus in Blagnac, brengt hij enkele portugese kranten mee. Die beschrijven de plaatselijke bankschandalen als een soort uitlopers van de wereldcrisis. Zonder precies te vermelden in welke mate de Portugese *Banco de Negócios* betrokken is bij de speculatieve spelletjes onder de banken die in Amerika tot de ineenstorting van de hypothecaire huizenmarkt leidde, worden een aantal gevaarlijke relaties blootgelegd tussen de bankbeheerder en belangrijke figuren uit de conservatieve partijen, inclusief de president. Steven merkt daarbij op: “Een iets is alvast duidelijk. De portugese machthebbers hebben net als machthebbers in andere landen buiten de pers gerekend. Maar toch vertelt de pers ons enkel de ‘toegelaten’ versies, vrees ik. Misschien trekken de machthebbers tegen de volgende crisis hieruit zelfs lessen om betere mistbanken te kunnen aanleggen en de persvrijheid beter te controleren en in te perken.”
Catherine en Joana tonen hem de tabel die ze van opa John kregen met de daarop uitgezette types. Ze proberen er Europese en Amerikaanse politici op te plaatsen, maar ook de individuen die wellicht meer in de duisternis werken. “Je zou er een Cluedo- of Monopolie-bordspel van kunnen maken,” zegt Steven lachend.
Catherine lacht ook en zegt: “Eerder Cluedo dan. Uiteindelijk leidt de arrogantie van enkelen tot de dood van velen, in welbepaalde gevallen. Het zou zelfs een Stratego-spel kunnen zijn.”
Joana fronst haar wenkbrauwen: “Maar alles bij elkaar valt er weinig te lachen. De tabel toont de mogelijkheid van de constructie van een perverse sociale realiteit, waarbij sommigen het vanzelfsprekend vinden over macht te beschikken en daarbij de anderen als objecten beschouwen. Het begint op school, en volgens Opa vaak ook in andere instituties, zoals de kerk of het leger, en het eindigt in allerhande aspecten van het menselijke sociale leven. Ik

vond wat ik leerde over het instituerende werk in relaties en communicatie heel interessant, maar ik zie er zo weinig van gebeuren in onze maatschappij. We kunnen bijna van een utopie spreken…”
Daarop barst Steven in een schaterlach uit: “Sorry, ik kan het niet helpen. Ik moest denken dat we drie voorstellen hebben voor speelborden. Als we die alle drie lanceren, dacht ik verder, dan worden we nog steenrijk.”
Nadat Steven zich bevrijdt van de kussens waaronder hij door beide zuster bedolven wordt, vraagt Joana: “Wat ga je eigenlijk doen bij Airbus?”
“Ik heb gesolliciteerd als testpiloot.”
“Als *testpiloot*???”, roepen beide zuster gelijktijdig uit.
“Stop, ik ga niet direct voor gebroeders Wright of Howard Hughes spelen! Er werkt bij Airbus een groep testpiloten die het grootste deel van hun tijd de vliegwaardigheid checken van nieuw af te leveren vliegtuigen, waarbij nagegaan wordt of die toestellen de aangekondigde limieten halen. Verder hoop ik op die manier een boost te geven aan mijn CV in de richting van een nationale maatschappij voor personenvervoer.”

Zodra Catherine naar Lissabon terugkeert, neemt ze contact op met Hypolite. Ze vraagt of hij haar kan helpen bij het uitwerken van enkele van haar ideeën.
Joana vormt een steeds hechtere band met Ester. Ze zijn van plan zodra ze er de mogelijkheid voor hebben verder te onderzoeken wat doven en slechthorenden aan horenden kunnen leren in verband met communicatie modellen.
John en Jeanne komen hun kleindochter bezoeken. Ze verblijven in een klein hotel vlakbij het metrostation Jean Jaurés. Ze maken van het plein voor het *Capitolium* de ontmoetingsplaats voor namiddag aperitieven waarna ze vaak de roos-rode straatjes inwandelen op zoek naar een gezellig restaurantje voor een avondmaal. Tijdens één

van die wandelingen neemt Joana Ester mee die ze dolgraag aan haar grootouders wil voorstellen. Die dag bezoeken ze het net terug geopende *Musée du Vieux-Toulouse*. Daarna wandelen ze tot aan de Place St Georges waar ze ergens iets gaan eten. Daar vertellen Ester en Joana aan John hun plannen om kinderen met communicatiemoeilijkheden omwille van fysische of psychische redenen op te zoeken en met hen te onderzoeken hoe misverstanden weg te werken die vaak optreden tussen wie met elkaar communiceert, niet enkel bij het gebruik van aangepaste middelen of talen, maar ook tussen mensen die dezelfde taal hanteren.
“Het komt erop neer,” zegt Joana, “dat we ervan uit gaan dat mensen die vaker met communicatiemoeilijkheden te maken hebben ons vanuit hun eigen ervaring kunnen leren hoe verbale en niet-verbale interactie efficiënter te maken.”
“We hebben geen haast,” vervolgt Ester. “We zouden graag, nadat we afgestudeerd zijn, elk in onze eigen omgeving een net van contacten willen leggen met ouders en kinderen en zelf meer communicatie-bewust worden.”
“Dat lijkt me erg interessant,” zegt John. “Wellicht zullen jullie op de fenomenen arrogantie en onwetendheid stuiten en hun invloed op de wil om te leren.”
Joana lacht. “Ik vroeg me al af wanneer je hierover zou beginnen, Opa,” zegt ze. “Ester, je weet wel, die tabel waar Steven een Cluedo-spel wil van maken…”
“Een Cluedo-spel?” vraagt John.
Joana vertelt hem over haar gesprek met Steven en Catherine.
“Hmm,” zegt John hierop. “Ik denk dat Catherine gelijk heeft. Het zou eerder een Stratego-spel lijken. Maar in ons geval zijn er meer dan twee spelers. En wellicht is niemand erg geïnteresseerd voor de rol van eeuwige verliezer… Misschien kan je toch beter aan analyse denken dan aan veldslagen…”
Helaas,” zegt Ester daarop, “liggen arrogante analyses vaak aan de basis van de veldslagen. En nog vaker aan de basis van allerlei

moeilijkheden voor veel mensen. Maar misschien kan meer inzicht in bestaande communicatiemodellen helpen om oorlogsstokers tegen te werken zodat ze minder snel naar de wapens grijpen."

Daags voor John en Jeanne naar huis terugkeren nodigen ze Joana uit om samen het *Cité de l'Espace* te bezoeken. Sinds dit wetenschappelijk informatiepark haar deuren opende ruim tien jaar geleden was het altijd Johns droom er een bezoek aan te brengen.
Samen met hun kleindochter brengen John en Jeanne heel wat tijd door in de aan Mars gewijde expositiezaal. Joana kijkt aandachtig naar de conceptie van die zaal voor mensen met mentale, visuele, motorische of gehoorstoornissen wat het Cité sinds vijf jaar het label gaf van '*Tourisme et Handicap*'.
"Toen ik een kleine jongen was," zegt John aan Joana "droomde ik vaak over reizen naar Mars. Ik had natuurlijk al de *Reis naar de Maan* van Jules Verne gelezen, maar Mars, dat was nog wat anders. Het lijkt allemaal zo simpel, als je het vanuit het comfort van de aarde bekijkt… Misschien zullen jou kinderen ooit naar marsreportages kijken, zoals je papa de maanreportages kon volgen in de jaren zeventig van vorige eeuw."
Samen bezoeken de *Terr@dome*. Joana merkt op dat alle beleidsmensen een tijd zouden moeten opgesloten worden in deze ruimte. Zo zouden ze de aarde misschien leren zien als een habitat binnen een vijandig universum. Dat zou hen misschien wat meer respect doen opbrengen voor ons gemeenschappelijk 'ruimtetuig'.
Daarop zegt John: "Ja, dat is zo'n contradictie. Top beleidsmensen hebben een leger technici in dienst om hun vervoermiddelen in orde te houden en tegen elk soort gevaar te behoeden, maar ze kijken nauwelijks om naar het enige gezamenlijke vervoermiddel waar we over beschikken om door de ruimte reizen. Het beschermt het leven van iedereen, ook het hunne, maar toch stoort het hen niet er slordig mee om te springen."
Na een bezoek aan het werkmodel van het MIR-ruimtestation

verlaten ze de *Cité*. Ze keren terug richting *Jardin Pierre Goudouli* waar ze een esplanade zoeken voor een laat vieruurtje. Daarop wandelt Joana met haar grootouders tot hun hotel. Ze nemen afscheid en Joana loopt verder tot het metrostation Jean Jaurés waar ze de metro naar huis neemt.

Uiteindelijk brengt Joana een volledig jaar in Toulouse door, waarna ze terugkeert naar Lissabon. Kort na haar terugkeer werkt ze mee in een straatproject waarbij ze op een avond Daniel N'Kondo ontmoet. Ze vertelt over haar ervaringen in Toulouse en over haar plannen om met Ester onderzoekingswerk te doen op gebied van communicatie. Daniel is actief in de theaterwereld terwijl hij, zoals hij zelf zegt, zonder overdrijving eventueel sociologie studeert. Omwille van Joana's doofheid zoeken ze vaak rustige café's of esplanades op, waar het gemakkelijk is om te praten. Datzelfde jaar gaat Daniel voor het tweede semester van het faculteitsjaar naar Gent. Joana vervoegt hem tijdens de paasvakantie en John vindt het heerlijk om zijn kleindochter en haar vriend de stad te laten bezoeken waarbij hij volop vertelt over zijn jeugd. Hij slaagt er zelfs in om samen de normaalschool te bezoeken en de oude dienstwoning waar hij zijn kindertijd doorbracht, nadat hij hiervoor de toelating kreeg van de tegenwoordige directrice van de hogeschool.

Lieve Opa,
Ik ben terug thuis. Binnen twee maanden loopt het semester voor Daniel af in Gent. We vonden het allebei heel fijn om met jouw Gent beter te leren kennen, en natuurlijk was Daniel ook erg enthousiast over ons bezoek aan Oostende. Hij zei me dat hij van plan is om je te telefoneren om nog eens tot bij jullie te komen vooraleer ook hij terugkeert.
Ik ben nu druk bezig met het verzamelen van getuigenissen van dove kinderen en hun ouders en van opvoeders van kinderen met complexe contactstoornissen. Ester en ik hebben alvast met onze respectievelijke begeleiders afgesproken communicatie en interactie in specifieke

gevallen als onderwerp te nemen. Wat ons beiden opvalt is dat er bijna geen psychologen zijn die Gebarentaal kennen. Dat betekent dat volledig dove mensen die een psycholoog willen raadplegen gewoonlijk over een tolk moeten beschikken. Hetzelfde geldt voor medische consultaties. Dat lijkt ons een stevige inbreuk op de privacy in dergelijke situaties. Ik kan zelf eenvoudige gesprekken voeren en heb nu besloten mijn kennis van de taal te verbeteren. Wist je trouwens dat de Gebarentaal in Portugal al sinds 1997 officiële taal is? In Finland was dat sinds 1995 het geval. In Vlaams België is de taal sinds twee jaar officieel erkend, in Frankrijk sinds 2005, in Frans België sinds 2003. Maar de meeste landen zijn nog zo ver niet. Dit jaar schijnt wel een doorbraak jaar te zijn in Latijns Amerika. Maar nog maar weinig landen hebben de taal officieel als nationale taal vastgelegd in de grondwet, zoals Portugal, Oostenrijk, Zuid-Afrika of Venezuela dat al deden. De verschillende statuten van de gebarentaal zijn toch een aanwijzing voor hoe de beleidsmensen communicatie modellen aanpakken en welke communicatie problemen hieruit kunnen afgeleid worden. Maar dat is maar één geval…
Ik heb net een heel goede biografie gelezen van Hellen Keller en ook mijn contact met kinderen met zware beperkingen en hun ouders laten me zien hoe communicatie een echt uitdaging kan zijn! Veel te doen dus!
Opa, mocht Daniel contact met je opnemen om naar de kust af te zakken, wil je hem dan wat helpen? Hij is nogal verstrooid, een beetje zoals die Chileense vriend van je waar papa het soms over heeft.
Een dikke zoen van Joana.

Lieve Joana,
Daniel is een heel prettige jongen om mee te babbelen. Goed dat je me verwittigde dat hij wat verstrooid is. Ik kon hem nog net opvangen in Brugge. Hij zat op de trein naar Knokke in plaats van die naar Oostende. Op de trein hadden we al een eerste gesprek over toneel en ik was erg geboeid over wat hij me over Angola vertelde. Hij had het ondermeer over de groepen TCHINGANJE, XILENGA-TEATRO en ELINGA TEATRO en over de rol bij deze groepen van de schrijver José Mena Abrantes die hij vrij goed schijnt te kennen. We hebben samen

ook heel wat gepraat over de Kulturele Raad waar ik indertijd aan meewerkte. En blijkbaar heb je met hem gesproken over het schema van mijn vader in verband met ignorantie en arrogantie. Je ziet, lieve kleindochter, gespreksonderwerpen waren er genoeg.

Ik heb je tekst gelezen over doof zijn. Ik heb hem gelijk in het Nederlands vertaald. Als je nog teksten hebt die je met me wil delen, stuur ze me dan op. Ik neem ze graag door.

Oma en ik zouden het natuurlijk ook erg fijn vinden om jou en je zus nogmaals bij ons op bezoek te hebben. Denk maar eens na over nog een zomerreisje naar het natte noorden.

Hellen Keller schijnt een soort sleutelfiguur te zijn wanneer we het over communicatie hebben, niet? Wat mij fascineert is hoe ook hier weer het instituerende karakter van de communicatie tussen haar en Ann Sullivan werkte. Ze slaagden erin de barrières van het geïnstitueerde te doorbreken en nieuwe wegen te leggen door samen naar werkende regels te zoeken, in dit geval regels om begrippen en gedachten aan elkaar door te geven zodat ze voor beiden begrijpelijk konden worden. Mijn grootmoeder, die ik nooit heb gekend, had het met mijn vader over Hellen Keller en de betekenis van het werk van haar begeleidster Ann. Ik moest even emoties wegslikken toen ik las dat jij ook over haar spreekt in verband met je studies.

Een dikke zoen van je opa.

Gaandeweg leert Catherine niet enkel initiatieven op professionele wijze te organiseren maar ook mensen samen te laten werken voor de meest uiteenlopende zaken. Ze betrekt nog steeds haar zus bij sommige van haar werken. Ze schrijft naar John:

Lieve Opa,

Dank je voor je mooie brief en voor het verjaardagscadeau. Ik zal er goed gebruik van kunnen maken bij mijn volgende activiteiten. Een digitale camera laat me beter toe om zonder veel moeilijkheden mijn site regelmatig bij te werken. Ik wil vooral tonen hoe op professionele wijze mensen samen te brengen voor solidariteitsinitiatieven. Ik had onlangs een lang gesprek met Hypolite, je weet wel, die vriend die mensen begeleidt bij het ontwikkelen van eigen projecten. We dachten na over hoe te vermijden van solidariteit beate liefdadigheidsacties te

maken. Volgens ons is het belangrijk dat mensen zich zelf kunnen organiseren en beslissen of ze al dan niet voor een solidariteitsactie willen oproepen en waarvoor in concreet. We denken allebei dat gewoon op straat komen en schreeuwen voor justitie weinig opbrengt, behalve negatieve reacties van wie zich in andere kringen beweegt en wellicht zou kunnen tussenkomen. We stellen ons ook vragen in verband met geld en solidariteit, met conviviality en solidariteit of met die beide aspecten bij acties met anderen. Volgens Hypolite verplicht een kapitalistische wereld je geld te gebruiken zelfs als je in groep een ander soort samenleving voorstaat. Wat we wel weten is dat een infrastructuur coöperatief beheren veel efficiënter en goedkoper is dan het financieren van individuele structuren voor wie er niet over beschikt. We spreken over omgekeerde solidariteit. We dromen ervan solidariteitscampagnes op te zetten met wie teveel geld heeft en teveel individueel consumeert en die mensen te leren goed te leven op basis van samenwerking en het delen van goederen en diensten. Natuurlijk zien we bij de start veel onbegrip. Wie denkt een potentiële weldadigheid sponsor te zijn reageert vaak verward wanneer we zo iemand voorstellen om in plaats van geld te schenken voor het project van een ander, samen met wie over minder geld beschikt bestaande en op te starten gemeenschappelijke structuren te beheren. Dat is heel wat anders dan overschotten weggeven. Het gaat om het creëren van nieuwe sociale banden tussen verschillende persoonlijkheden met totaal verschillende uitgangspunten.

*Joana ging onlangs met ons mee om een gesprekssessie bij te wonen met een groep die interesse heeft voor ons idee. Daarna toonde ze ons een reportage met Jean Oury en de institutionele psychotherapie in Chateau Laborde met de titel '*Le droit à la folie*'. We denken dat ons voorstel samen een leef- en woonproject te institueren de titel '*Le droit à la convivialité*' zou kunnen krijgen. De geïnteresseerden waar ik het over heb zijn betrokken bij een buurtproject. De buurt bestaat uit een privé condominium en een sociale woonwijk. We stelden alle bewoners voor samen te komen met de bedoeling gemeenschappelijke structuren die elk van hen hebben voor elkaar open te stellen. Já, ook in een privé condominium zijn er gemeenschappelijke structuren, denk maar aan zwembad, gymnasium, centrale wasplaats. In de sociale woonwijk*

zijn er een aantal goede en vrij goedkope restaurants en kappers. Bovendien is er een grote communautaire moestuin. Ik zei al, denk ik, dat we al enkele maanden verkennende gesprekken houden en het is erg interessant te zien hoe de mensen elkaar leren ontdekken. Ze stellen vast dat ze vrij gemakkelijk kunnen samenwerken in projecten waarvoor door sommigen geld ter beschikking werd gesteld, in plaats van de klassieke gever-ontvanger verhouding te behouden, die uiteindelijk de hiërarchie van de bezitter over niet bezitter onveranderd laat. De wederzijdse agressie daalt zienderogen. De betrokkenen voelen dat ze hier een voor hen nieuw concept uitwerken voor de term bezit.

Met de digitale camera hopen we, indien we er de toelating voor krijgen, regelmatig korte opnames te maken van sleutelgesprekken om die te gebruiken in bijeenkomsten met andere antropogogen.

Lieve opa, wanneer je nogmaals bij ons bent stel ik je voor de projecten die we begeleiden te bezoeken.

Een dikke zoen van Catherine.

Zoals ze een beetje gehoopt hadden, krijgen John en Joana beide kleindochters bij hen thuis op bezoek tijdens een veertiendaagse zomervakantie. Alberto komt hen vervoegen tijdens een lang weekend. Hij plande interviews voor werkmogelijkheden in Brussel en in Londen en heeft het zo geschikt dat hij tussen de afspraken op beide plaatsen drie dagen in Oostende kan doorbrengen.

Joana is sinds kort betrokken bij een begeleidingsproject voor scholen met hoge percentages overzitters en afhakers. Catherine begeleidt nog steeds het buurwerk waar ze in haar brief over sprak. Verder heeft ze een halftijdse opdracht bij een commercieel bedrijf die sociale projecten financiert met winstoverschotten, wat financiële voordelen oplevert bij de berekening van de bedrijfsbelastingen.

Op een avond zegt Joana: “Scholen zijn plaatsen waar de kinderen eventueel en ondanks alles kennis kunnen opdoen.”

John kijkt haar aan: “Heb je moeilijkheden met onderwijzend personeel en met normen?”

Joana zucht: “Het is verschrikkelijk Opa. Officieel spreekt men over een inclusieve politiek, maar in de praktijk komt dat erop neer dat alle kinderen nu in klassen terecht komen waar leerkrachten voor staan die zich onbekommerd blijven richten tot het niet bestaande gemiddelde. Als we erbij geroepen worden, dan is dat hoofdzakelijk om ons te vragen wettelijk vast te stellen dat wie niet tot dat gefantaseerde gemiddelde behoort afgestoten moet worden.”
“Afgestoten?” vraagt haar zus.
“In de praktijk komt het daarop neer. De kinderen worden dossiers, en een dossierkind kan uit de klas worden geweerd. Vaak worden ze naar therapieën verwezen die ze niet echt nodig hebben. De institutie zelf is nodig aan een therapie toe. De lagere en middelbare school die zou moeten dienen om iedereen te helpen zo veel mogelijk kennis op te doen is een machine die jaar na jaar mensen triëren en in categorieën opdelen. Hoe arroganter de gemiddelde-zoekers van de structuur gebruik maken, hoe meer onwetenden de school aflevert. Het is vaak hopeloos.”
“Laat me raden,” glimlacht John. “Aan de ouders van de dossierkinderen raadt men aan een andere school te zoeken, misschien met een aangepast programma, of anders misschien met een specifiek model of met speciale methodes.”
“Ja Opa, precies. Die modellen bestaan, sommige hebben al lang bewezen echt voor iedereen open te staan en alle kinderen van de groep vooruit te helpen, maar ze worden afgedaan als te arbeidsintensief voor de onderwijzers, niet voldoende genormaliseerd, utopisch of weet ik veel, en dus niet te veralgemenen. Zodra je voorstelt alle kinderen zoveel mogelijk te laten werken vanuit eigen interesses met een stevige begeleiding voor hun basisopleiding in taal, rekenen, wetenschappen, geschiedenis en filosofie, heb je de poppen aan het dansen. Soms denk ik dat er argumenten uitgevonden worden om niet te doen wat er in een school zou moeten gedaan worden. De meeste van die argumenten zijn moeilijk te ontwrichten, te beginnen met: ‘*als we*

dat doen dan zijn we onze goede plaats in de ranking kwijt'. De ghettoscholen die onderaan de ranking-lijst staan beschikken dan weer zelden over personeel die de moeilijkheden serieus kunnen aanpakken. Ofwel gebeurt er wat papa overkwam: op een bepaald ogenblik wordt wie de kinderen ernstig neemt gepest met administratieve normen of aan de kant geschoven. Als dat niet lukt, dan zijn er meer of minder subtiele wijzes om zo iemand uit de school te verwijderen."

"Alles is zo tegenstrijdig," merkt Catherine op. "Van de antropogogie en de daarin bevatte pedagogie weten we vandaag veel over hoe mensen leren. We weten vooral dat mensen graag en gemakkelijk leren. Voor Hypolite en ook voor papa leek het er even op dat we met de start van de eenentwintigste eeuw echt zouden beschikken over een algemeen gunstige context voor de lerende mens. En nu zien we nogmaals dat bij de toename van consumptie en individualisme de gemeenschappelijke kennisoverdracht paradoxaal of niet voor meer onwetende individuen zorgt. Joana stelt de inertie van de institutie school vast, wij stellen vast hoe de coöperatieve besluitvorming in ons buurtproject de mensen zelf enthousiast maakt, maar we krijgen volop vijandige reacties zodra we over ons werk spreken in andere middens. Het is precies of eender welk samenlevingsverband gebaseerd op harmonie en gezelligheid als een soort voorbode wordt gezien van de ineenstorting van de maatschappij."

"Dus nog een paradox," zegt John. "Modellen die het maatschappelijk weefsel meer coöperatief en dus meer sociaal maken roepen reacties op onder allen die wel zeggen het maatschappelijk weefsel te willen verstevigen, maar ondertussen enkel naar eigen voordelen kijken. En, jullie stellen net als ik vast dat lerende mensen die deze modellen gaandeweg zelf gaan gebruiken scheef bekeken worden door zowel arroganten als ignoranten. Dat is niet direct wat we ons voorstellen als we algemeen leren en kennisvergaring als gemeenschappelijk doel

stellen. Maar dat is wellicht precies de reden waarom wie beschikt over de aan de macht verbonden privileges dergelijke algemene kennisvergaring enkel op papier als gemeenschappelijk doel stelt, of helemaal niet aanpraat, zelfs niet op papier. Jullie zijn paradoxenverzamelaarsters. Maar hoe loopt het project waaraan je meewerkt eigenlijk?”

“Heel goed. Op dit ogenblik maken alle kinderen die dat willen en in de buurt wonen gebruik van het zwembad in het condominium. De kleine restaurants in de sociale woonwijk leveren steeds meer maaltijden aan huis in de buurt. Dat heeft tot gevolg gehad dat er een kantine met goedkope maaltijden is geopend en daar werken alle restaurants aan mee. Iedereen was akkoord om geen gratis maaltijden te verstrekken, maar dat een maaltijd minstens 1 euro kost. De restaurants stellen dezelfde menu’s voor in eigen ruimte, bij aan huis bestelling en in de kantine. Er wordt een politiek gevoerd waarbij iedereen betaalt volgens eigen mogelijkheden, zowel in de restaurants, bij de thuisbestelling als in de kantine, maar iedereen kan uit hetzelfde aanbod kiezen. De wasplaats in het condominium en de plaatselijke wasserette in de sociale wijk werken samen en bedienen de hele buurt. Het aanbod is complementair in plaats van concurrentieel. Er bestaan praktische afspraken voor het gebruik van de *conciergerie* van het condominium: post en pakjes voor wie niet thuis is kunnen er afgeleverd worden voor iedereen in de buurt. Op dit ogenblik zijn de bewoners bijkomende overeenkomsten aan het uitwerken over het gebruik van de groenzone waarbij ook de moestuinen horen. Wie wil kan zijn eigen private moestuin blijven bewerken, maar de oppervlakte die coöperatief wordt bewerkt en beheerd breidt uit. Daardoor is er minder overproductie van bepaalde groenten op bepaalde momenten van het jaar. Allen die deel uitmaken van de coöperatieve kunnen er groenten en fruit ophalen, onafgezien van het soort werk dat ze voor de coöperatieve verrichten. Op voorstel van een aantal ouders zowel uit de sociale wijk als uit het

condominium werd bij de stad een aanvraag ingediend om op een stukje braakliggende grond dat aan de ommuring van het condominium grenst twee sportveldjes en een speeltuin voor alle kinderen aan te leggen. Het project is goedgekeurd en zal nu uitgevoerd worden door bouwvakkers die in de sociale wijk wonen. Het plan werd getekend door twee architecten uit het condominium en de aankoop van materiaal en uitrusting wordt bekostigd vanuit een gezamenlijke rekening waaraan iedereen die wil volgens eigen mogelijkheden kan bijdragen. De ruimte zal permanent toegankelijk zijn. Daarom werd er een bijkomende poort voorzien richting condominium. Alle gebruikers van de ruimte beschikken over de codes om de poort te openen, net zoals dit voor het zwembad het geval is."
Daarop zegt Joana: "We zijn op dit ogenblik mogelijkheden aan het onderzoeken om het aanbod van vrije tijd activiteiten voor de kinderen verder uit te breiden. Er is ook een discussie aan de gang in verband met het lagere schoolaanbod in de buurt. Catherine en Hypolite hebben me gevraagd of ik mee wil werken om geïnteresseerde buurtbewoners te steunen bij het uitwerken van een coöperatieve school met een stevige organisatie en waar alle kinderen terecht kunnen. Het ministerie van onderwijs laat geen nieuwe school toe maar staat wel open om de twee in de buurt bestaande openbare scholen volledige vrijheid te geven in verband met structuur en werkmodel. Dat betekent vooral veel interactie met de leerkrachten. We willen niemand uitsluiten, we willen iedereen betrekken zodat het project een collectief project wordt. We hopen over enkele jaren alle kinderen van de buurt in deze openbare scholen te zien."

Bij hun thuiskomst zien Joana en Catherine toevallig de aankondiging voor de film *Elysium* die deze zomer werd uitgebracht. Ze gaan samen met hun vader naar de film vergezeld van Alberto en Daniel. Naderhand lunchen ze samen en uiteraard

gaat het gesprek over arm, rijk en privileges.
“De film geeft geen erg rooskleurig toekomstbeeld,” meent Catherine, “en er zijn ook effectief tal van indicaties dat we evolueren naar een wereldmaatschappij waarin de rijken steeds rijker worden.”
“En de rest van de bevolking zou dus in een soort slaventoestand blijven of terechtkomen,” merkt Daniel op. “Het is waar dat veel films die de toekomst van de mensheid als onderwerp nemen, er vaak van uit gaan dat er een soort beperkte rijke bovenwereld bestaat en een enorme arme onderwereld. En eigenlijk zie je hetzelfde in veel zogezegd historische films.”
“Zogezegd?” vraagt Alberto.
“Ik zeg zogezegd, omdat veel van die historische films deels fictie zijn en een maatschappij schetsen die sterk lijkt op die waar de filmmaker in leeft. Je verandert decors, kledij, manier van spreken, maar de verhouding tussen wie macht heeft en wie niet, die verandert niet en is merendeels gebaseerd op die van de huidige samenleving. Zelfs in fantasie-films met dieren, of in tekenfilms, duikt altijd opnieuw dezelfde verhouding op.”
Joana zegt: “Wellicht zou een film met de Illichiaanse ‘*conviviality*’ als achtergrond een kassaflop zijn, tenzij het plot een strijd inhoudt tussen een gevaarlijke corrupte figuur die de hele maatschappij in gevaar brengt, en een held die niets van samenwerking afweet, maar wel op de medewerking van anderen steunt, en zo een soort apocalyptisch einde net op tijd kan afwentelen.”
Catherine lacht: “Ja, zelfs in de films op die melige TV-kanalen die enkel lachende figuren tonen die op elkaar verliefd zijn maar dat nog niet weten, worden vaak onaangename situaties ingelast om het publiek niet van zender te laten veranderen. Je kan de films die een positief verhaal vertellen waarin de maatschappij niet opgedeeld wordt in goeden en slechten die afwisselend winnen en verliezen op de vingers van één hand tellen.”
“Maar *Elysium*, nu,” mengt Paulo zich in het gesprek. “Het is niet zo

gek bekeken om de hele rijken te laten leven in een kolonie boven de planeet die vooral door hun eigen toedoen totaal vervuild en verwaarloosd is, terwijl de rest van de mensheid er in zekere zin opgesloten is. Verder is er geen enkel nieuw element. Zoals steeds zijn de meeste rijken slecht of zich onbewust van wat de anderen doormaken en worden uit de armen enkel die helden uitgefilterd die voor zichzelf en misschien een heel klein beetje voor de anderen uitkomen. Ik hoop heel hard dat dit niet de maatschappij is waar de volgende generaties in zullen leven, maar ik denk dat het een teken des tijds is dat vooral actiefilms met dit soort plot succes hebben. In een maatschappij die op geld en status is gebaseerd, kan je moeilijk iets anders verwachten."

"De lerende mensen in coöperatieven zouden nochtans een andere werkelijkheid kunnen uitbouwen," zegt Alberto, en gaat verder: "Hoewel ik altijd erg kritisch ben wanneer ik hoor spreken over niet hiërarchische samenlevingen, moet ik toegeven dat het project waar Catherine aan meewerkt toont dat je over langere tijd een andere samenlevingsvorm mogelijk kan maken. Maar kan je daar een film van maken zonder dat het een documentaire wordt waar enkel de reeds overtuigden naar gaan kijken?"

"Heb je zelfs in dat soort gemeenschappen niet altijd wie de macht wil grijpen, wie zichzelf als de *opper-iets* van alles beschouwt?" vraagt Daniel.

"Ik zou er een andere vraag van maken," zegt Joana, "wat is er nodig om te vermijden dat iemand zich genoodzaakt voelt die houding aan te nemen? Ik denk dat je enkel een hiërarchisch gestructureerde maatschappij kan vermijden als je er collectief voor kan zorgen dat iedereen ondervindt als individu geen baat te hebben bij zo'n structuur."

"Maar dan moet er op een totaal andere manier worden gedacht over geld, en ook over grondstoffen en producten: in een niet hiërarchische structuur bezit je die niet, je gebruikt ze enkel. Ergo, het heeft geen enkele zin dingen te bezitten of te gebruiken die je

niet echt nodig hebt, om te leven of voor het werk dat je doet," meent Catherine.
"En, ik herhaal, dat ligt zo ver buiten het voorstellingsvermogen van de doorsnee cinema-bezoeker dat films met zo'n verhaal gewoon geen bezoekers aantrekken," zegt Daniel.
"Laat ons toch optimistisch blijven en hopen dat het nooit tot een *Elysium* komt," zegt Joana. "En als het zover komt, laat ons dan hopen dat het gevolg iets anders brengt dan het voortduren van de kloof tussen wie bezit en wie niet bezit, de kloof tussen boven en onder."
Joana heeft nooit kunnen vermoeden dat **net dat** zou gebeuren bij de Heropbouw na de vulkanische winter. Wel zal ze die gedachte samen met haar zus in de loop der jaren verder uitwerken naarmate ze samen de ignarometrische analyse idealiseren.

In het najaar krijgt John een brief van Joana over het buurtproject:

Lieve Opa,
Ik heb dit schooljaar beslist niet meer mee te werken met scholen die van de kinderpsycholoog enkel bureauwerk verwachten. Ik stelde als principe dat mijn werk in de groep moet gebeuren en niet gescheiden van de groep. Daardoor heb ik plots veel minder te doen! De school van de middelmaat moffelt de verscheidenheid voortdurend weg. Daar wil ik niet verder aan mee werken. Soms voelt het als een vlucht, maar papa zegt dat wie soms wel moeten vluchten om niet opgeslokt te worden door een monster. Je kan niet elke draak het hoofd bieden.
Ik werk met de staf van een kleine school die mij in de klas mee laat werken, onder volwassenen en kinderen. Verder heb ik een studiegroep met enkele ouders van kinderen met ernstige communicatiebeperkingen. En ik breng een groot deel van mijn tijd door met Catherine en Hypolite in het gemeenschapsproject. Het werk met de scholen daar gaat goed. De twee schooldirecties voeren de stapsgewijze veranderingen op een intelligente wijze in met als uiteindelijk doel de hele staf te winnen voor een geïntegreerde aanpak van het curriculum op basis van coöperatief uitgewerkte projecten.

Het ziet ernaar uit dat ik een deel van Catherine's werk ga overnemen. Ik weet niet of ze jullie al aanschreef, maar zij en Alberto zijn van plan om naar London uit te wijken. Catherine heeft vrij veel contacten met twee niet gouvernementele organisaties die hun hoofdzetel in London hebben en Alberto is nu vaste medewerker van een klein consultantbureau dat start-up's begeleidt. Hij is vooral geïnteresseerd in voorstellen die te maken hebben met robotica en artificiële intelligentie.
Ik omhels jullie allebei.
Joana

Lieve Joana,
Ik ben net aan een antwoord op je laatste brief begonnen, wanneer Oma me een brief brengt die ze zojuist uit de postbus haalde. Hierin kondigt je zus me aan wat je me reeds schreef: ze verhuist naar London. De familietraditie wordt verder gezet. Voor zover ik onze voorgeschiedenis kan, is er in elke generatie wel een belangrijke verandering in die zin. Mijn grootmoeder was van het niet meer bestaande Moresnet naar Tienen verhuisd, mijn vader naar Gent, ik naar Oostende en je vader naar Lissabon. En nu gaat een van mijn kleinkinderen naar London. Ik herinner me vaag dat mijn vader het had over de grootouders van zijn moeder die in Oostende woonden, en de generatie hiervoor zou uit Frankrijk zijn overgekomen. Verder terug weet ik niets, maar mijn broer Hans was voor hij stierf aan enkele opzoekingen begonnen en sporen gevonden hebben naar wat indertijd het Germaanse Imperium was.
Ik ben blij voor je dat je enkele scholen vond waar je begeleidingswerk blijkbaar nuttig is. En je bent waarschijnlijk opgelucht je te hebben kunnen verlossen van het klasseerwerk dat vaak van schoolpsychologen wordt verwacht. Er bestaan ook scholen waar lerende mensen samenkomen en samenwerken. Is het een te grote droom te denken dat jouw generatie erin zal slagen de coöperatieve leergemeenschappen definitief te laten doorbreken. Dat zou zeker een goede zaak zijn om arrogantie en onwetendheid aan te pakken.
Een zoen van je opa.

Lieve Catherine,
Of moet ik nu Dear Catherine zeggen? Je komt dus in onze buurt wonen. Er ligt alleen een beetje zee tussen. Een boot uit Oostende is er niet meer, maar de treinverbinding is snel en vlot. Je weet dat jullie hier altijd welkom zijn! Ik heb uit je brief begrepen dat je aangetrokken bent door een niet commerciële organisatie om de communicatie tussen alle afdelingen aan te pakken. Ik hoop dat wat je met Hypolite in het buurtwerk leerde nuttig zal zijn voor die nieuwe uitdaging. In NGO's vooral wordt nogal wat gesproken over coöperatieve aanpak, terwijl men samenwerken en meewerken blijven verwarren. Ik hoop voor je dat dit niet het geval zal zijn in je nieuwe werkomgeving. En als het wel het geval is, dan heb je gelijk een nieuw studieterrein. Ik raad je aan attent te blijven voor de graad van arrogantie en van ignorantie die je vaststelt onder wie in de organisatie actief is. Dat kan helpen om niet te hard van stapel te lopen, jongedame. Maar ik hoef je wellicht niet te verwittigen hiervoor. Ik heb de indruk dat je wel weet hoe je de zaken moet aanpakken.
Laat snel iets weten over jullie emigranten-leven.
Dikke zoen van opa

Communicatie

Kort na het vertrek van Catherine en Alberto besluiten Joana en Daniel ook te gaan samenwonen. Joana begeleidt nog steeds de scholen in het buurtproject en vergadert soms met de ploeg van Hypolite om op de hoogte te blijven van de zich steeds meer inwortelende samenwerking tussen de twee leefwerelden, die van het condominium en die van de sociale woonwijk. Verder begeleidt ze twee families die communicatie schema's uitwerken respectievelijk met een volledig doof zoontje en met een dochtertje met grote beperkingen. Ze documenteert de gevonden oplossingen en correspondeert hierover met Ester. Die schrijft op haar beurt naar Joana dat ze ondertussen drie families volgt en ook regelmatig samenwerkt met een kleine groep van vier kinderen met hun twee begeleiders. De kinderen wonen in een zorgcentrum onder

permanente begeleiding van twee volwassenen. Ze werken communicatievormen uit om samen de leefruimte te organiseren. Hierbij moeten ze een evenwicht zoeken tussen individuele en collectieve noden en ook proberen werkbare routines uit te stippelen. Ester is erg enthousiast over die begeleiding. Enkele maanden kondigt ze haar verloving aankondigt. Ze sluit een uitnodiging in voor Joana om op het huwelijksfeest aanwezig te zijn en gelijk enkele dagen te blijven om die kleine leefgemeenschap zelf te bezoeken.

En dus ontmoeten Joana en Ester in het voorjaar van 2014 samen de kleine leefgemeenschap. Ze brengen een hele dag door met de kinderen en hun begeleiders. Hoewel ze allebei vlot de gebarentaal gebruiken en bovendien ervaring hebben met het gebruik van pictogrammen, stellen ze snel nogmaals vast dat bij dergelijke specifieke gemeenschappen de taal die gebruikt wordt om communicatie mogelijk te maken een aantal elementen bevat die erg specifiek groepsgebonden zijn. Het gaat hem niet enkel om het woord, eender hoe het wordt gebruikt of voorgesteld, maar ook om de wijze waarop een bepaald woord verbonden wordt aan andere woorden. Ook stellen ze vast dat gebaren of klanken door iedereen worden aangepast wanneer de groep een fysieke belemmering vaststelt bij eender welk individu uit de groep. Die afgesproken aanpassingen laten toe dat er duidelijkheid bestaat over een bepaalde woord of begripskeuze en dat misvattingen omwille van toevallige bewegingen tot het minimum beperkt zijn. De begeleiders moeten daarom vaak optreden als vertalers bij de vragen die Joana en Ester stellen. Ze leggen uit dat bij het aanbrengen van een onbesproken situatie vaak nieuwe woorden en begrippen moeten worden gedefinieerd zodat de zes elementen van de groep ze kunnen verwerken en interpreteren. Dat is ook het geval bij het studeren, bij observatie van een korte film of na het bekijken van illustraties.

Na het bezoek discussiëren beide vriendinnen het lokale en universele karakter van een taal.
“Je merkt vaak,” zegt Ester, “dat de conflictsituaties niet zozeer het gevolg zijn van gebrek aan communicatie, maar aan eensluidende interpretatie van de gebruikte woorden ongeacht de communicatievorm. Polysemantische woorden zijn heel gemakkelijk een bron van misverstanden. Het gebruik van een metafoor of een stijlfiguur, hoe eenvoudig ook, moet ingeleid worden. Als niet eerst wordt gezegd dat wat volgt van figuurlijke betekenis is dan kan de rest van het gesprek totaal de mist ingaan.”
Joana lacht. “De mist ingaan, daar heb je het al. En toch had ik de indruk dat de groep zich niet beperkt tot erg letterlijke interpretaties. Wat ik net als jij opmerkte, is de omkadering, niet enkel van de besproken situatie, maar ook van de taalelementen die gebruikt worden om die situatie te bespreken. Uiteindelijk is dat erg complex.”
Daarop zegt Ester: “Dat brengt me ertoe te denken dat we wellicht te licht gaan over hoe onder horenden zonder observeerbare beperkingen of belemmeringen de ontvanger interpreteert wat werd gezegd. We gaan er zeker als volwassene waarschijnlijk te dikwijls van uit dat wanneer andere dezelfde taal spreekt de aaneenschakeling van woorden op dezelfde manier wordt geïnterpreteerd als wie de woorden uitsprak en zich daarbij hetzelfde beeld vormt.”
“Maar dat betekent dat je voor elke gemeenschappelijke afspraak een soort lexicon zou moeten hebben om de woorden die de afspraak formuleren te duiden,” merkt Joana op. “En dat niet alleen. Zelfs als de woorden geduid zijn, dan bepalen eerdere ervaringen van het individu in verband met het fenomeen waarover de afspraak gaat evenzeer diens interpretatie. Dat houdt een voortdurend leerproces in.”
“Wil dat dan zeggen dat zodra de lerende mens dat proces stillegt, diens onwetendheid begint toe te nemen?” vraagt Ester zich af. Ze

vervolgt: “En ik heb het hier niet over diepgaande kennis van één of andere interpretatie over de werking van een natuurlijk fenomeen, maar vooral over de in eender welke groep mensen beschikbare kennis om elkaar niet verkeerd te interpreteren.”
“Daar is tijd voor nodig,” stelt Joana vast. “De begeleiders in de groep waar we te gast waren, hadden het over die noodzaak. En in onze maatschappij is er in de dagelijkse omgang gewoonlijk geen tijd om rustig te bepalen hoe we iets aanpakken en daarbij zorgvuldig de taal nagaan om erover te communiceren. En daarmee bedoel ik niet zozeer het idioom maar meer het woordgebruik. Hoe vaak gaan we er niet van uit dat het voldoende is dat we allemaal Nederlands, of Frans, of Engels, of eender welke taal spreken? En als naar gemeenschappelijke afspraken gestreefd wordt in een meer internationale context, dan is verwarring waarschijnlijker dan klaarheid. Een vertalend woordenboek raadplegen is niet voldoende en gebruik maken van tolken, zelfs als die over een lexicon beschikken, is een stekelig probleem.”
“Dus om communicatie aan te pakken,” gaat Ester verder, “is de uitspraak ‘*tijd is geld*’ zeker uit ten boze. Ten eerste mag de tijd niet beperkt worden, ten tweede mag niemand het gevoel hebben tijd te ‘*verliezen*’. Je kan enkel tijd ‘*verliezen*’ als je er een verhandelbaar goed van maakt. Maar de tijd buiten de sfeer van de economie te houden in onze maatschappij… dat zal niet eenvoudig zijn.”
Bij haar thuiskomst schrijft Joana hierover naar John:

Lieve opa,

Ik ben net terug van een bezoek aan Ester. We observeerden samen een leefgroep met vier kinderen met grote communicatie belemmeringen en hadden daarna een gesprek waarvan ik mijn nota’s bijvoeg.

Ik vraag me af of we in de kleuter- en de lagere school, en bij het begeleiden van kinderen in het algemeen, wel voldoende stilstaan bij het accuraat leren definiëren wat we in groep doen en zeggen. Ik bedoel dat ik nu het gevoel heb dat we te weinig aandacht besteden aan het woordgebruik en het leren gebruiken van woorden, nee

volgens mij is dat niet tweemaal hetzelfde zeggen. Ik moet dringend het werk van Vigotsky opnieuw lezen, maar wellicht zal ik ook Chomsky ter hand moeten nemen. Ester had het over Barthes. Lieve opa, indien het echt zo werk-intensief is om een duidelijke communicatie op te zetten in groepen zouden we dan hiervan niet de hoofdopdracht moeten maken voor de integrerende school? Of is dat een verkeerd woord? Ik weet dat je ooit zei dat een integrerende school niet noodzakelijk een pluralistische of multi-culturele school is. Het ziet ernaar uit dat Ester en ik nog wel een tijdje zoet zijn met het werk dat we ons zelf toebedeelden.
Een grote omhelzing van je kleindochter.

Twee weken later krijgt Joana antwoord.
Lieve kleindochter,
Zoals altijd ben ik opgetogen als ik lees wat je bezighoudt. Ik begrijp uit je nota's en je brief dat je bezoek aan Ester boeiend was. Ja, zoals veel woorden is ook het woord integreren gevaarlijk. Wat willen we hiermee zeggen? Wat is een integrerende maatschappij? Is dat er een waarbij iedereen die erin opgenomen wordt de bestaande waarden en culturele verschijningsvormen moet tot zich maken? Of is dat een maatschappij waarin iedereen elementen van de eigen cultuur, de eigen taal, de eigen gebruiken kan inbrengen? Is een integrerende maatschappij hetzelfde als een pluralistische maatschappij? Eerder niet, zou ik in het eerste geval zeggen, eerder wel in het tweede. Maar is dat wel zo? Zijn er in een pluralistische maatschappij zoiets als de grondregels, waarover niet meer kan gediscussieerd worden? Is dat dan nog een pluralistische maatschappij? Maar moet er geen basisregel zijn waarbij iedereen in zo'n maatschappij plaats heeft om eigen ideeëngoed te verspreiden en dat ideeëngoed nooit mag inhouden dat anderen hun ideeën niet mogen verspreiden? Kan de bepaling van wat een pluralistische maatschappij is zich baseren op iets dat niet mag?
Maar je hebt het ook over communicatie in de zin van het begrijpen van wat de andere zegt. Dat heeft niet noodzakelijk te maken met de maatschappijvorm. Ik glimlach hierbij om mijn eigen manier van doen, Joana, want ik denk aan alle teksten die je me opstuurt en die ik getrouw vertaal naar mijn eigen taal, in een poging ze beter te

begrijpen. En uiteraard stuit ik daarbij vaak op woorden die op heel verschillende manieren kunnen worden vertaald en uitdrukkingen waarvoor het soms erg moeilijk is een equivalent te vinden in mijn eigen taal. Dat alles maakt de transparantie in de communicatie niet eenvoudiger en kan, zoals jij en Ester zeggen, aanleiding geven tot misverstanden die tot conflicten leiden, terwijl de voorafgaande afspraak eigenlijk bedoeld was om zo'n conflict juist te vermijden.

Lieve kleindochter, ik droom soms van een wereld zonder geld, zoals de Gentse zanger Walter de Buck. Hier twee strofen van zijn liedje hierover:

'k Zou zo gere willen leven
In ne wereld zonder geld
Da de niet van schrik moet beven
Veur nen oorlog en geweld
'k Zou zo gere willen leven
In ne wereld zonder doel
Waar gerekend wordt met schreefkens
Geen bankiers en genen boel

'k Zou zo gere willen leven
In ne wereld zonder werk
Waar dat alles gaat al spelend
Da de 't werken niet en merkt
'k Zou zo gere willen leven
In ne wereld zonder schrik
Hoe dat 't zou zijn, 't is om 't even
Zeker beter da wete kik

Ik ben niet de enige. Er zijn de laatste driehonderd jaar nogal wat filosofen die wel eens een utopie voorstelden waarin het bezit collectief is en het geld onbestaande. Wie weet, komt het ooit zover? Maar daarvoor zullen veel mensen die als enige bestaansreden Eigen Macht zien, eerst die Freireiaanse conscientização (bewustwording) moeten ontwikkelen. En de signalen van de neo-liberale wereld zijn hier diametraal tegenovergesteld aan. Wellicht zijn de leergemeenschappen bestaande uit lerende mensen met en zonder bezit, met en zonder rituelen van samenwerking daarom interessant. Wie hen belachelijk

maakt, er zich kwaad over maakt of ze irritant vindt is reeds aan zijn bewustwordingsproces begonnen. Alleen de arrogante ignoranten zijn nog zover niet. Wat niet wil zeggen dat wie aan zijn bewustwordingsproces begonnen is geen pogingen zal doen om die leergemeenschappen die hen onbehaaglijk doen voelen het zwijgen op te leggen. Dat kan ook op afstand. Is dat niet net wat in vele sociale netwerken gebeurt, zodra gebruikers ervan enkel lezen wat overeenkomt met hun eigen overtuiging en al de rest onzichtbaar houden en dus onbestaand maken? Er is nog veel werk voor de boeg, maar toch is er ook al veel gebeurd sinds de oorsprong van de bezittende klasse die de rest van de bevolking wijs maakte vertegenwoordiger van de goden te zijn. Die fabel duurt op zijn minst sinds de eerste nederzettingen, maar toch is dat maar een kleine tijdspanne sinds Homo Sapiens op aarde verscheen. Zoals andere vormen van bijgeloof, zal ook die misvatting ook verdwijnen, vroeg of laat.

We kunnen hierover verder praten, wanneer we binnenkort allemaal samen zijn voor onze grote familiereünie in Lissabon. Een dikke zoen van je opa.

De grote familiereünie die John aankondigt is ter gelegenheid van het huwelijksfeest van Catherine en Alberto. Catherine wilde hiervoor graag vrienden en familie een weekend samen laten doorbrengen in een gemoedelijke omgeving. Voor de gelegenheid werd een grote hoeve afgehuurd in de buurt van het Portugese dorp Porto Côvo op wandelafstand van zee en strand. De zuiderse nazomer is van de partij en dus kunnen heel wat gesprekken en onderonsjes in open lucht doorgaan. Catherine zegt hierover tegen John dat dit haar ideaal van de gezelligheidssamenleving benadert. Joana merkt op dat het idee volmaakt zou zijn, moest dit gebeuren in een wereld zonder geld en waarbij de planeet op een verantwoordelijke manier gebruikt zou worden in plaats van op een uitbuitende manier bezeten te zijn.

Tijdens die bijeenkomst hebben Alberto en Joana een lang gesprek over wat ze biologische en elektronische intelligentie noemen. Ze

hebben het ondermeer over originele gedachten en zijsprongen in redeneringen. Verder praten ze over het opslaan en verwerken van herinneringen en het hertekenen ervan. Alberto heeft plezier met de opmerkingen van Joana dat wellicht een positronisch brein zoals Asimov uitvond in zijn toekomstromans het antwoord is op het probleem van creatief denken bij elektronische intelligentie. Het te simpel, zo zegt hij, te denken dat quantum technologie die mogelijkheid schept. Joana vraagt of elektronische intelligentie de biologische vervangt of uitbreidt.

“Ik denk eerder aan uitbreiding van coöperatie-mogelijkheden. Ik begreep uit het model waar je familie het over heeft met ignorantie en arrogantie als parameters, dat de interessantere mogelijkheden voor een pluralistische samenleving zich situeren in de zone van lage arrogantie en lage onwetendheid. De wetenschap dat intelligentie samenwerkingsprocessen die arrogantie laag houdt en een betere symbiose toelaat tussen groep en individu is hier cruciaal. Als je elektronische intelligentie begrijpt als een nieuwe partner in de coöperatieve groep en niet als een vervanger of een medewerker, dan krijg je volgens mij een idee van wat de elektronische intelligentie kan betekenen wanneer die in interactie wordt gezet met biologische intelligentie.”

“En dan is de discussie of die intelligentie artificieel is of niet eigenlijk niet van belang. Dat wordt een eerder filosofische discussie net zoals de discussie over goed en kwaad,” zegt Joana.

“Ja, de discussie over de samenwerking tussen intelligenties is van een andere orde,” gaat Alberto akkoord. “Maar het is volgens mij een belangrijke discussie voor de toekomst van de mensheid. Het is de discussie over hoe we collectief onze kennis en wetenschap gebruiken en aan elkaar ten dienste stellen. Het is ook de discussie over het al dan niet religieus dogmatisch aanvaarden van het bestaan van geld en bezit. Als we ons van die religie kunnen bevrijden, dan zetten we wellicht stappen in de richting van de samenwerkende gezelligheidssamenleving.”

John die het laatste deel van het gesprek hoorde, zegt nu: “Ik denk dat het gelddogma en wie dit predikt net daarom voortdurend bevraagd moeten worden, en daar is kritische geest voor nodig. Maar anders dan bij het spirituele geloof dat tot rust komt zodra je canon en dogma wegwerkt, is het wellicht nodig het geloof zelf in geld aan te pakken, als je ook het bezit en alle eraan gekoppelde arrogantie wil bevragen.”
“Er zijn dus hier twee momenten en dat is een groot verschil met het spirituele geloof,” denkt Alberto. “Arrogante priesters en bezitters maakten in de loop der tijden gebruik van dit individuele geloof om het te vangen in religies die tot gehoorzaamheid dwingen, ter hunner profijt. Maar het geloof in geld werd ingepland door de predikers die er gelijk een religie van maakten. Dus is het niet alleen nodig het dogma en haar priester kritisch benaderen, maar ook het ingeplante geloof zelf. Dat is wellicht de utopische horizon.” Hierbij knipoogt hij naar John. Die glimlacht en zegt: “Is het hebben van die horizon niet net wat ons doet bewegen, evolueren, denken hoe we samen die samenleving verder vorm zullen geven?”
Op het einde van de familiereünie spreken de Demeesters af in het voorjaar van 2015 samen te komen, waarbij uiteraard ook Alberto en Daniel van de partij zullen zijn. Maar de lente is nog maar net begonnen wanneer Anne Paulo opbelt om hem aan te kondigen dat John plots onwel werd tijdens een samenzijn met vrienden. De medische hulp was bijna onmiddellijk ter plaatse maar het mocht niet baten. John stierf terwijl zijn hand die van Jeanne zocht. Paulo, Maria en hun dochters brengen enkele dagen met Jeanne door, waarna Paulo zijn zus en zijn moeder belooft Jeanne regelmatig te bezoeken.

Tussen 2015 en 2019 reist Paulo dus minstens drie maal per jaar over en weer tussen Portugal en België. Hij organiseert zich om een deel van zijn begeleidingswerk op afstand te kunnen verzorgen en

maakt van de reizen gebruik om zijn ideeën in verband met antropogogie verder uit te werken waarbij hij ook onderwijsparadigma's bekijkt en de wijze waarop die zich verhouden tot het verwerven van een pluralistische attitude. Tijdens een van zijn vluchten naar Brussel knoopt hij een gesprek aan met de vluchtgenoot die plaatsneemt op de stoel naast hem. Vrij snel ontdekken ze beiden als onderwijzer te hebben gewerkt. Paulo luistert geïnteresseerd naar zijn toevallige gesprekspartner. Die legt uit op welke wijze hij een poging deed een continuum te modelleren, een soort vergelijkende gramatica voor de scholingsvormen. Het veldwerk voor zijn studie realiseerde hij in één van de scholen van de *A Voz do Operário*, waar hij ooit werkte. Net voor ze landen vraagt Paulo of hij hierover ook iets kan lezen. Hij krijgt een blaadje uit een notaboekje gescheurd, met daarop een website verwijzing en de naam van zijn gesprekspartner.
Op het congres in Brussel waaraan Paulo deelneemt vooraleer hij naar Oostende doorreist hoort hij over de Vlaamse twijfels in in verband met de groeiende vraag naar islam-scholen. Enkele dagen later spreekt hij hierover met de laatste overlevende vriend van het '*tertúlia*' van John. Die vraagt zich af of de onverzettelijkheid van de katholieke leiders ten tijde van de scholenstrijd en het daarop volgend schoolpact, nu plots geen merkwaardig staartje krijgt. Uiteraard had men in België toen de kans verkeken om een algemeen schoolnetwerk uit te bouwen waarin alle levensopvattingen pluralistisch konden opgenomen worden. Hij kan enkel vaststellen dat een soort katholiek fundamentalisme van toen — en misschien ook van nu in enkele katholieke scholen — de deur schijnt te openen voor andere fundamentalistische schoolprojecten. Uiteraard moet eender welke school aan een aantal wettelijke voorschriften voldoen en de eindtermen aanvaarden, maar is dat genoeg om een algemene vorming te waarborgen? En heeft het staatsbeleid vaak niet zelf door dubbelzinnige beslissingen die algemene vorming in gevaar gebracht? Naast de religieuze

organisaties die in de seculiere staat een soort blijvende vijand zien omdat die hen verhindert eigen dogma's op te leggen, hebben ook anderen kritische opmerkingen. Kritische bewegingen stellen dat het door de Staat georganiseerde schoolsysteem op zichzelf een onderliggend dogma aanhoudt. Steeds wordt een maatschappelijke organisatie voorgesteld met op zijn minst een klasse van bezitters en een klasse van verkopers van eigen arbeid, bijna onveranderlijk in een liberaal-kapitalistische structuur. Hierbij is moraal en ethiek vaak ver te zoeken. Paulo denkt aan de boeken die hij las van Howard Zinn, Donaldo Macedo of João Paraskeva die vooral de Noord-Amerikaanse schoolsystemen analyseren, maar ook aan plaatselijke Europese kritische auteurs, zoals Jan Devos met *Freinet in Vlaanderen* of Sergio Niza met *Escritos sobre Educação*.

"Is het wel zo dat we de era van de mathetiek beleven? Wereldwijd wordt zoveel aandacht besteed aan schoolsystemen en de organisatie ervan, maar…" twijfelt Paulo.

Daarop antwoordt John's oude makker: "Je weet hoe jouw vader zijn hoop had gezet op het instituerende werk van de gebroeders Oury en meer in het bijzonder op die moderne schoolbewegingen die de institutionele pedagogie inbouwen in het model dat ze voor de school voorstellen. Hij zag er de aanwijzing in dat volksscholen voor volwassenen en kinderen de lerende mens als protagonist aannamen. Geleerde mensen treden op als begeleiders in hun vormingsproject dat in groep gebeurt en door de groep gestuurd wordt. Want dat is heel de essentie van die instituerende pedagogische — of moet ik zeggen antropogogische? — werkvorm."

Paulo vraagt: "En denk je dat het zo opgevatte concept van lerende mens een marginaal verschijnsel is gebleven?"

"Ik denk dat je meer over de geïnstrueerde mens dan over de lerende mens kan spreken vandaag, zo vrees ik. Er wordt wel nog werk gemaakt van leergemeenschappen, en ik hoorde je vader vol verwachting ondermeer spreken over het initiatief van je dochters en hun vriend met dat buurtproject, zoals ik ook over andere

initiatieven hoor, door kritische pedagogen en antropogogen in gang gezet, niet enkel in Zuid-Amerika maar ook hier, in de achterbuurten van de grote steden zowat overal in Europa. Er zijn wel coöperatieve initiatieven in rurale streken van Afrika en Amerika en je hebt ook mutualiteiten. Zelfhulpgroepen die gebruik maken van micro-kredieten en eigen groepsfinanciering om individuen die van die groepen deel uitmaken te steunen bij het opzetten van hun micro-bedrijf leiden een vrij verborgen leven in India, Indochina en delen van Afrika. In al die groepen vindt je de lerende mensen die kritisch nadenken over wat hen geïnstrueerd werd, al dan niet in de officiële schoolsystemen. Maar ik ben niet zo optimist als je vader was. Ik zie overal tekenen dat de geïnstrueerde mens aan de leiband van het consumentisme wordt gehouden, en die leiband is kort en strak, mede door de opgelegde kredietregels die ervoor zorgen dat de troeven van het kapitalistische kaartspel voortdurend in de handen blijven van dat kleine percentage van de wereldbevolking die dat grote percentage van de rijkdommen zegt te bezitten. En ik zeg '*zegt te bezitten*', want uiteindelijk doen ze net het zelfde als de hogepriesters van de eerste agrarische beschavingen. Ze overtuigen de geïnstrueerde mens dat ze legitieme bezitters zijn van de natuur, de aarde en het land, de producten. Daar dienen hun wettenmakers voor. Ze begonnen de drie machten van de democratische samenleving uit te hollen zodra erover gesproken werd zodat ze rustig kunnen vergeten en doen vergeten dat regeringen enkel uitvoerende macht zouden moeten hebben, terwijl de volksvertegenwoordigers de wetgevende macht van alle burgers in de praktijk zouden moeten brengen. De verregaande particratie laat toe dat het zelfs het zwakke representatie plaatje fel besmeurd werd. Niet het volk beslist wie haar vertegenwoordigt, maar nevelige partijbesturen die het volk bespelen door meer tijd te besteden met geroddel over andere leiders van andere partijen dan eigen voorstellen uit te leggen. Over luisteren om daarna te vertegenwoordigen heeft bijna niemand het. Dat gebeurt om twee

redenen. Er zijn die partijleiders die gewoon niet willen dat het volk weet waar ze voor staan, maar ondertussen toch nog stemmen willen, gezien het regime waarin ze werken (nog) niet dictatoriaal is en er zijn die andere partijleiders die vergeten zijn met de mensen te werken. Ze willen wel nog wat voor de mensen die ze ignorant beschouwen werken. Dus veronderstellen ze dat ze sneller met scheldargumenten stemmen kunnen winnen dan doorheen een trage werking als begeleider van lerende mensen. Wie dat toch nog doet staat marginaal in de politieke vertegenwoordiging. In een wereld waar alles op korte termijn wordt gespeeld en waar enkel nu telt, de toekomst als onzeker wordt afgedaan en het verleden als romantisch, valt het mij moeilijk te denken dat de democratie zoals die door Montesquieu werd geïdealiseerd nog mogelijk is."
Paulo zucht: "Het ziet ernaar uit dat onze zoektocht naar de gezelligheidssamenleving nog lang zal duren en dat we vandaag wellicht nog steeds enkel op kleine schaal en in kleine groepen onze eigen rust en antwoord naar gezelligheid vinden."

Op zijn zestigste verjaardag krijgt Paulo van Joana en Daniel het bericht dat het eerste kleinkind op komst is. Paulo en Maria zijn dolgelukkig bij de geboorte van Alexandre enkele maanden later.
Joana onderbreekt haar werk gedurende enige maanden en Paulo springt nu en dan bij in de scholen die ze gewoonlijk begeleidt. Hij is onder de indruk van de overal aanwezige sporen van empathie van Joana bij haar begeleiding van kinderen en volwassenen. De communicatie tussen de leden van elke klasgroep en tussen de groepen onderling loopt vlot. Het is duidelijk dat de projecten die de kinderen opnemen gebaseerd zijn op eigen wensen en dat ze goed doorgepraat worden met de leerkrachten die hen bij de uitwerking ervan begeleiden. Hij beschrijft wat hij ziet en geeft zijn nota's aan Joana zodat ze die bij haar eigen nota's kan bewaren om ze later tot een tekst te verwerken.
In dezelfde periode neemt Paulo deel aan enkele debatten

georganiseerd door de NGO voor dewelke hij consultancy verleent. Onderwerp van gesprek zijn de leergemeenschappen en de structuur van de onderwijssystemen. Paulo wijst hierbij gewoonlijk op de incongruentie tussen officiële richtlijnen voor een meer dialogiserend onderwijs en de wijze waarop publieke werken klassen en scholen blijven bouwen en verbouwen als ruimtes voor een deposito-onderwijs. In de praktijk, zo voert hij aan, beschouwen volwassenen de jonge kinderen nog steeds als te instrueren objecten en niet als dialogiserende subjecten. Tijdens één van die debatten in aanwezigheid van directeurs van openbare en privéscholen moet Paulo terugdenken aan zijn normaalschool toen één van de leerkrachten ooit zei dat coöperatieve klassen weinig kans hebben in een kapitalistische wereld. Coöperatieve leergemeenschappen maken wellicht nog minder kans zegt hij. Hij wijst er ook op dat ouders die bewust willen kiezen voor dit soort onderwijs bijna verplicht worden om hiervoor te betalen, terwijl privéscholen niet noodzakelijk geïnteresseerd zijn in deze eerder kleine niche voor wie over het geld beschikt om niet openbaar onderwijs te betalen. Daarop vermeldt een van de andere deelnemers aan het debat *Utopia para realistas* als aanrader. Het boek is geschreven door de Nederlandse economist Rutger Bergman en heeft als oorspronkelijke titel *Gratis Geld voor Iedereen*. Onmiddellijk na het debat stuurt Paulo een berichtje naar zijn zus met de vraag of ze de Nederlandse versie voor hem wil bestellen. Hij raadt ook Catherine en Joana aan het boek te lezen.

Een moeilijk klimaat

September van 2018. Op bijna het hele noordelijke halfrond start het schooljaar. Dit jaar laat een jonge Zweedse studente van zich horen door haar volharding. Ze verzuimt de school gedurende enkele weken en manifesteert publiek haar bezorgdheid omtrent de klimaatveranderingen die haar jeugd en vooral haar toekomst en

die van al haar leeftijdsgenoten in gevaar brengen. Gaandeweg slaagt ze erin een bredere beweging onder de jongeren te doen ontstaan en in januari beginnen in ongeveer alle landen van Europa jongeren één dag per week school te verzuimen om op straat te komen en aandacht te vragen voor de klimaatveranderingen met meer dan mooie en vrijblijvende verklaringen.
Op de scholen door Joana begeleid gaan de adolescenten enthousiast aan de slag om hun collega’s te mobiliseren. Gelijk trekken paternalistische schooldirecteurs, ouders en politici aan de alarmbel: scholieren mogen de school niet verzuimen, ze moeten zich aan de democratische regels houden, door van school weg te blijven gooien de jongeren hun toekomst weg.
“Wat een agressieve opstelling tegen jonge mensen!” roept Joana uit op een vergadering met leerkrachten.
“De hypocrisie druipt van de verklaringen af, zoveel is wel duidelijk,” beaamt een klasdirecteur. “De ouden weren zich. Maar ze reageren in feite tegen duizenden jongeren die niets anders doen dan hen met de neus op de realiteit te drukken.”
“Hier zie je een ander obstakel voor een goede communicatie,” stelt Joana vast, “het gaat hier niet om moeilijkheden als gevolg van taalgebruik of verstandhouding, nee, hier gaat het eenvoudig om niet luisterende arrogante volwassenen.”
“Dat is het geval voor diegenen die met de regels schermen,” antwoordt de klasdirecteur. “Maar diegenen die het hebben over het weggooien van de toekomst, hebben misschien wel iets gehoord, en gaan de paternalistische toer op. Er zijn er die zelfs zover gaan met te zeggen dat de juiste studies de jongeren de mogelijkheid geven om op een positieve manier voor oplossingen te zorgen.”
“Dat is geen observatie, dat is een schurkenstreek. Ze brengen rustig de boel om zeep terwijl ze al hun privileges behouden, en schuiven het probleem door naar de volgende generatie. Niet onbewust, maar erg bewust. In een echte rechtsstaat zouden ze vervolgd worden

wegens onverantwoordelijk gedrag, net zoals dronken bestuurders,” gaat Joana verder.
Joana en Catherine houden de toespraken bij van de jonge Zweedse activiste Greta Thunberg, maar ook de snel groeiende haatcampagne tegen haar en tegen andere leidende figuren onder de adolescenten die van zich laten horen.
Op een avond, tijdens een bezoek aan Portugal van Catherine en Alberto, spreken beide zussen hierover met hun vader. De haatcampagnes tonen snel de graad van ignorantie die volgens Catherine hoofdzakelijk kan toegeschreven worden aan de instruerende school die niet of nauwelijks over de rol van de kapitalistische en consumerende mens spreekt wanneer het over milieudegradatie gaat. Joana benadrukt daarbij de aard van de aanvallen. Die zijn vaak persoonlijk en verschuiven de aandacht van de bevolking van een probleem op wereldschaal naar de roddelcampagnes die ze op gehaaide manier op gang brengen. Wat hen vooral opvalt is de intolerantie waarmee over de jonge leidersfiguren wordt gesproken. Men gaat zover ze te beschuldigen omtrent de CO2-uitstoot die ze zelf veroorzaken bij hun verplaatsingen om aan internationale forums deel te nemen zonder ook maar te spreken over de uitstoot van miljarden verplaatsingen in individueel vervoer in plaats van gemeenschappelijk vervoer of van de miljoenen recreatieve cruise- en vliegtuigreizen.
Bovendien, zegt Catherine, verdoezelt men voortdurend de industriële uitstoot die voortvloeit uit de economische fabel van eeuwigdurende groei en spreekt men luchthartig over de intensieve landbouwtechnieken die dienen om prijzen te drukken in het rijke halfrond en niet om mensen te voeden in het arme halfrond.
Joana meent dat er een uitputtingsslag aan de gang is vanwege wie de macht heeft en de macht wil houden waarbij de onderliggende boodschap is: ‘hou je koest en zwijg, tenzij je je bij onze *real politic* aansluit volgens de regels door de grote lobby’s bepaald’. “Het is gek hoe je tezelfdertijd kan vaststellen hoe sommige politici en

topfiguren die aan de grote wereldtopvergaderingen deelnemen zich ongemakkelijk tonen," voegt ze eraan toe.
Paulo wil net antwoorden wanneer de telefoon gaat. Catherine en Joana horen hem vragen wie aan de lijn is, en daarop horen ze hem slechts heel korte antwoorden geven. Daarop wordt het stil. Daarna horen ze hem met gebroken stem vragen: "Wat raadt U aan verder te doen?" Het wordt terug stil, waarna Paulo zegt: "Een ogenblikje, ik neem iets om te schrijven." Hij eindigt met te zeggen: "Kan ik U op dit nummer bereiken? Op eender welk moment? Goed, ik dank U." De hoorn wordt neergelegd.
Ruim een minuut later komt Paulo met een wit weggetrokken gezicht de kamer weer in.
"Kinderen," begint hij met tranen in de ogen. "Dat was een telefoon van het Centrale Ziekenhuis in Algarve met een vreselijk bericht. Het ging over Maria. Ze is blijkbaar onwel geworden tijdens de voordracht die ze gaf in de Hogeschool die haar uitnodigde en… ze werd overgebracht… ze hebben haar aan een spoedoperatie onderworpen … en… ze is… men heeft… haar niet kunnen redden… jullie moeder is net overleden, kinderen."
Het duurt even tot het tot Joana en Catherine doordringt wat Paulo hen zegt. Dan wordt de kleine Alexandre wakker. Verwezen gaat Joana hem uit zijn bedje halen en terwijl ze hem in haar armen bezighoudt met een rammelaar, beginnen ze alledrie zachtjes te wenen.
De dag daarop vertrekken ze samen naar het Zuiden, begeleidt door Daniel en Alberto. Ze verwittigen vrienden en familie en maken alles in gereedheid voor de nachtwake en de begrafenis. Het wordt een eenvoudig maar emotioneel afscheid waarbij honderden vrienden van Maria aanwezig zijn om haar naar haar laatste rustplaats te begeleiden.
Enkele dagen later vertrekken Catherine en Alberto terug naar London. Paulo vermindert zijn consultant activiteiten en is vaak bij Joana of bij vrienden op bezoek.

De jeugd blijft regelmatig de aandacht vestigen op de klimaatveranderingen. Die worden door wie de macht heeft niet meer weggewuifd als verzinsels van gefrustreerde ecologisten, maar wel geminimaliseerd. Drogredenen worden gebruikt om de toenemende massa ignorante consumenten ervan te overtuigen hun consumentengedrag wel aan te passen maar vooral niet te verminderen. Plots zijn individuele zonnepanelen en individuele elektrische auto's de nieuwe definitieve oplossing. Publieke en collectieve infrastructuren worden verder geprivatiseerd, en de investerende belangengroepen blijven de te nemen koers bepalen. Elektrische treinen die het vroeger moesten afleggen tegen het individuele vervoer gebaseerd op fossiele brandstof, leggen het nu af tegen de toenemende vloed van elektrische individuele voertuigen. Niet *elektrisch* is het sleutelwoord, maar *individueel*. Toch worden individuele voertuigen schoorvoetend uit bepaalde wijken van de grootsteden geweerd, maar enkel na het bepalen van voldoende uitzonderingen om wie geld heeft zijn privileges voor eigen vervoer eender waar te blijven behouden. Verder zoeken investeerders naar nieuwe gelegenheden om de consumptie op te drijven. Immateriële goederen worden aangeprezen. Het steeds ondoorzichtiger gebruiksaanbod van infrastructuur voor telefoon- en digitale communicatie is slechts één voorbeeld. Het is niet uitzonderlijk in de grootsteden een verdrievoudiging of zelfs verviervoudiging te vinden van glasvezelkabels en basisinfrastructuur, zodat de schijn wordt opgehouden van concurrerende aanbieders.
Onder de mom van gedetailleerde uitleg vol afkortingen en verwijzingen naar gebruiksvoorwaarden in minuscule letters of die enkel op webstekken te vinden zijn, spreken de aanbieders van volledige transparantie bij hun prijsaanbiedingen en facturen. Ondertussen worden de consumenten voortdurend gescand op wat hun volgende aankoop zou kunnen zijn,. Handig dringen aanbieders een systeem van gebruikerspunten op die korting geven op de

aankoop van doorgaans dure elektronische gadgets voor individueel gebruik mits kredietverbintenis aan datzelfde bedrijf. Ze plakken een vervaldatum op de aangeboden bonuspunten en dringen zo bij de consumenten aan perfect werkende apparatuur te vervangen.
Joana en Hypolite komen met adolescenten en volwassenen van de buurtprojecten waar ze mee samenwerken overeen de toespraak van Greta Thunberg in Davos begin dit jaar te bespreken. Ze stellen vast dat vooral de laatste woorden van die toespraak indruk maakten, wanneer Greta opmerkt: '*Volwassenen blijven zeggen: "We voelen ons verplicht de jonge mensen hoop te geven". Maar ik wil jullie hoop niet. Ik wil niet dat jullie hoopgevend zijn. Ik wil dat jullie in paniek slaan. Ik wil dat jullie de angst voelen die ik elke dag voel. En ik wil dat jullie ageren. Ik wil dat jullie ageren zoals je zou doen in een crisisperiode. Ik wil dat jullie ageren alsof ons huis in brand staat. Want het staat in brand.'* Hypolite vertelt dat de leefgemeenschappen elke bespreking beginnen met de vraag op welke manier te ageren om de klimaatbrand mee te helpen blussen. Hij is erg tevreden te zien dat er gaandeweg contacten zijn met andere dergelijke gemeenschappen die ook klasse- en standverschillen naast zich neer leggen en samen zoeken hoe hun omgeving voor alle bewoners beter leefbaar te maken.
Joana waarschuwt de grotere schaal in het oog te houden. Na een discussieavond zegt ze: "Vertegenwoordigers van landen maken grote beloftes om het gebruik van fossiele brandstof te verminderen maar ondertussen laten ze nieuwe boorputten naar gas en petroleum toe. Ze geven vergunningen voor het delven van steenkool, en zelfs van bruinkool! In de grootsteden hebben geprivilegieerde ondernemers en hun vertegenwoordigers de gewoonte aangenomen zich per individuele helikopter te laten verplaatsen. Ze maken zelden gebruik van collectieve ondergrondse en bovengrondse transportmiddelen. In plaats van het vliegverkeer in te dijken en te zoeken naar minder vervuilende oplossingen voor vervoer over land en water, wordt voortdurend het kapitalistisch

credo '*Tijd is geld*' gebruikt om onverantwoorde vormen van verplaatsingen toch te verantwoorden."
Joana stopt even om water te drinken en gaat dan verder: "Maar men gaat ook subtiel te werk. Dank zij ecologisch en ethologisch onderzoek naar de aardse biologie begrijpen wetenschappers beter het gedrag van de dieren en hun sociale communicatie en ook hoe planten in een bos een interagerend geheel vormen. Tussen enkele meer wetenschappelijke voorstellingen, produceren en vertonen televisiekanalen aan de lopende band documentaires die dieren en planten van een antropomorfisch kleedje voorzien. Alle menselijke fantasieën passen zodoende in een natuur-verhaal. Zelfs de menselijke consumptie wordt een natuurlijk verschijnsel in plaats van een culturele verplichting, opgelegd door wie hierbij wint. Sommige van die TV-films gaan zelfs verder. De boodschap is dan dat coöperatieve organisatievormen voor mensen tegennatuurlijke vormen zijn, vermits de mens van nature uit een hiërarchisch georganiseerd sociaal wezen is. De geschiedenis van de soort vervalst het Darwin-principe door van de overleving van de best aangepaste vorm de overwinning van de sterkste te maken. Dat blijft de onderliggende boodschap. En dat is volgens mij een gevaarlijke onvolledige en niet juiste argumentatie. Darwin heeft het over biologische aanpassingen die een soort of een ondersoort betere overlevingskansen biedt. Het sociaal en misleidend sociologisch sausje is er handig overheen gegoten door manipulerende figuren. Soms heb ik de indruk zowel op de lagere school als in de universiteit *influencers* aan het werk te zien in plaats van begeleiders van lerenden bij het bevredigen van hun nieuwsgierigheid, wat effectief tot kennisverwerving leidt."
Hypolite zegt daarop: "De klassieke manier om wie iets aantoont dat we niet willen horen weg te werken, is de brenger van de boodschap in diskrediet brengen of met een meewarige toon af te schilderen als naïef en niet geïnformeerd. Ik moest hieraan denken toen ik Greta haar tussenkomst las die ze in een Europese

Commissie hield. Ze zei ondermeer: '*Veel mensen proberen de schoolstakingen voor te stellen alsof we het spijbelen promoten. Ze stellen zich allerlei samenzweringen voor en beschrijven ons als marionetten die niet zelf kunnen denken. Ze proberen wanhopig de focus op de klimaatcrisis om te buigen en van onderwerp te veranderen. Ze willen er niet over praten omdat ze weten dat ze dit gevecht niet kunnen winnen. Omdat ze weten dat ze hun huiswerk niet hebben gedaan, maar dat wij dat wel deden.*' Welnu, ze heeft natuurlijk gelijk dat er pogingen worden gedaan om heel die beweging van jongeren in diskrediet te brengen, maar toch ben ik niet zo zeker van die laatste zin. Volgens mij hebben een aantal beleidsmensen en figuren achter de schermen wel hun huiswerk gemaakt. Ze willen op korte termijn al hun privileges behouden en is dat net de reden waarom ze de jongeren verdacht maken."

Joana schrijft haar zus over haar gesprekken met Hypolite naar aanleiding van de jongerenmanifestaties in verband met het klimaat. Hierop antwoordt Catherine:

> *Lieve zus,*
>
> *Ik denk dat Hypolite gelijk heeft als hij zegt dat de beleidsmensen wel degelijk hun huiswerk deden. Ze blijven gewoon vanuit een andere gezichtshoek denken. Ik hoorde Greta's toespraak op de* Extinction Rebellion *bij onze thuiskomst na mama's overlijden. Het was volgens mij een oproep tot het maken van het verschil, punt. Ze zei ondermeer: 'We hebben ons hier vandaag en op veel andere plaatsen in Londen en de wereld verzameld, omdat we het pad dat we willen volgen hebben gekozen, en nu wachten we op anderen om ons voorbeeld te volgen. Wij zijn degenen die het verschil maken. Wij, de mensen in de Extinction Rebellion en die op school staken voor het klimaat, maken het verschil. Het zou niet zo moeten zijn, maar omdat niemand anders iets doet, moeten we wel. En we zullen nooit stoppen met vechten, we zullen nooit stoppen met vechten voor deze planeet, voor onszelf, onze toekomst en voor de toekomst van onze kinderen en onze kleinkinderen.' Als je hier de commentaren hoort en leest van vertegenwoordigers van politieke partijen dan is de boodschap vrij*

duidelijk: jullie doen aan politiek en dat mag niet, dat moeten jullie aan ons overlaten. Sommigen zeggen zelfs: 'stem voor ons en wij zullen zorgen dat alles in goede banen terecht komt'. En dat is volgens mij het meest hypocriete van de zaak. Want velen die dat zeggen zijn al heel lang politieke voormannen en komen geregeld in het nieuws met nieuwe besprekingen en akkoorden maar in de praktijk voel je snel dat alles afgeremd wordt. En dat zien ze zelf niet, ze willen het niet zien, of, ergo, ze zien het wel en zwijgen er bewust over, tot een volgende ronde van besprekingen. En helaas is dat niet enkel in verband met het klimaat, maar ook in verband met aanhoudende moordende conflicten die steeds als onderliggende reden winstbejag hebben, of het nu om het uitmoorden van Amazone-bewoners gaat, of om de agressie in mijngebieden in Centraal Afrika. Verder blijft men in Europa en Noord-Amerika migranten die om deze en andere redenen van hun woongebieden vluchten als misdadigers behandelen.

Zullen we er dan toch niet in slagen meer lerende mensen samen te brengen in leer- en leefgemeenschappen? En zullen die lerende mensen, zoals Greta denkt, de rangen vervoegen van wie de planeet wil beschermen, of zullen ze, eenmaal ze weten hoe de economische, zeg maar wereldorde in elkaar zit, in de hiërarchie proberen op te klimmen? Ik stuur jullie een link door van een artikel van Peter Coy over de Bloomberg waardenummers [zie bijlagen] toegekend aan individuen. Ik raad de lectuur ervan ten sterkste aan. Ik vermoed dat de groep top-individuen bestaat uit niet ignorante arroganten. En ik denk ook dat niet iedereen die door te leren aan de onwetendheid ontsnapt coöperatieve inzichten wint en in de samenwerkingsverbanden mogelijkheden ziet om een 'convivial society' uit te bouwen. Er zullen ook wel veel zijn die, met de opgedane kennis, zullen proberen hun Bloomberg-waarde te verbeteren. Misschien zijn we te optimist als we denken dat de Lerende Mens gelijkstaat aan de Collectief-EN-Individu-Bewuste-Mens.

Heb je nog iets gehoord van oma Jeanne? Ik vond net als jij bij je laatste bezoek dat ze wat apathisch wordt. Papa zei dat hij van plan is over een tweetal maanden bij haar op bezoek te gaan en er misschien een tijdje te blijven.

Een dikke zoen van je zus, ook voor de kleine Alexandre. De video

met zijn eerste stappen vond ik erg leuk.

Paulo brengt die zomer een tijd door bij Jeanne. Ze sukkelt erg met haar gezondheid en samen met Anne bereidt hij haar voor op een moeilijke beslissing. Ze heeft voortdurende verpleging nodig en uiteindelijk wordt alles geregeld voor haar opname in een rusthuis. Daarop wipt Paulo even naar London over. Catherine is zwanger.
Ondertussen verspreidt zich langzaam een nieuw virus onder de mensen. Plots is een infectie een wereldwijde bedreiging, erger dan de klimaatveranderingen en alle farmaceutische bedrijven worden ingeschakeld om een vaccin te vinden.
In het voorjaar wordt bij Catherine en Alberto een meisje geboren. De ouders besluiten haar Greta te noemen. De internationale beweging van klimaat bewuste jongeren waar Greta Thunberg een belangrijke rol in speelt is daar niet vreemd aan. Paulo vliegt nogmaals naar London.

Tijdens het najaar met oprukkend virus verneemt Paulo van de Joana dat ze ook opnieuw zwanger is. Alexandre krijgt er een broer bij die Francisco zal heten. De familie-aangroei en de steeds meer beperkte mogelijkheden om zijn werk te doen brengen Paulo ertoe zich af te vragen of het nog zin heeft verder te werken en of hij niet beter zijn diensten kan aanbieden aan zijn dochters en andere nabije familie. Hij neemt zich voor tot eind april van het volgende jaar voor zover het kan nog tussen te komen waar het toegelaten is. In die periode bezoekt hij nog éénmaal Jeanne. Hij kan nog net terug naar Lissabon, omdat er faciliteiten worden gegeven aan wie een vlucht naar huis boekt. Eind april is de *lock down* in zowat alle landen van Europa en later op bijna de hele planeet van kracht. Francisco is twee maanden oud en Paulo kan hem enkel bezoeken omdat hij een toelating heeft zich te verplaatsen voor steunverlening aan familie. Greta wordt aan het begin van die volledige *lock down* één jaar maar het zal maanden duren voor ze met haar ouders bij haar grootvader op bezoek kan nu het reizen

verboden werd omwille van het virus. Vergaderingen en bijeenkomsten ondergaan strenge criteria en beperkingen. Het plaatselijk openbaar vervoer past strenge regels toe om het contact tussen de mensen zoveel mogelijk te beperken.
Steven Bird schrijft Catherine dat hij ‘technisch werkloos’ dreigde te worden. Na zijn Airbus-periode kon hij overstappen naar British Airways. Hij is nu zesendertig en commandant op lange afstandsvluchten die er vandaag niet of nauwelijks zijn. Dank zij zijn verleden als testpiloot en zijn onberispelijke staat van dienst kan hij overstappen naar één van de agentschappen die de laatste testfase begon met voertuigen die het dure ruimteveer moeten vervangen dat het Amerikaanse NASA tot 2011 gebruikte. Hij zegt een goede kans te maken om zijn carrière te eindigen als ruimtepiloot.

Kort na de geboorte van Francisco sterft in Lissabon Maria de Sousa Dias, professor Geneeskunde en onderzoekster aan het *João Lobo Antunes Institute of Molecular Medicine*. Ze was betrokken bij het onderzoek naar de georganiseerde migratie van lymfocyten, cellen van het immuunsysteem. Als 80-jarige werd ze besmet met het coronavirus versie 2019 AD ondertussen algemeen gekend als de verantwoordelijke voor de pandemie. Ze wist dat de kans groot was dat ze zou komen te overlijden.
Ze neemt afscheid in een wat ze aankondigt als een open brief van een optimistische wetenschapper aan de volgende generatie: ‘*Ik hoop aanwezig te zullen zijn doorheen degenen die in leven blijven. Hoe pijnlijk en verdrietig de dood ook is, het leven zoals wij dat op aarde kennen is niet eindig. Nieuwe generaties volgen elkaar cyclisch op en het is altijd aan hen om aan onze collectieve toekomst verder te bouwen. Jong zijn is er deels van overtuigd zijn dat we de wereld ten goede kunnen veranderen. Ik ben niet langer chronologisch jong, maar ik blijf geloven in een optimistisch scenario voor de toekomst van de mensheid! Er is moed voor nodig om te veranderen, vooral als onze huidige*

levensstijl zo comfortabel is. Het wetenschappelijke bewijs is echter onweerlegbaar: de exploitatie van de natuur door de mens is onhoudbaar. We zijn geobsedeerd door economische groei, maar het is niet mogelijk dat de economieën van alle landen oneindig blijven groeien. Ik acht het essentieel dat de jongeren van vandaag zich bewust worden van de onvermijdelijke risico's op de korte termijn en hun stem laten horen, waardoor de samenleving onder druk wordt gezet tot verandering. Ik geloof dat wetenschap en technologie nog belangrijker zullen worden in ons leven. We hebben rigoureuze observaties en metingen nodig van alles wat overal op de planeet gebeurt om alert te zijn en te weten waar we moeten handelen. Maar bovenal hebben we nieuwe oplossingen nodig om in harmonie met de aarde te leven, nieuwe manieren van bewegen, nieuwe manieren van eten en het recyclen van het afval dat we produceren. Nieuwe oplossingen voor een probleem ontstaan niet plotseling uit het niets. Er zijn jaren van intensief wetenschappelijk onderzoek nodig, en veel problemen moeten nog worden opgelost. Wat de huidige pandemie betreft, is het bijvoorbeeld belangrijk om te bedenken dat er tussen 1918 en 1919 een infectie uitbrak veroorzaakt door een nieuw influenzavirus, waarbij wereldwijd bij 50 miljoen mensen omkwamen. Toen werden ook al beschermende maskers, ontsmettingsmiddelen en sociale afstandelijkheid gebruikt maar er waren geen diagnostische tests, geen medicijnen, er was geen beademingsapparatuur. Het eerste griepvaccin werd in 1940 ontwikkeld en alleen toegepast op militair personeel. Pas in 1960, na een pandemie veroorzaakt door weer een nieuw griepvirus dat tussen 1957 en 1958 wereldwijd meer dan een miljoen mensen het leven kostte, werden de vaccinatieprogramma's opgestart voor risicogroepen (dat wil zeggen mensen met chronische ziekten of ouder dan 65 jaar). Een vaccin biedt immuniteit tegen een specifiek type virus. Nu verandert het griepvirus heel vaak zijn genetische informatie, waardoor nieuwe vormen van virussen ontstaan die aan de effecten van het vaccin ontsnappen. Deze genetische diversiteit geeft soms ook aanleiding tot agressievere vormen van virussen die pandemieën veroorzaken. Dit gebeurde nogmaals in

1968, met meer dan een miljoen doden wereldwijd, en slechts tien jaar geleden, in 2009, met de dood van ongeveer 600.000 mensen wereldwijd tot gevolg. Omdat het vermogen om zichzelf genetisch opnieuw uit te vinden een kenmerk is van alle virussen, is de mensheid altijd onderhevig geweest en zal dat ook blijven aan uitbraken van infecties door nieuwe virussen. Dit was het geval met het HIV-humaan immunodeficiëntievirus, dat AIDS veroorzaakt. Deze nieuwe ziekte werd in 1981 in de VS ontdekt en heeft wereldwijd al 32 miljoen mensen het leven gekost. In 1994 was AIDS de belangrijkste doodsoorzaak in de VS bij personen tussen de 25 en 44 jaar. Pas in 1995 werden de eerste medicijnen getest die een groot succes zouden worden waardoor de sterfgevallen afnamen en AIDS in een chronische ziekte veranderde. Meer recentelijk, in 2003, werden in China de eerste gevallen gemeld van een nieuwe luchtwegaandoening, SARS genaamd, veroorzaakt door een coronavirus dat verband houdt met het huidige SARS-CoV-2. Te midden van een pandemie vraagt de samenleving wetenschappers om effectieve medicijnen en vaccins. Welke lessen kunnen we leren voor de toekomst? Bovenal moeten de nieuwe generaties zich ervan bewust zijn dat zij voor grote uitdagingen komen te staan. Het gebrek aan respect voor wilde dieren, het vangen en commercialiseren ervan, bevordert menselijke infectie door nieuwe virussen (of andere pathogene micro-organismen) die veel hogere sterfgevallen zouden kunnen veroorzaken dan de huidige pandemie. Veel modellen die nog steeds in de landbouwsector worden toegepast, moedigen de vernietiging van bossen aan, verstoren de bodemkwaliteit, zijn vervuilend en bevorderen de verspreiding van epidemieën bij planten en dieren. Grote natuurrampen zoals branden, stormen en aardbevingen zullen zich zeker voordoen. Klimaatverandering is een gevestigde realiteit. Er zal een gebrek aan water zijn en een toename van de vervuiling. De samenlevingen van de toekomst zullen afhankelijk zijn van wetenschap en technologie om met catastrofes om te gaan. Maar de huidige samenlevingen staan erop de vele waarschuwingen te negeren van wetenschappers over dreigende gevaren die nog steeds vermeden kunnen worden. Daarom laat ik hier

mijn oproep aan de nieuwe generaties achter om voor eens en voor altijd een einde te maken aan de illusie dat het mogelijk zal zijn om te blijven leven met de huidige gewoonten en zaken als gewoonlijk te blijven doen. Mijn andere oproep is om wetenschap te waarderen en te cultiveren. Alle jongeren, ongeacht hun toekomstige beroepen, moeten worden opgeleid tot het toepassen van de wetenschappelijke methode op de problemen waarmee zij dagelijks worden geconfronteerd: striktheid in observatie, logisch redeneren in gevolgtrekkingen, conclusies gebaseerd op experimenten. Tegelijkertijd moeten wetenschappelijke beroepen aantrekkelijk en wenselijk zijn. Dit impliceert een organisatie, infrastructuur en middelen die voortdurend worden bijgewerkt. Tot slot een waarschuwing: alle kennisgebieden zijn even belangrijk. De meest transformerende technologische vooruitgang is het resultaat van ontdekkingen die op het eerste gezicht irrelevant lijken. Voor de vooruitgang van de wetenschap bestaan er geen nutteloze onderzoeksonderwerpen, zolang de vragen maar goed geformuleerd zijn. En de wetenschap kan niet ophouden vooruitgang te boeken. Anders zouden we de enorme uitdagingen waarmee we te maken zullen krijgen niet kunnen oplossen!'

Veel van de collega van Maria de Sousa Dias helpen de brief te verspreiden en één onder hen zegt hierbij: Deze tekst is een belangrijke les in kennis en helderheid die Maria ons allen nalaat. Deze getuigenis moet worden gelezen en uitgelegd aan alle jongeren, op scholen en in gezinnen (om nog maar te zwijgen van volwassenen, overheidsfunctionarissen of gewone burgers). De brief die een waarschuwing inhoudt vraagt duidelijk aandacht voor de problemen van vandaag en de onmiddellijke toekomst.

Catherine en Joana helpen de brief verspreiden en bespreekbaar te maken, in de vele *on line* debatten die ze organiseren met de groepen volwassenen en kinderen waar ze beroepshalve contact mee hebben. Ester en Joana zorgen voor een vertaling in twee varianten van de gebarentaal voor dove analfabeten. Ze maken een kortere geïllustreerde versie van de brief om kinderen met

communicatie beperkingen te helpen er kennis van te nemen.
Nogmaals blijkt wie de economische macht heeft heel het debat naar zich neer te leggen. De grote afhankelijkheid van de digitale ontmoetingsvormen, nu een belangrijk deel van de wereldbevolking verplicht wordt fysieke sociale contacten te vermijden, geven handige leiders de kans om heel wat alarmerende en vaak valse berichten de wereld in te sturen. Het is al snel niet moeilijk totaal onwaarschijnlijke of onware verhalen te zien circuleren onder ignoranten die elkaar voortdurend berichten sturen en waartegen wetenschappelijk gevormde geesten die van nature uit een voorzichtige en vragende houding aannemen weinig verweer hebben. Met toenemende bezorgdheid stellen beide zussen een vijandige sfeer vast ten aanzien van onderzoekers. Redenering onder geestesgenoten gebeurt vaak enkel met informatie uit eigen kring die daarom onmiddellijk als onaanvechtbaar wordt beschouwd. De animositeit is in sommige gevallen zo groot dat het er wel op lijkt of er een inquisitoriale boekverbranding of fascistisch wegwerken van afwijkende meningen aan de gang is, gestuurd door wie over gebrekkige, onvolledige of onware informatie beschikt.
Het virus wordt op vele manieren handig uitgebuit en is een goede zaak voor wie in afstandsonderwijs en instructie investeert. Plots lijken de voorstellen van het Europese witboek *Onderwijzen en Leren. Naar een Cognitieve Samenleving* onder die vorm op te duiken waar twee door Paulo reeds aangehaalde onderzoekers de Sélys en Nirtt reeds in 1998 in *Tableau noir, résister à la privatisation de l'enseignement* voor waarschuwden. Zij hadden het toen voornamelijk over instructie van volwassenen, maar blijkbaar geeft het virus nu ook een belangrijke duw tot elektronisch gestuurde instructie van kinderen. Er wordt zwaar geïnvesteerd in hardware en software om steeds meer kinderen en jongeren in afzondering te laten studeren, zonder daarbij inschrijvingsgelden of lesgelden te verlagen. Deze nieuwe bron van inkomsten wordt steeds omvangrijker en beslaat steeds meer ook jongere kinderen. Joana

en Catherine vermoeden dat de isolerende ‘tele-school’ sociaal gezien snel verwoestender zal zijn dan de tele-school ervaring van Daniel N’Kondo waarover Moana in het vorige deel sprak.
Het is cynisch om vast te stellen dat de door het virus veroorzaakte wereldwijde *lock down* de protestacties van de klimaat-jongeren deels onzichtbaar maakt, terwijl de pandemie net een uitvloeisel is van de wijze waarop de vorige en huidige volwassen generaties de planeet mishandelt. Tijdens een ander *on line* debat waar de zusters Demeester aan deelnemen legt een viroloog uit waarom en hoe virussen zich veel sneller verspreiden en aanpassen in bepaalde omstandigheden. Armere ecosystemen met de overbevolking van één soort maakt dat eender welke infectie veel gemakkelijker van de ene op de andere biologische gastheer overspringt. In zo’n geval is de overbevolkte soort plots erg kwetsbaar, en dat heeft een pandemie tot gevolg. Toch doen de economische machthebbers alsof hun neus bloedt. Ergo. Het is niet uit empathie dat grote sommen geld beschikbaar worden gesteld voor het ontwikkelen van vaccins, maar wel omdat enorme winsten verwacht worden uit wereldwijde vaccinatiecampagnes. De tanks van Bob Claessens vervoegen de vaccins betaald door belastingbetalers. Het verschil met het gebrek aan interesse voor onderzoek en behandeling van ziekten onder bevolkingsgroepen op het arme deel van de planeet is hemeltergend.
Naarmate wetenschappers en klimaatbewuster jongeren hun hypotheses verfijnen bij het leggen van de link tussen het heersend economisch groeimodel, de degradatie van de ecosystemen en de toenemende ziekteverschijnselen, niet enkel bij de mens maar ook onder andere dier- en plantensoorten, neemt de intolerantie van arrogante ignoranten en niet-ignoranten alleen maar toe tegenover wie nogmaals de grenzen aan de groei belicht. Filosofen, sociologen, economisten en staatslieden die hun mandaat als vertegenwoordiger ernstig nemen voelen de dreiging overduidelijk aan. De verwoestende bezitsdrang is niet tegen te houden. De

klassiek politieke verdeling in links en rechts, in voege sinds de franse revolutie, heeft haar betekenis volledig verloren. Je kan beter spreken van wetende arroganten en onwetende volgelingen van arroganten enerzijds en niet arrogante lerende individuen anderzijds. En daarbij wordt de twijfel eigen aan de wetenschappelijke houding, ook bij ecologisch onderzoek, stelselmatig misbruikt door wetende arroganten.

Midden in de pandemie-crisis krijgt Paulo bericht van Anne dat Jeanne in het rusthuis overleden is. Niemand kan echt zeggen of ze ook door het virus getroffen werd, maar toch wordt de rouwplechtigheid inderhaast afgesloten met haar verassing. Paulo en zijn dochters kunnen niet aanwezig zijn op dit laatste afscheid.

Zoals gezegd brengen de kleine Greta en Francisco hun eerste levensjaren door met relatief weinig sociaal contact, behalve met de meest nabije familie. Gaandeweg wordt de pandemie ingedijkt en wandelingen en ontmoetingen in open lucht zijn terug mogelijk. Paulo is vaak op bezoek bij zijn dochters en wandelt urenlang met zijn kleinkinderen in nabijgelegen parken, zowel in Lissabon als in London. Hij kijkt opgetogen naar de peuters die hun omgeving exploreren. Hij moedigt de driejarige Alexandre aan insecten en planten te observeren, terwijl ze samen allerlei figuren maken met takjes en blaadjes, zodra ze hiervoor een goed plekje vinden. Tijdens die wandelingen heeft hij het vaak met zijn dochters over dialogiserend onderwijs en leergemeenschappen voor kinderen. Hierbij hoopt hij stilletjes dat zijn kleinkinderen de kans zullen krijgen om eigen leerprojecten te ontwikkelen binnen het verplichte onderwijssysteem.

De toekomstplannen om het verplichte onderwijssysteem volledig om te bouwen tot afstandsonderwijs circuleren wel maar vooralsnog ontmoeten kinderen en onderwijzers elkaar in de fysieke wereld. Joana en Daniel besluiten hun jongens in te schrijven in één van de scholen van *A Voz do Operário*. Het coöperatief werkmodel en de

harmonische verhouding tussen groep en individuen van de groep trekken hen aan. Het duidelijk instituerend karakter verschilt met andere initiatieven die ze bezochten die grote aandacht schenken aan het individu en de coöperatieve groep moeilijk zo niet onmogelijk maken. Kort daarop laat Catherine Paulo weten dat ze een soortgelijke school vond voor Greta. Paulo is opgetogen. Weemoedig denkt hij dat John het heerlijk zou hebben gevonden zijn achterkleinkinderen in die scholen bezig te zien.

In gemeenschap leren of samenzweren?

Enkele maanden na het einde van de pandemie is de familie voor een paar dagen samen in de geboortestreek van Maria. Overdag houden de drie kinderen de volwassenen bezig. 's Avonds spreken ze vooral over leergemeenschappen en het verwerven van pluralistische attitudes. Daarbij nemen ze ook de evolutie van de school en de schoolsystemen door nu de deposito-school op afstand de nieuwe norm dreigt te worden met behoud van alle instructie-rituelen.

"Ik las onlangs een tekst van je waar je het woord normaliteit-meter gebruikt," zegt Alberto terwijl hij Paulo aankijkt.

"Ik denk dat ik weet welke tekst je bedoelt," antwoordt Paulo. "Het was een kleine provocatie om leerkrachten te doen nadenken over "schoolsucces". Leerkrachten gebruiken vaak op overtuigingen gebaseerde protocollen en meetinstrumenten om het "schoolsucces" van een kind uit te drukken. Vaak doen ze dat eerder a-kritisch. De overtuigingen vloeien voort uit een abusieve interpretatie van waarnemingen en vastgelegde correlaties tussen de leeftijd van een kind en wat statistisch relevant is op gebied van het verwerven van culturele instrumenten en bekwaamheden. Kinderen worden met een gemiddelde vergeleken in plaats van de hen eigen evolutie na te gaan."

"Wat bedoel je daar precies mee?" vraagt Daniel.

Paulo antwoordt: "Denk even. Is het nodig om een kind dat leert praten, lopen, en in het algemeen leert interageren met de haar omgevende werkelijkheid, te rangschikken tussen anderen om het al dan niet een normaliteit-attest te bezorgen? Je kan leeractiviteiten volgen in functie van de vaststelling van een evolutie, maar ze hoeven niet gemeten te worden in functie van een tot norm of patroon gemaakte vaststelling van die evolutie. En toch, hoe gemakkelijk is het niet over te stappen naar een abusieve

vergelijking om te verbeteren “anomalieën” aan te tonen wat minder ethische specialisten veel geld zal doen verdienen?”

Daarop zegt Joana: “Je ziet het zo vaak in de scholen. Men verglijdt van de vaststelling van een leeractiviteit naar het meten van kennisverwerving. Meten! Zoals papa zegt, niemand schijnt te lachen bij de gedachte dat je verwerving van algemene kennis kunt meten, dat is, kwantificeren. Meer. Dat is juist waarom men in de algemene basisschool niet die verwerving nagaat, maar de genormaliseerde teruggave meet van de aangeboden schoolkennis.”

“De verscholing van de maatschappij houdt het risico in van algemene catalogisering van kinderen,” beaamt Catherine. “Onwetende onderzoekers of arrogante specialisten die zichzelf erg belangrijk achten, maken van de school gebruik om een diagnose te maken voor elke niet gestandaardiseerde ontwikkeling van eender wie, alsof het om een ziekelijke afwijking gaat. Soms gaat het om specialisten die een door henzelf ontwikkelde ‘genezende procedure’ willen toepassen met specifiek didactisch materiaal waar ze het patent op hebben. Zo zullen ze die kinderen naar de normaliteit voeren, m.a.w. naar het centrale deel van de door hen aanbeden curve van Gauss.” Alberto die aandachtig luistert, zegt dan: “Een kritische analyse van aangeraden werkwijzen is dus nuttig en nodig.” “En ook ijveren ze voor een collectieve bewustwording over het gevaar om beslissingen te nemen waarbij lerende kinderen als zieken worden beschouwd omdat ze van een norm afwijken. Laat ons vermijden dat de school dokter Knock dient,” vervolgt Paulo.

Alberto lacht. “Je denkt aan die klucht waarbij een jonge dokter zonder patiënten een heel dorp manipuleert zodat iedereen ofwel een kwaal moet laten verzorgen ofwel als informant voor de dokter die als stelling heeft dat iedere gezonde mens een onwetende zieke is?”

“Ja,” zegt Paulo, “en om te verhinderen dat een hele bevolking naar middelmatigheid geïnstrueerd wordt, is dat collectief bewustzijn

nodig. Men kan beter voorzichtig omspringen met norm en patroon als het om kinderen en hun leergierigheid gaat.”
Catherine zegt daarop: “Bewuste leergemeenschappen kunnen nadenken over opvoeding en onderwijs en elkaar voorbeelden geven hoe in beroepen van andere groepsleden, of die nu psychologie, psychiatrie, sociologie of journalisme bestrijken, dat het gevaar voor hyperkwantificering van het individu niet louter een fantasie is. Een leefgemeenschap, zelfs in de school, is geen scholingsgroep.”
“De verscholing zowel van opvoeding als van onderwijs werpt ook nog andere niet beantwoorde vragen op,” gaat Paulo verder, “en de simpele kennisname dat die vragen bestaan zou voldoende moeten zijn om te twijfelen aan het standpunt dat de school een natuurlijk fenomeen is, net zoals de universele aantrekkingskracht dat is.”
“En wat zijn die vragen dan?” vraagt Daniel.
“Sommige ervan liggen voor de hand:

- De school neemt niet alleen standaards aan, maar evalueert bovendien de kinderen altijd in functie van tekortkoming in plaats van wat ze al kennen en kunnen. Waarom?
- Niet de kennisvergaring wordt gemeten, maar de capaciteit van de kinderen om te reproduceren. Dit gebeurt met testen die nagaan hoe precies de kinderen aangeboden informatie kunnen weergeven. Waarom? En wordt op die manier de creativiteit niet beperkt?
- Veel leerkrachten komen in opstand tegen proeven die de capaciteit tot redenering nagaan in plaats van de bekwaamheid om alles precies te herhalen. Waarom?
- De onderwerpen in de vakken geschiedenis en aardrijkskunde veranderen radicaal in functie van de plaats waar ze onderwezen en getest worden. Waarom?

Bovenstaande en andere vragen leiden tot een meer algemene vraag: wat is het verband tussen de evaluatie die zich baseert op de afwijking van een norm en het infantiliseren van de kinderen, dat

is, hen in de staat van *in fans* (*enfants*) houden, etymologisch '*zij die geen recht hebben om te spreken*'?"

Het is even stil, en daarop vraagt Catherine: "Weten jullie nog wat Hypolite jullie vertelde in verband met Culturele Ruimtes?"

Joana zegt: "Hij had het over die tussenruimte, een soort oefenruimte in besloten groep voor wat je met een grotere groep of gemeenschap beoogt."

"Ja," zegt Catherine, "en papa zegt soms dat hij als onderwijzer de klas als een interactieve culturele ruimte zag om projecten in coöperatie te leren uitwerken. Welnu ik las onlangs in één van Harari's boeken dat hij de school als een humanistisch project ziet. Hij zegt zoiets als '*Vraag een lerares — kleuter, lager, middelbaar of hoger onderwijs — wat ze haar leerlingen wil onderwijzen. Het antwoord zal zoiets zijn als: "tja, ik geef Geschiedenis, Kwantumfysica of Kunst, maar bovenal, leer ik hen met hun eigen hoofd te denken". Het lukt niet altijd, maar in wezen, is dit het doel van de humanistische opvoeding.'* Hoewel ik hem erg optimist vindt over wat hij meent dat de meeste leerkrachten zullen antwoorden, zijn er volgens mij twee interessante aspecten in deze paragraaf: '*ik leer hen met hun eigen hoofd te denken*' en '*het lukt niet altijd*'. Met hun eigen hoofd denken? Waarom moet dit aangeleerd worden, als onderdeel van een humanistisch project, op school dan nog wel? Betekent dit dat volwassenen in regel denken dat een mens, na de geboorte, NIET met eigen hoofd denkt? En waarom lukt het niet altijd? Is de schoolinstructie zelf deels verantwoordelijk?"

Daniel zegt daarop: "Ik heb Harari niet gelezen maar misschien gaat hij ervan uit dat wie in contact staat met de kinderen vooraleer ze naar school gaan, hen in regel verplicht te denken doorheen het hoofd van anderen. Misschien wil dit zeggen dat vooraleer ze school lopen, kinderen gedoemd zijn om gedogmatiseerd te worden. Misschien planten de volwassenen zonder specifieke scholing kinderen overtuigingen in waarvan ze op school verlost kunnen worden door wie er werkt?"

Paulo merkt op: “Dat is ongeveer de stelling van Richard Dawkins wanneer hij het heeft over de invloed van de godsdienst die de volwassenen aanhouden bij de vorming van de kinderen. En, Catherine, Dawkins is net als jij minder optimistisch dan Harari in verband met het humanistisch karakter van de school. Hij waarschuwt ondermeer voor het fundamentalisme van religieuze groepen, vooral in Noord-Amerika die het creationisme onderwezen willen zien naast het darwinisme, niet met de bedoeling een wetenschappelijke hypothese te bevragen, maar wel om een eigen overtuiging op te leggen. Wat de creationisten schijnbaar zeggen is dat ze “alle” evolutietheorieën willen ‘onderwijzen’, waarna de kinderen de meest zinnige theorie ‘kiezen’. Maar een wetenschappelijke theorie is juist géén dogma waar je wel of niet voor kiest. In werkelijkheid conditioneert dat soort school tot het kiezen van één overtuiging tussen gelijkgestelde dogma’s en dat heeft niets te maken met vrije keuze of met eigen hoofd denken, laat staan met wetenschappelijk denken. Geloven af te stammen van een origineel koppel gemaakt door een bovenmenselijke schepper of een evolutielijn van soorten proberen te volgen en te begrijpen gebaseerd op artefacten, met twijfels bij de ontbrekende delen, waarvoor men hypotheses ontwikkelt die ten alle tijde kunnen worden herzien; dat zijn geen twee naast elkaar liggende theorieën. Het eerste is een specifiek religieuze theologische omkadering van een geloof, het tweede is een wetenschappelijke werkwijze om tot een mogelijke, voorlopig bevestigde theorie te komen.”
Daniel lacht. “Op dezelfde wijze is het niet hetzelfde te geloven dat de aarde in het centrum van het universum staat waarbij de stilstand van de zon in zijn baan om deze aarde een goddelijk teken was voor het gekozen volk of observaties te doen en hieruit af te leiden dat de aarde rond de zon draait, die op zijn beurt rond een zwaartepunt draait ergens in het midden van de melkweg waar het zonnestelsel deel van uitmaakt. De stilstand is een metafoor, het heliocentrisch model is een geobserveerde interpretatie van de

natuur.”
“Ja,” beaamt Paulo, “en volgens mij zijn de twee onmiskenbare taken van eender welke begeleidende opvoeder enerzijds kinderen te stimuleren om hypotheses te ontwikkelen, te testen en aan te passen, en anderzijds ze te helpen een ethische gedragslijn te ontwikkelen. Veel hiervan is mogelijk door gewoon in te spelen op de nieuwsgierigheid die kinderen manifesteren telkens ze directe vragen stellen, ze commentaar uiten op wat ze opmerkten, of vertellen over iets wat ze in hun hoofd bedachten.”
Joana zegt daarop: “Een tijdje geleden nam ik deel aan een gesprek met onderwijzers en onderwijssociologen.” Ze lacht en kijkt haar zus aan: “Soms verlaat ik een beetje mijn terrein om even het jouwe te betreden, zus. Ik herinner me de tussenkomst van een onderwijzer die beweerde de bondigste sociologische essay over de school te hebben gekregen van een zesjarig meisje in zijn klas wanneer ze hem een door haar uitgevonden verhaaltje dicteerde dat als volgt luidt:

School Thuis — Thuis School.

Een meisje gaat naar school… en gaat daarna naar huis.
Ze komt uit huis… en gaat naar school.
Het meisje komt aan op school.
En het meisje komt uit school en gaat naar huis.
En wanneer ze thuis aankomt…
… doet ze haar werk voor de school.

De onderwijzer zei dat ze haar oudere zus had geobserveerd wat haar tot het verhaal inspireerde. Hij vertelde ook dat hij het verhaal regelmatig gebruikt en zich verwondert over de reacties van de onderwijs-professionelen. Lachjes en glimlachjes laten duidelijk doorschemeren dat het meisje een accuraat beeld schetste van de schoolrituelen. Maar zei hij erbij, slechts zelden is er wie zich vragen stelt over de gegeven samenvatting van de scholingsgrammatica van de instruerende school.”
Daarop zegt Catherine: “Dat doet me denken aan een discussie die

ik meemaakte over de opdracht voor het schrijven van een opstel in het kader van een nationale test aan het einde van de lagere school. De scholieren kregen de opdracht een vrouwelijke figuur met nationale of internationale uitstraling voor te stellen, hun keuze te verantwoorden en een persoonlijke kritische nota toe te voegen. De aanwezige leerkrachten discuteerden of jongeren van 12 jaar al dan niet maturiteit en bekwaamheid hebben om een dergelijk voorstel uit te werken. Zelf heb ik de neiging te zeggen dat ze er zeker de maturiteit voor hebben, maar misschien niet meer de bekwaamheid. Het kan afhangen van de school die ze doorliepen of ze nog in staat zijn om hun observaties te verwoorden, zoals dat meisje blijkbaar kon toen ze zes was. Werden ze begeleid om met hun eigen hoofd te blijven denken, of leerden ze integendeel zich te beperken tot het strikt uitvoeren en reproduceren van wat werd geïnstrueerd?"
Joana zegt: "Ik werk sinds enkele tijd regelmatig samen met een groep vakleerkrachten in een kleine school. Het lessenrooster voor alle klasgroepen van het vijfde tot het negende jaar werd bewust gewijzigd en ingeschreven in het educatief project van die school dat coöperatief opgesteld werd door alle betrokken leerkrachten. Een vijfde van de schooltijd is aan de scholieren voorbehouden om eigen werkprojecten op te nemen. Eender welk onderwerp is a priori toegelaten. De scholieren stellen een maandplan voor. Ze komen samen in werkgroepen met collega's van verschillende leeftijden en kiezen in groep de leerkracht of leerkrachten die hen begeleiden. Elke werkmaand eindigt met een soort mini-congres tijdens hetwelk alle projectwerken worden voorgesteld. Bij elke sessie worden tussen de twintig en de vijfentwintig werkstukken voorgesteld in drie of vier simultane sessies, gedurende twee of drie namiddagen. Iedereen kiest vrij wat hij of zij wil bijwonen, en iedereen is beurtelings luisteraar en presentator."
Alberto vraagt: "En werkt dat goed?"
"Niet enkel werkt het goed," antwoordt Joana, "maar na vier jaar blijft de verscheidenheid aan onderwerpen de volwassenen

verbazen en enthousiasmeren. Het door de normaliserende rituelen van de instructie opgeworpen idee van welbepaalde onderwerpen voor welbepaalde leeftijden is volledig achterhaald. Wat de leerkrachten meer dan eens vaststellen is hoe de intelligente discussie over de gekozen objecten en onderwerpen het werk steeds in de proximale ontwikkelingszone van eender welke deelnemer plaatst — en nu ben ik terug op mijn terrein, Catherine — onafgezien van leeftijd of voorkennis van het onderwerp in studie."

"Dus kan het intellectuele werk van individuen coöperatief groepswerk zijn, samen bedacht, uitgewerkt en geëvalueerd," stelt Daniel vast.

"Maar de volwassene heeft een belangrijke taak," zegt Paulo. "De scheidslijn tussen leergemeenschap of collaborerende klasgroep is erg vaag. Denk even door over die school die Joana begeleidt. Indien de leerkrachten attent zijn, dan is een humanistische opvoeding vrij van remmende overtuigingen blijkbaar mogelijk, zolang die onderwijs-professionelen voorzichtig omgaan met rituelen. Het is dan mogelijk te spreken over individuen die samenwerken met elkaar in plaats van te werken voor elkaar. Maar even snel kunnen leerkrachten hervallen en een structuur uitwerken waarin iedereen zich als individualist enkel bekommert om het eigen project en medewerkers zoekt, waarbij zo iemand in ruil een deel van de creativiteit aan anderen ter beschikking stelt."

"Dat begrijp ik," zegt Daniel. "Nu denk ik dat sommige discussies, ondermeer binnen NGO's voor zover ik weet, omwille van het concept school-voor-iedereen in een plurale samenleving, voor een verandering van de schoolinstitutie pleiten zowel qua organisatie als qua vorm. Wil dat zeggen dat als men de verplichte basisschool door een fenomenologische lens bekijkt en hierbij die vergelijkende scholingsgrammatica gebruikt waar je het ooit over had Paulo, het aan elke school onderliggend educatief paradigma duidelijk wordt? Kan een bewuste schoolgemeenschap zichzelf definiëren als een locus die ofwel individualisme, ofwel medewerking, ofwel

samenwerking aanmoedigt? De dialoog met individuele en collectieve partners, met de samenleving, maakt keuzes duidelijker. Kiest men ervoor de in eigen plaats en tijd gesitueerde sociale transformatie te ondergaan? Te anticiperen? Of kiest men bewust mee te werken aan die transformatie? Hoe ziet die schoolgemeenschap zichzelf? Vergemakkelijkt ze al dan niet de democratische besluitvorming, de pluralistische interactie? Hoe start ze ontwikkelingslijnen op, vanuit de bestaande verscheidenheid in de bevolking? In ruimere zin, bevordert ze pluralistische werkprocessen? Hoe aanschouwt ze *het vertellen van de wereld* om woorden van Riccardo Petrella te gebruiken?"

"Dat lijkt me een mooie provocatie voor leerkrachten," zegt Paulo. "Wat wil de leerkracht zijn? Een zorgverstrekker of een bemiddelende docent? Een sprekende docent of luisterende begeleider? Een specialist of een generalist? Een tot instructie of tot verwondering leidende docent? Een maquillerende docent of een beschouwende leerkracht? Een docent die inlicht, die vormt, die opvoedt? Een docent die slaven drijft of een auteur die auteurs begeleidt? Een 'monologiserende' of dialogiserende docent? Een burgerlijk passieve of burgerlijk actieve leerkracht?"

"Hmm, Paulo," twijfelt Daniel. "Nu denk ik dat je ook wat te optimistisch bent. Ik vrees dat we nog voor lang te maken zullen hebben met een op geld en commerciële uitwisseling gebaseerde samenleving. En zelfs met al die NGO-wensen voor pluralisme en diversiteit, die coöperatie een kans zou moeten geven, blijven velen de wereld zwart-wit zien. De opvoeding blijft een handeling om wie slecht is (slecht opgevoed, slecht geïnstrueerd, slecht als werker, …) goed te maken, waarbij de school slecht straft en goed beloont. En zelfs de lerende mensen in de leergemeenschappen kunnen hier weinig aan veranderen."

Daarop vraagt Alberto: "Moeten die dan op een eiland gaan leven? Om zich zelf te ontwikkelen maar af te zonderen van de boze dogmatische wereld?"

“Dat beweer ik niet,” zegt Daniel, “Maar ik vrees dat in een monetair-economische markt die op groei gebaseerd is, de coöperatieve pluralist weinig kans krijgt gehoord, laat staan begrepen te worden.”

Tijdens een latere zomervakantie brengt Paulo een week door met zijn dochters en de drie kleinkinderen. Alexandre en Francisco spreken graag met Paulo over de sterren en de ruimte. Vaak blijven ze op tot het helemaal donker is om samen naar de melkweg te kijken, waarbij vooral Alexandre fantaseert over de zwarte gaten die nog steeds erg tot zijn verbeelding werken. Francisco maakt van alles wat hij onder handen krijgt een ruimtetuig. Die belangstelling van zijn kleinkinderen voor de ruimte doet Paulo terug naar de boeken van Carl Sagan grijpen. Hij blijft onder de indruk hoe de astrofysicus de menselijke stupiditeit analyseerde wanneer het om bijgeloof en militaire waanzin gaat. Die stomme en door arrogantie opgetilde onwetendheid begunstigde het ontstaan van onmogelijke scenario’s die nieuw bijgeloof alleen maar aanmoedigen. Paulo stelt het schrijnend verschil vast tussen het wetenschappelijk onderzoeken van niet verklaarde fenomenen in het luchtruim en de erg productieve speculatie rond niet verklaarde vliegende voorwerpen. Met zijn kleinkinderen probeert hij fantasie van gekende realiteit te scheiden. Soms is dat onverwacht moeilijk, zoals bij het ontkrachten van tekenfilmseries vol magische oplossingen en historische onwaarheden, zoals het laten samenleven van dinosaurussen en *Homo Sapiens*. Paulo vraagt zich vaak af of het inbrengen van het huidige overheersend maatschappijmodel in voor kinderen bedoelde fantasiereeksen vol antropomorfische dieren en voorwerpen een bewuste opzet is. Ondertussen maakt hij zich zorgen over het toekomstig welzijn van zijn kleinkinderen. Het aantal op de planeet opgestelde kernwapens bedraagt op dit ogenblik ongeveer een vijfde van het beschikbare aantal toen Carl Sagan *Cosmos* erover schreef, maar volgens vele experts is het

gevaar voor een kernoorlog op dit ogenblik ongeveer vier maal groter dan toen. Veel heeft te maken met het schaarser worden van drinkwater, met de toenemende arrogantie onder staatshoofden, de vermenigvuldiging van dogmatisch denkende groepen die hoofdzakelijk bestaan uit mensen die overtuigd zijn op de planeet weinig of niets te verliezen hebben en daarom niet terugschrikken voor apocalyptische scenario's waar ze zelf aan meewerken.

Catherine woont nu reeds een tiental jaren in Londen en werkt voornamelijk met volwassenen waarvan de leercontext een leergemeenschap is. Ze stelt Joana voor een synthese te maken van de menselijke houdingen in leerprocessen volgens de types opgenomen in de verklarende tabel die hun grootvader en vader hun gaf en na te gaan op welke manier verschillende houdingen en processen het eigen leren of dat van anderen stimuleren of tegenwerken. Joana is akkoord en spreekt er Ester over aan, omdat ze veronderstelt dat communicatie of het gebrek eraan ook variaties ondergaat in functie van houdingen in leerprocessen. Ze zullen de volgende vier jaar in de meest verscheidene contexten type figuren en leervormen en attitudes van de lerende mensen nagaan.
Catherine schrijft:

Lieve Joana,
Het ziet ernaar uit dat we helaas de bal niet ver mis sloegen toen we vermoedden dat de pandemie die vorig jaar voorlopig tot een einde kwam in de gezondheidssector voor een soort nieuwe pandemie zou zorgen in de onderwijssector.
Jij weet wellicht beter dan ik wat er in de schoolsystemen aan het gebeuren is. Indien die dezelfde richting uitgaan als de structuren voor volwassenenonderwijs tijdens en na de gezondheidscrisis, dan zou ik zo zeggen dat we nogmaals een terugkeer hebben naar massaal deposito-onderwijs onder een vorm waar zelfs Lancaster niet van kon dromen. Ik weet niet of je al van MOOC hebt gehoord (letterwoord dat Massive Open Online Course betekent). Stel je voor, cursussen die niet 1000 leerlingen, maar veelvouden van duizend studenten bereikt.

Ze worden soms heel misleidend interactieve cursussen genoemd, maar ze zijn in de praktijk net zo interactief als een les in een klaslokaal waarin de docent oreert, enkele vragen beantwoordt en verder tests organiseert die hij verbetert en daarbij al dan niet feedback geeft. De elektronische door software ondersteunde lesvorm verhoogt die feedback schijnbaar, maar in feite gaat het om geprogrammeerde evaluaties die gewoon de afwijking meten tussen het gegeven antwoord en het verwachtte standaard antwoord. Goed om piloten en chauffeurs te trainen, maar niet direct interessant om leefgemeenschappen te begeleiden. En natuurlijk is er heel veel interesse vanwege grote bedrijven en universiteiten, het zijn immers kostenbesparende programma's. Vermijden dat lerende mensen fysiek met elkaar in contact komen is economisch misschien kostenbesparend, maar ik vrees dat de sociale kost hoog zal zijn. Uiteindelijk leven studenten grotendeels in afzondering zodat medewerking tot vorming van individualisten weerom de overhand neemt op de samenwerking.
Met de leergemeenschappen waarmee we werken hebben we gezocht hoe we het dialogiserend leren niet enkel in fysieke groepen kunnen stimuleren maar ook wanneer we op afstand werken, simultaan of niet. Te gemakkelijk verwart men tegenwoordig onderwijs op afstand met 'blended learning'. Bij dit laatste gebruiken leergemeenschappen verschillende settings en instrumenten met de bedoeling de dialoog gaande te houden bij het uitwerken van zelfgekozen projecten. Sommige van de kleinere NGO's waarmee ik werk gebruiken een leerplatform dat MOODLE heet, wat staat voor Modular Object Oriented Dynamic Learning Environment. Ik stond eerst wat sceptisch tegenover dit platform. Een aantal universiteiten gebruiken het om MOOC-achtige toestanden op te zetten met een erg hiërarchische structuur. Ik vroeg papa zijn indruk en hij raadde me de lectuur aan van twee teksten die hij op het internet vond van de hand van die onderwijzer die hij ooit op een vliegtuigreis ontmoette. Een ervan gaat over onderwijspraktijk en sociale transformatie en die vond ik bepaald nuttig. De auteur toont duidelijk het verschil aan tussen de MOOC-filosofie en het oorspronkelijk MOODLE-idee. Ik zou zeggen dat Dynamic de sleutel is. De tekst bracht me op het spoor van Brent Parkin. Eerst nog even zeggen dat de ontwerper van MOODLE, Martin

Dougiamas, over het platform vertelt dat hij aan het project begon omdat hij als kind thuisonderwijs via radio kreeg en pas als universiteitsstudent het belang van het dialogiserend leren begreep bij het ontwikkelen van projecten. Daarom wilde hij een niet hiërarchisch platform ontwerpen, waarop iedere deelnemer aan een project zou kunnen interageren met alle andere, in real time of niet. En dat is het. Nu heeft Parkin sinds 2017 nogal wat geschreven over de wijze waarop MOODLE gerecupereerd wordt in op instructie gebaseerde onderwijsmodellen. Hij spreekt vanuit zijn grote ervaring met afstandsonderwijs in Zuidwest-Australië. De risico's zijn inherent zodra interactieve platforms gepromoot of gebruikt worden door wie de uitdagingen niet onderkent die gepaard gaan met de overgang van lokale leergemeenschappen naar glokale (lokaal-globaal-lokaal) leergemeenschappen. De verleiding is groot om een interactief platform te verkleinen tot informatieplatform en de deelname van wie geïnformeerd moet worden opnieuw te beperken tot de simpele mogelijkheid om te reageren, lid te worden van een forum of deel te nemen aan korte chats. Ik vond een synthetische tabel van zijn hand. Eender welk platform expliciet ontworpen voor samenwerking is gelijk hoe onderworpen aan de visie over het gebruik ervan:

Platform gebruik	schools academisch	sociale efficiëntie	gefocust op wie leert	sociale (re)constructie
criteria voor succes	ranking	beheersing	genoegdoening	invloed op vooruitgang
leertheorie	scholastiek	vastgestelde standaards	constructivistische ontwikkeling	socio-cultureel
belangrijkste rol lerenden	leerling	professionelen	zelf verwezenlijking	leer gemeenschap
evaluatievormen	tekstanalyse, kwalitatief	objectief, kwantitatief, statistiek	eigen verslag	analyse in sociaal netwerk
leermetafoor	overdracht	productie	groei	leren, herbronning

Uiteraard zijn we in ons werk vooral geïnteresseerd in sociale (re)constructie en daar schijnt de MOODLE-aanpak erg geschikt voor te zijn. Deelnemers moeten wel wat tijd steken in het leren gebruiken van het instrument. Is geschreven taal niet ook een communicatieplatform? Moet je geen tijd steken in het leren lezen, in het leren omgaan met een taal en met de werktuigen ervoor, een pen, een klavier? Waarom vinden velen dit vanzelfsprekend, maar niet als het gaat om het leren gebruiken van een complex

communicatieplatform? Is het te nieuw? Het duurde een poos vooraleer de vulpen ingeburgerd was… En… weet je nog hoe we in onze kinderjaren leerden communiceren met het schildpadje van die rare computertaal? Zou het daarom zijn dat ik vanzelfsprekend acht wat blijkbaar veel begeleiders van lerende volwassenen helemaal niet vinden, om over de meeste universitaire cathedra-houders maar te zwijgen…

Hoe gaat het met de jongens? En ben je tevreden met de schoolkeuze die je maakte voor hen? Greta stelt het goed en houdt erg van haar schoolomgeving. Ze spreekt honderd uit over alles wat ze experimenteert met haar collega's!

Een dikke zoen.

Lieve zus,

Dank je voor je brief en de vele informatie over leercontexten voor volwassenen. Gek hoe universiteit docenten zo vaak vergeten dat hun studenten geen kinderen zijn maar volwassenen, niet? En toch worden ze vaak als onmondige kinderen behandeld. Blijkbaar heeft wie over gespecialiseerde kennis beschikt het moeilijk te beseffen dat kennis met anderen delen niet betekent dat de andere geen volmondig en geïnteresseerd persoon is. Hoewel, geïnteresseerd… ik stel vaak vast dat het competitief economisch systeem waarin we leven ook invloed heeft op de wijze waarop jongeren naar opleidingen worden gedirigeerd waar ze niet voor kiezen en die ze niet noodzakelijk wensen te volgen. Frustratie leidt gemakkelijk tot onwil en onwil tot onwetendheid zelfs op professioneel vlak. Arrogantie is dan vaak het gevolg.

De kinderen stellen het goed. Ze zijn erg enthousiast over hun school en het is 's morgens helemaal niet moeilijk ze op tijd uit hun bed te krijgen. Heel de schoolbevolking legt het accent op samenwerking en dat is voor de kinderen veel duidelijker dan voor sommige ouders! Ik ben blij te lezen dat Greta soortgelijke ervaringen beleeft. En toch lieve zus, maken we deel uit van die minderheid die bewust koos om onze kinderen dit soort leerervaringen te laten hebben. Overal om me heen zie en hoor ik observaties over onze keuze. De meest weerkerende reactie is of we denken dat de kinderen op die manier wel voldoende skills zullen hebben in onze competitieve wereld. Een gekke vraag.

Welke skills, die om mee te lopen of die om kritische vragen te stellen, antwoord ik dan. En, lieve zus, het ziet er wel naar uit dat je steeds beter moet voorbereid zijn om kritisch tussen te komen in een wereld waar hoe langer hoe minder geargumenteerd wordt en hoe langer hoe meer arrogante statements worden gemaakt. Hoe zal er later over onze Trumpiaanse en Poetiniaanse tijden gesproken worden. Om over de gigantische verschillen tussen rijk en arm in de meest bevolkte gebieden van de planeet, India en China, maar te zwijgen.

Ondertussen spreken wij over leergemeenschappen als we het verschil willen uitleggen tussen het liberaal burgerlijk en autoritair concept van overdragende school en ons concept van humanistische school, maar leergemeenschap is vandaag een erg polyseem woord in schoolmiddens. Als reactie tegen de school die uitsluit duiken er steeds meer groepen en groepjes op die zichzelf als leergemeenschap voorstellen hoewel ze soms uit pedagogisch en wetenschappelijk ignoranten bestaan. Zulke groepen kunnen de kinderen onderdompelen in een niet wetenschappelijke cultuur die erg dogmatisch kan zijn. Dat op zichzelf baart ons zorgen als we het over communicatie hebben, maar wat ons echt bezorgd maakt is dat we hier en daar pedagogische goeroe's zien opduiken die geld geroken hebben in het prediken van dat soort leergemeenschappen en zich als consultant flink laten betalen. Soms lijkt zo'n gemeenschap eerder een groep adepten van samenzwering-theorieën te zijn die zich van de rest van de wereld afsluit dan een instituerend antwoord op de uitsluitende staatsschool terwijl die school integratie aankondigt. Gaat het dan nog om lerende mensen? Misschien om te leren appartementskat te zijn, zoals Glaeser ooit zei, als hij het had over de onwetende poezen die niets afweten van wiskunde en gelukkig opgesloten leven in een appartement waarbij eten, drank en slaapplaats verzekerd zijn. Wat is de interessantste leefwijze? Onwetend en gemanipuleerd gelukkig gevangen gehouden worden? Ongelukkig rondlopen na gemanipuleerd opgenomen te worden in dogma's, bijgeloof of complotdenken? Of kritische vragen blijven stellen en daarbij steeds meer het gevaar lopen arrogant behandeld te worden door wie manipuleert of gemanipuleerd wordt?

Ester en ikzelf hebben ondertussen heel wat observaties verwerkt samen met de families die we observeerden en enkele participerende

fenomenologische case-studies in verband met communicatie zijn ongeveer klaar. We proberen tegen volgend jaar een meer algemene tekst klaar te hebben die ook nuttig kan zijn voor een breder publiek van belangstellenden. Ik hou je op de hoogte.
Wanneer zien we elkaar weer?
Een dikke Joana-zoen.

Joana en Ester Langlauf publiceren *Horende doven en dove horenden of de kunst van het Communiceren.* In dit artikel leggen ze uit te hebben vastgesteld dat naarmate de dovengemeenschap uit de anonimiteit stapte, het aantal voorzieningen om toe te laten dat horende mensen dove mensen beter konden informeren toenam, maar dat het omgekeerde minder zichtbaar is. Dat was hun startpunt. De directe aanleiding dieper op dit fenomeen in te gaan was de lectuur van de autobiografie *Le cri de la mouette* van de actrice Emmanuelle Laborit die vertelt over haar ervaringen als doof kind in een wereld van horenden en hoe ze gaandeweg haar personaliteit ontwikkelt terwijl ze de gebarentaal leert. Onder de families waarmee beide vriendinnen werken bevinden zich niet-dove ouders met dove kinderen en dove ouders met niet-dove kinderen. Ze gebruiken allebei het boek als leidraad in gespreksgroepen onder ouders. Het is snel duidelijk dat de dove ouders beter weten hoe niet-dove kinderen en ouders de wereld beleven, dan de niet-dove ouders op de hoogte zijn hoe doven wetenschap, kunst, cultuur in het algemeen beleven. Zowel niet-doven als doven leggen uit vast te stellen dat er publiek meer aandacht wordt besteed informatie te vertalen naar de doven dan omgekeerd. Niet-doven zien vaak de inlassen met vertalers naar de gebarentaal en leiden daaruit af dat doven tegenwoordig vrij goed geïnformeerd zijn over een breed gamma van onderwerpen. Maar de doven in de oudergroepen leggen uit dat ze enkel informatie krijgen, en slechts zelden de mogelijkheid hebben om vragen te stellen of kritische opmerkingen te maken in de horende gemeenschap. In alle door Joana en Ester begeleide

gespreksgroepen stellen de niet-doven vast dat er weinig vertaald wordt van de wereld van de doven naar de wereld van niet-doven. Daarop volgen vaak bedenkingen die Joana en Ester niet direct hadden verwacht: bij verdere ervaringsuitwisseling stellen de niet-doven vast dat ze net zoals de doven eigenlijk evenmin de kans hebben de vloed van gesproken informatie te bevragen en erover in debat te gaan. Horend en doof kunnen biologisch gezien soms antoniem zijn, maar maatschappelijk gezien kunnen ze zelfs synoniem worden. Uiteindelijk, zo stellen Joana en Ester vast, zou men tele-informatie en niet tele-communicatie moeten zeggen wanneer naar radio of televisie verwezen wordt. Kanalen die effectief in beide richtingen werken zijn schaars. De verwarring kan groot zijn: communiceert iemand die een communicatie houdt, zoals bijvoorbeeld veel politici of docenten zeggen wanneer ze het over een voordracht hebben, of communiceert men als men met elkaar in dialoog treedt, zoals de deelnemers in horizontaal georganiseerde coöperatieve groepen zeggen? Uiteindelijk zijn dat twee totaal verschillende invalshoeken, en in de meeste gespreksgroepen waaraan Joana en Ester deelnamen werden niet-doven alerter voor die verwarring door met doven ervaringen uit te wisselen over hoe in gesprek proberen te treden met wie zegt te communiceren. Joana en Ester besluiten het artikel met enkele hypotheses over potentiële bijdragen vanwege niet-horenden voor de verdere ontwikkeling van de communicatie-wetenschappen. Ze verwijzen naar de rol van dove vrouwen op andere wetenschappelijke gebieden, zoals astronomie en pedagogie. Ze stellen meer fenomenologische case-studies voor waarbij de werkgroepen die dove en niet dove ouders respectievelijk met niet dove en dove kinderen samenbrengen betrokken worden.

Joana kan vrij snel een band leggen tussen wat doven aan de niet-doven leren omtrent communicatie en alle misvattingen hier rond met de houding van arrogante niet ignorante en ignorante ideaal types ten aanzien van niet arrogante niet ignorante ideaal types in

de ignorantie-arrogantie tabel. Ze schrijft naar Catherine:

Dag zus,

Het artikel Horende doven en dove horenden of de kunst van het Communiceren *dat Ester en ik publiceerden over de perceptie van communicatie heeft voor nogal wat reacties gezorgd. Wat ons verheugt is dat we van verschillende hoeken de bevestiging krijgen dat er case-studies worden opgezet in de zin die we suggereren. Uiteraard hebben Ester en ik ook al enkele concrete afspraken. We konden beiden enkele van onze vroegere docenten interesseren om studenten die een academische graad voorbereiden te oriënteren in die richting. Dat is zeker enthousiasmerend nieuws.*

Maar we krijgen we ook andere reacties. Er is wie van mening is dat we een irrelevante discussie starten over het concept communicatie. Dat is misschien zo maar het is te vroeg om hierover een mening te kunnen hebben. We blijven in gesprek met wie die kritiek naar voren schuift en de wetenschappelijke regels voor argumentatie en tegenargumentatie gebruikt.

Wat ons ongemakkelijk maakt is dat we ook, ik zou zeggen, een soort van haatbrieven krijgen van wie een conspiratie van doven ziet in onze vaststelling dat er een tekort is aan tweerichtingsverkeer in de contacten tussen horenden en niet horenden. In die haatbrieven voel je een meer algemene ondertoon waarbij de lerende mens belachelijk gemaakt wordt door arrogante onwetenden. Dat soort brieven houden een vernieuwd pleidooi in om allen die niet aan de geïnstitueerde norm beantwoorden af te zonderen. Wie niet binnen de grenzen valt van wat het normaal gebruik van alle zintuigen moet naar een soort ghetto lijkt het wel. En hoe buitengewoner de 'afwijking' is van een kind of volwassene, hoe buitengewoner het onderwijs ervoor moet zijn. In privé-instellingen uiteraard, want wie conspiratie zegt vast te stellen in het doof- of blindzijn, ziet ook niet waarom de gemeenschap voor het onderwijs van die afwijkenden zou moeten instaan…

Soms is het wel of de lerende mens op zich als een abnormaliteit wordt gezien door de arrogante ignoranten. En dat niet alleen op die plaatsen in de wereld waar religieuze of andere extremisten andersdenkenden vermoorden en scholen verbranden. Ook onder ons, en voor ik zover van jouw begreep, zelfs in een stad waarvan grote delen van de

bevolking zich graag als kosmopoliet noemt, steekt dat fundamentalisme de kop weer op. De Berlijnse muur is misschien een toeristische trekpleister geworden, maar overal worden oude muren hersteld en nieuwe gebouwd: ghetto's, afgesloten condominiums, muren tussen steden en landen, tussen mensen, noem maar op.

Catherine antwoordt hierop dat je ook in London oprispingen van onverdraagzaamheid ziet en dat verscheidenheid snel tot stereotiepe beeldvorming kan leiden. Sommige van haar Aziatische vriendinnen vertellen dat ze de kinderbescherming vaker over de vloer krijgen dan europese ouders. Er bestaat een ongegronde veronderstelling dat ze, omdat ze afkomstig zijn uit niet europese landen hun kinderen sneller slaan, terwijl europese ouders dat niet doen. Het zijn ongegronde veronderstellingen en vooroordelen. Geïsoleerde situaties worden geëxtrapoleerd, in beide richtingen trouwens. Plots lijkt het wel of onder europese ouders nooit iemand voorkomt die een kind mishandelt. Catherine zegt ook vast te stellen hoe groepen in de sociale media uit vrees en schrik voor het fundamentalisme van sommigen inspelen op rassenhaat of religieuze intolerantie ten aanzien van allen. Uiteraard kan je terecht de extremistische leiders vrezen die hun vrije meningsuiting opeisen enkel om de vrije meningsuiting van andere te beknotten, zegt Catherine. Maar ondertussen is er een vorm van institutionele bullying aan de gang waaraan ook individualistische arrogante politici deelnemen die zichzelf niet zien als vertegenwoordiger van een deel van de bevolking maar als huidige of toekomstige leider van de Natie en gewoon hun wil opleggen door er een wet van te maken.

Net zoals Loïc Wacquant het beschrijft in *Straf der armen, het nieuwe beleid van de sociale onzekerheid*, stellen Catherine en Joana vast dat de rassenhaat van de blanke bevolking groter is in die streken waar er geen of weinig inwijkelingen zijn, dan op de plaatsen waar dit wel het geval is. Maar dat is aan het veranderen nu de gegoede burgerij en haar vertegenwoordigers het beeld aanwakkeren van 'de

gevaarlijke andere' door enkele criminelen tot de algemene vertegenwoordiger van een hele bevolkingsgroep te maken.
Catherine en Joana proberen hun kinderen een zo evenwichtig mogelijk beeld te geven van de maatschappij, gebruik makende van de vele kinderboeken die de diversiteit benadrukken. Ze proberen ook te vermijden om in naam van de diversiteit een overdreven politieke correctheid te gebruiken ten aanzien van bepaalde fenomenen. Ze weten heel goed dat de wijze waarop bepaalde gemeenschappen hun rechten opeisen gemakkelijk ontaarden in nieuwe niet tolerante houdingen. Zo stelt Joana bijvoorbeeld vast dat de overdreven politieke correctheid in naam van de tolerantie ouders en sommige opvoeders ertoe brengen te beweren dat een kind geen enkele frustratie mag ondergaan. Maar frustraties oplopen maakt deel uit van elk leer- en opvoedingsproces, of het nu om wetenschappelijk onderzoek gaat of om ethisch en empatisch omgaan met elkaar. Kinderen confronteren met persoonlijke opinies, en hen begeleiden om te zorgen dat ze persoonlijke opinies uiten zonder ze op te leggen aan de andere is een complexe bezigheid. Bovendien is het belangrijk dat kinderen, en vaak ook hun ouders, begrijpen dat de volwassenen een beschermende rol vervullen ten aanzien van de kinderen. Sommige volwassenen hebben het moeilijk de grens te maken tussen een kind beschermen of te verwennen, of het verschil te zien tussen beschermen en knechten.
Een autoritair en hiërarchisch schoolsysteem laat niet gemakkelijk toe veel na te denken op dit gebied, maar een niet-gestructureerde omgeving kan even nefast zijn voor veel ouders van een eerste of enige kind. Duidelijkheid scheppen in verband met ieders rol bij onderwijs en bij opvoeding lijkt daarom belangrijk. Voor de kinderen is het leren samen institueren van de leergemeenschap een precieus hulpmiddel. Het is een soort basis om iedereen van kleins af aan te laten wennen aan de gedachte dat samen institueren vanuit een diversiteit gebeurt en dat in een leergemeenschap een

volwassene best zijn rol kan expliciteren ten aanzien van de kinderen, net om misverstanden, zowel omtrent hiërarchie als regelgeving te vermijden.
Maar zowel Joana als Catherine zijn zich bewust dat om zover te komen een meer dan één generatie lange ontwikkeling van leergemeenschappen nodig is zolang die gemeenschappen niet misbruikt worden door wie macht uitoefent, op grote of op kleine schaal…

De volgende twee jaren publiceert Catherine enkele korte artikels in verband met *institutionele analyse*. Ze baseert zich hiervoor niet enkel op het werk dat ze indertijd deed met Hypolite d'Ailleurs en het eraan voorafgaande onderzoek, maar ook op haar recente tussenkomsten met de staff van verschillende NGO's bij het institueren van hun eigen werkomgeving.
Catherine spreekt nog steeds regelmatig met Steven Bird. Die heeft ondertussen verschillende vluchten achter de rug met een nieuw ruimtetuig dat de certificatie heeft gekregen om als pendelvoertuig te mogen dienen naar de twee om de aarde draaiende permanente ruimtestations. Op een dag vertelt Steven Catherine dat hij tegenwoordig erg goed begrijpt wat oud-astronauten en tijdelijke bewoners van het *Internationaal Ruimtestation* bedoelen als ze zeggen dat grenzen niet bestaan. Zodra je de planeet vanuit de stratosfeer of hoger bekijkt, zie je enkel de overgang van land naar water, waarbij opvalt hoe groot die wateroppervlakte wel is. Je kan, vooral aan de nachtkant, steden en de rand ervan onderscheiden, maar dat zijn geen grenzen. Je kan wel obstakels zien, gaat Steven verder, onder de vorm van natuurlijke bergketens en waterlopen en soms onder de vorm van artificiële muren, zoals die van China. Maar alles wat te maken heeft met op kaarten getekende omtrekken van Natie-Staten, Koninkrijken of republieken zijn verzinsels in het hoofd van groepen mensen.
Catherine merkt op: "Mijn grootvader John zei ook dat grenzen

hersenspinsels zijn. Hij citeerde Jacquard die aan Georges Bidault de zin toeschreef dat grenzen de littekens zijn van de geschiedenis. Ook Friedrich Ratzel zou dit gezegd hebben. En de zin duikt hier en daar op, zelfs in toespraken van staatslieden die ondertussen die grenzen wél erg *aux sérieux* nemen."

Steven glimlacht. "Ja, je kunt de uitdrukking gebruiken om een fantasie van menselijke grondbezitters te beschrijven maar je kan hem ook als een soort verontschuldiging gebruiken: het zijn littekens, maar ondertussen zijn ze er wel, dus laten we van hun zichtbaarheid gebruik maken…"

Daarop zegt Catherine: "En daaraan wordt dan een Natie gekoppeld en dan moet het Nationalistisch gevoel ontwikkeld worden om iedereen die binnen zo'n grenzen woont een gevoel te geven dat die grenzen de collectieve eigenheid beschermen en dat je er dus voor kunt vechten… En dus zijn heldenverhalen welkom, zoals de uitgevonden *Leeuw van Vlaanderen* van Conscience of de moedige grondlegger des vaderlands *Dom Afonso Henriques* beschreven door Diogo Freitas do Amaral het doet er niet toe. Er is voor elk wat wils, in alle begrensde gebieden…"

Steven knikt en zegt: "Maar daar boven in de ruimte, lijkt heel het verhaal over grenzen toch meer op een fantasie. Of liever, op een gevolg van onze arrogante onwetendheid. Zelfs de moeilijkheid om van een punt naar een ander te reizen omwille van natuurlijke scheidslijnen is niet echt zichtbaar, laat staan figuurlijke lijnen die niet door die natuurlijke obstakels worden onderstreept. En weet je, als je zo aan de grenzen denkt, dan denk je aan andere grenzen die we in ons hoofd trekken en die wellicht voortkomen uit onze onwetendheid of een lokale cultuur, of een nog niet uitgewerkte wetenschappelijke hypothese…"

"Wat bedoel je hiermee?" vraagt Catherine.

"Iets wat af en toe in mij opkomt, een beetje vaag soms. We hebben lang grenzen getrokken tussen rassen, en de geneticus Albert Jacquard zegt dat dit een vals idee is gezien er slecht een

mensensoort is en gezonde vruchtbare paren eender hoe vruchtbare nakomelingen hebben. *Ras is een vorm van inteelt.*
Een ander voorbeeld: er is wie, sinds van oudsher de grens trekt tussen lichaam en geest. Denk aan het dualisme van Descartes. Anderen daarentegen verdedigen wat je een holistische aanpak van het menszijn zou kunnen noemen. Comenius had het over pansofie. Hedendaagse neurologen zien het complexer. We zullen wellicht nog lang filosoferen over de interactie tussen lichaam en geest, tussen materie en spiritualiteit, maar ondertussen vervaagt de veronderstelde duidelijke grens. Kijk naar alle levende wezens op aarde en hun intelligentie, dat is, naar de mogelijkheid die levende wezens hebben om een omgevingssituatie te analyseren en dan een beslissing te nemen. Plots kan je wat menselijke intelligentie wordt genoemd niet meer zomaar tegenover niet-menselijke intelligentie stellen. Daar hebben neurologen het over, denk maar aan António Damasio, maar ook ethologen helpen ons hierover nadenken. De vier basisvragen voor ethologen door Nico Tinbergen geformuleerd zijn toepasbaar op alle gedragsonderzoekingen ook van de mens. En ik maak een kleine gedachtensprong: grote namen uit de theoretische fysica en de wiskunde, zoals Einstein, Hilbert en Erdös, om er maar drie te noemen, verwerpen het idee van een gelokaliseerde wiskunde. Dat verlegt de grens tussen aards en buitenaards. Het vervaagt voor mij ook de grens tussen aardse en eventueel buitenaardse wetenschap. Indien de wiskunde universeel is dan kan de wijze verschillen waarop ze beoefent wordt, waarop ze vertaald wordt, maar niet het gebruik ervan. Het vernuft van wie er gebruik van maakt kan wellicht leiden tot zeer uiteenlopende technische toepassingen, maar dat heeft te maken met het begrijpen van de wiskunde, niet met de wiskunde op zich. Wellicht is er geen beste of gekroonde evolutie. Is het niet Harari die zegt dat dit een vals idee is?”
“Ik heb wat van Harari gelezen,” antwoordt Catherine, “en er staat me zo iets voor, ja. We zijn wel wat afgedwaald van je stelling over

hoe we naar grenzen kijken en hoe we ze ervaren, maar uiteraard heeft veel te maken met wat we menen te weten of bewezen te hebben. En wellicht is alwetendheid iets wat niet bestaat, tenzij als onbereikbaar doel. Maar ik wil nog even verder gaan. Ik denk dat universeel gezien, macht een illusie is. Zet de planeet Aarde in de context van het gekende universum, zoals Carl Sagan deed, en een machthebber wordt minder dan een pover stofje. Autoritaire machthebbers zijn egoïstisch povere stofdeeltjes als resultaat van hun onwetendheid. Dat neemt niet weg dat ze plaatselijk en tijdelijk veel kwaad kunnen berokkenen aan wie onder hun invloed komt. Economische macht is het resultaat van het overdreven belang dat wordt gehecht aan het bezitten van dingen en uitvindingen. Het idee dat er een scheidslijn bestaat tussen wie de suprematie uitoefent en wie de suprematie ondergaat is wellicht het resultaat van slecht uitgelegde biologische of slecht gecontroleerde culturele verschijnselen. Lokaal gezien denk ik dat macht een gecultiveerde realiteit is. Is *alfawolf* cultuur of biologie? Is de term *koningin* gebruiken bij de beschrijving van een element van een insectenkolonie cultuur of biologie? Kan een mieren- of bijenkolonie niet beschreven worden als één reuze-familie, één moeder met al haar nakomelingen, waarbij oudere nakomelingen voor jongere zorgen? Hoe cultureel antropomorfisch zijn niet alle beschrijvingen van wat we in de natuur observeren, zelfs als we als etholoog te werk gaan? Is menselijk kuddegedrag cultuur of biologie? In hoeverre is het biologisch leren onderworpen aan een cultureel ingestelde dwanginstructie? Individuen leren, maar domineert het opgelegde onderwijs? De capaciteit tot communicatie van vele diersoorten onder dewelke ook onze soort is planetair. De gebruikte talen zijn lokaal, ook onder ons. Heeft dat te maken met biologische variaties, zoals het geval is met aspecten van ons lichaam als gevolg van de evolutionaire aanpassing aan een bepaald klimaat op aarde? Of heeft het enkel te maken met geografisch bereik in vroeger tijden? Hoe zit het met de communicatie van

andere diersoorten, niet enkel primaten maar ook walvissen of dolfijnen? Treden daar ook lokale variaties op? En indien wel, om culturele of om biologische redenen? Is leren universeel, maar cultuur niet? Is leren universeel en onderwijs lokaal beperkend?" Catherine maakt een vragend gebaar.
Steven haalt even zijn schouders op: "We zijn inderdaad flink afgedwaald. Wat je nu net zei deed me denken aan een SF-boekje dat ik las, waarin een van de hoofdfiguren door machthebbers werd verbannen naar een verladen ruimteschip geëquipeerd met een klein laboratorium omdat ze niet wilde meewerken aan een of ander machiavellistisch project. Ze slaagt erin zichzelf in een staat van schijndood te brengen en wordt zo'n tien eeuwen later gevonden door twee ruimtereizigers. Ze vertelt hen dat haar lichaam wel schijndood was, maar dat ze bewust was, zonder besef van tijd. Om niet gek te worden bedacht ze problemen en loste die op. Ze had dus zonder onderbreking ongeveer duizend jaar doorgebracht enkel met denken aan abstracte problemen. Hoeveel tijd hebben we voor zuiver denken in gewone levensomstandigheden? Het is een leuk boekje van Clifford Simak, *de Bouwers van de Kosmos*. Als je wil leen ik je het."

Niet lang hierna brengen Joana en Catherine een avond door met Paulo. Op een bepaald moment heeft Catherine het over haar gesprek met Steven en vermeldt ze terloops het SF-verhaal. Daarop spreken ze over vroegere schoolvriendinnen. Joana lacht en zegt: "Herinner je nog die theatrale zus van een klasvriendin van jou? Die is nu een *influencer* met esoterische wenken voor een beter leven. Ze heeft duizenden volgelingen. Ze lijkt me nog even dramatisch als vroeger. Maar ze verdient er sloten geld mee. En ik denk niet dat ze duizend jaar heeft moeten denken." "Hoe kan dat dan?" vraagt Paulo. Catherine lacht ook en zegt: "*Influencers* publiceren van alles en nog wat. Het lijkt me dat aanhang krijgen zelden het gevolg is van puur geluk. Aanwezig zijn heeft te maken met bekendheid en

die bekendheid verwerf je als je berichten in de sociale platforms maar voldoende doorgestuurd worden. Het komt er dus op aan te weten wat snel zal doorgestuurd worden. En dat zijn geen wiskundige, sociologische of psychologische discussie-onderwerpen, papa. Vaak gaat het om kleine onbenulligheden die jongeren aanspreken en daarom aan elkaar worden doorgegeven. Of de informatie wetenschappelijk verantwoord is of niet, daar gaat het niet om. Als iemand zegt dat dit of dat product of die of gene dienst zijn of haar geest in evenwicht bracht en dat bericht voldoende wordt doorgestuurd, dan twijfelen de volgers daar niet verder over. En wanneer de groep volgers groot genoeg is verdienen *influencers* daaraan, hetzij met wat de platform-eigenaars betalen hetzij met publiciteitsinkomsten van datgene wat ze promoten. Ze hebben snel door hoe ze geld kunnen verdienen, of ze nu wetenschappelijk onderlegd zijn of niet. Gemakkelijke onbenulligheden worden gretig gelezen, vaak door wat jij ignoranten zou noemen. Die ignoranten voelen zich net beter bij bepaalde toelichtingen die ze blindelings volgen. Joana kan het fenomeen wel psychologisch verklaren. Ik zou zeggen dat goede *influencers* het type lerende mens zijn die hun intelligentie aanwenden met als voornaamste doel snel geld te verdienen. Op zich is dat niet zo eenvoudig, je moet echt bekwaam zijn om de goedgelovigheid van vele anderen ten gelde te maken."

Joana en Catherine geven Paulo enkele voorbeelden van op sociale media ongecontroleerde doorgegeven informatie: tips over hoe om te gaan met kinderen die lastig doen bij voorbeeld. Hij stelt vast hoe egoïstische volwassenen kinderen gevaarlijk psychologisch kunnen kwetsen, vooral als de voorstellende *influencer* een pseudo-wetenschappelijke omkadering geeft door zich uit te geven als *expert* of *specialist*. Die laatste woorden dekken alles en expertise wordt door volgers zonder meer als waar aangenomen. Paulo maakt een parallel met wat in zogenaamde informatieve programma's gebeurt op radio en televisie. Tijdens die programma's worden experten opgevoerd zonder bijkomende informatie waarom ze als

expert worden beschouwd terwijl het gewoon kan gaan om iemand die zich handig in het nieuws werkt. Hij vertelt zijn dochters dat hij erg enthousiast was toen hij de toenemende popularisering meemaakte van het internet. Hij zag hierin de mogelijkheid voor meer mensen om niet enkel passief object van de informatie te zijn, maar om auteurschap te kunnen verwerven. Hij geeft grif toe dat hij nogmaals erg naïef was en dat hij de egoïstische wil om invloed uit te oefenen en hierbij macht te verwerven die omgezet wordt in geld zwaar had onderschat. Er zijn ook positieve ontwikkelingen. Hij wijst op de evolutie van een Wikipedia, dat gaandeweg het co-auteurschap beter regelde en snel verwittigingen inlast wanneer bepaalde artikels niet voldoende onderbouwd zijn. Maar, vervolgt hij, het lijkt wel dat wanneer een bepaald collectief informatiesysteem steviger onderbouwd wordt, veel gebruikers onmiddellijk verhuizen naar nieuwe informatiesystemen waarin niet gecontroleerde informatie geen probleem vormen. Daarop zegt Catherine dat die internet-encyclopedie in het concept zelf het co-auteurschap inbouwde, maar dat dit niet het geval is voor snelle boodschap platformen voornamelijk ontwikkeld als *app* om op individuele mobiele telefoons of tablets te gebruiken. Hier is weinig sprake van co-auteurschap. Het gaat hier om eigen of doorgegeven boodschappen afkomstig van één publicerende persoon of instantie.
Paulo lacht en zegt: “En het aantal keren dat een boodschap wordt doorgestuurd hangt grotendeels van de inhoud af. Ik las enkele dagen geleden hoe universitaire onderzoekers er met een geavanceerde techniek van hoge energie Röntgenstralen gekoppeld aan Artificiële Intelligentie om talen en woorden te herkennen in slagen zwaar beschadigde en zelfs verbrande papyrusrollen die meer dan 2000 jaar oud zijn virtueel te ontrafelen en te lezen. Ik geloof niet dat als ik door zoiets op de sociale media te publiceren duizenden volgers krijg.”
Daarop zegt Joana: “We hebben het tegenwoordig vaak over de lerende mens als een soort antwoord op de geïnstrueerde mens.

Maar die lerende mens is niet noodzakelijk de figuur waar jij van droomt papa: de mens die samenkomt met andere mensen die op coöperatieve wijze een leergemeenschap opzetten met het doel zich te documenteren en te laten horen over bepaalde onderwerpen en dus actief en pluralistisch te interageren met anderen. Dat is wat je graag ziet en wat je ook las van Albert Jacquard. Maar de egoïstische mens is ook een lerend mens, één die niet naar coöperatie zoekt, maar naar nieuwe marktplaatsen om geld te verdienen. We zijn niet, of nog niet, toe aan een universeel dialogiserend leermodel. Integendeel. Het lijkt er zelfs op dat we voor het ogenblik een versterkte arrogantie vinden die onderlegde kritiek bant. Denk maar aan hoe de jongeren voor het klimaat worden aangepakt of organisaties die ijveren voor het rationeel en duurzaam aanwenden van natuur en grondstoffen."

In de lente van 2025 zijn Joana en Paulo in London. Catherine en haar zus lanceren het tijdschrift *Ignarysis* en daarin het raamkader 76/121 voor ignarometrische analyse (*zie bijlagen*). Daarmee worden ze de grondlegsters van de ignarometrische sociologie. Ze leggen uit dat het raamkader een evolutie is van wat Paulo ooit maakte zonder het te publiceren. Het nummer 121 verwijst naar het totaal plaatsen cellen in de tabel en het nummer 76 naar het aantal ingeschreven ideaal types. Ze voorzien verdere invulling in de toekomst.
Verder rechtvaardigen ze de publicatie van het raamkader en van het tijdschrift met de vaststelling dat er nood is aan een instrument dat de gecombineerde invloed van arrogantie en ignorantie helpt te begrijpen in mogelijke leermodellen, waaronder het klassieke hiërarchische model dat informatie louter doorgeeft. Joana legt bijvoorbeeld uit dat er zeker tot aan de Corona-ramp een groeiende belangstelling bestond voor dialogiserende leermodellen. Die zijn nog altijd populair in leergemeenschappen onder volwassenen. Verder toont de verplichte isolatie en het daarop heropenen van de

scholen aan dat geen blind vertrouwen mag worden geschonken aan nationale onderwijssystemen. Zowel haar zus als zijzelf zien hoe het op afstand leren vaak wordt gepromoot onder de vorm van een verbeterde versie van wat Paulo Freire het bankconcept noemde. En dit is mogelijk, volgens hen, omdat het aantal arrogante beleidvoerders toeneemt. Het blijft hun intentie de scholing niet als bevrijdend instrument te gebruiken maar als knechtend instrument. Die arrogante beleidvoerders doen dat bewust om steeds meer totalitair te kunnen optreden. Het is iets subtieler dan brutaal alles wat collectief verworven werd ongedaan te maken en zo het bezit en de macht veilig te stellen voor wie zich aangevallen voelde.
Dat was de handelswijze van Pinochet bijvoorbeeld iets meer dan vijftig jaar geleden. Nationaal gecontroleerde instructie op grote schaal maakt van desinformatie een werktuig en verhoogt de ignorantie-graad van grote delen van de bevolking. Oorlogszuchtige figuren die lonken naar alleenheerschappij kunnen dan op meer steun rekenen dan ze zouden hebben van goed geïnformeerde en kritische burgers. Hierbij worden namen zoals Trump, Poetin en Netanyahu vernoemd. Maar ook guerrilla-strijders en extremisten die uit eigen machtsbelang handelen, zich vermengen met de de burgerbevolking en zodoende golven van geweld tegen gewone burgers verhogen winnen bij dergelijke kritiekloze of eenzijdige opvoeding en onderwijs. Vandaag zien we werkelijk '*An eye for an eye will leave the whole world blind*'. Wanneer Joana die uitdrukking gebruikt merkt Catherine op dat menig aanwezige journalisten de zin vastlegt. Daarom merkt ze op dat die woorden om het fenomeen te omschrijven niet van hen zijn, maar dat de opmerking vaak wordt toegeschreven aan de pacifistische Indiase leider van de onafhankelijkheidsbeweging Gandhi, hoewel sommigen hieraan twijfelen. Maar de allusie verwijst vrijwel zeker naar een regel in Exodus van het Oude Testament van de Christelijke bijbel '*oog om oog, tand om tand*'. Die uitdrukking wordt vandaag nog steeds graag door autoritaire leiders gebruikt om hun aanhang onder de

onwetenden te verstevigen. Nochtans, zo gaat Catherine verder, die leiders die zichzelf Christenen noemen zouden ook even kunnen denken aan de passage van Matheus in het Nieuwe Testament waarin Jesus duidelijk afstand neemt van die wijze van handelen: '*U hebt gehoord dat er is gezegd: Oog om oog en tand om tand. Maar ik zeg u: Weersta het kwaad niet, maar wie ook u op uw rechterwang slaat, keer hem ook de andere toe*.' In zekere zin, zegt Catherine is de uitdrukking aan Gandhi toegeschreven directer en dus eenvoudiger om te begrijpen zelfs voor wie weinig of geen contact heeft gehad met een dialogiserend leermodel. Daarop haalt ze ook de *Jezuist* Mario Pais de Oliveira aan, over wie ze hoorde spreken toen ze op de middelbare school zat. Enkele jaren later woonde ze een interview met de priester bij waarin hij het had over het politieke project van Jesus die de gevaarlijke vermenging van religieuze en economische belangen aantoonde in het toenmalige Jeruzalem, evenals het gebrek aan ethiek van de machtige tempelleiders. Catherine herinnert aan de opmerking van de priester dat zolang er religies bestaan het evangeliseren onmogelijk is. En, zegt ze erbij, we kunnen hierover verschillende meningen hebben maar we hebben in de ignarometrische tabel ideaal types ingeschreven die het geloof op minder of meer arrogante manier benaderen en hierbij theologische kennis gebruiken of misbruiken.

De ignarometrische tabel wordt vrij snel aangenomen door heel wat onderzoekers in de menselijke wetenschappen. Uit de bijdragen in *Ignarysis* blijkt dat er voor veel case-studies naar wordt gegrepen. Veel sociologen beschouwen de tabel een meerwaarde voor de analyse bij fenomenologisch onderzoek en Joana stelt ook al snel vast dat *Institutionele Antropogogen* werkzaam in Europa, Amerika en delen van Azië werkgroepen aanraden naar de ignarometrische tabel te grijpen wanneer ze leerprocessen beschrijven zowel in leergemeenschappen als in instructiegroepen.
Vijf jaar na de lancering van *Ignarysis* organiseren de uitgevers van

het tijdschrift het eerste congres over ignarometrie. Zo verwerft de ignarometrische analyse zijn plaats binnen het sociologisch onderzoek. De gezusters Demeester zijn nu vrij goed gekend in de academische wereld. Ze nemen deel aan het congres. Catherine houdt een opgemerkte tussenkomst tijdens een workshops. Haar bijdrage wordt als artikel gepubliceerd in *Ignarysis* met de titel *Common misunderstandings related to dialogic learning*. Joana en Ester brengen een groepje onderzoekers samen die de verglijding van pluralisme naar integratie en van integratie naar intolerantie bestuderen. Ze willen in de komende jaren case-studies opzetten die de diagonaal *A -5 I -5* naar *A 5 I 5* van de ignarometrische tabel exploreert. Daarmee willen ze een informatiebank samenstellen over culturele hindernissen en stimuli bij de ondersteuning van leerprocessen richting pluralistische *convivial society*.

Terwijl hun moeders aan het congres deelnemen heeft de 73-jarige Paulo zijn kleinkinderen op bezoek. Alexandre is nu 12, Greta 11 en Francisco 10 jaar. Paulo toont hen de eerste tekeningen die hij van hen kreeg toen ze peuters waren. Onder die tekeningen is er een met cirkelvormige lijnen en punten, waarvan Paulo zegt dat het Alexandre's visie was op het heelal op basis van hun vele gesprekken hierover, bij het bekijken in een boekje vol afbeeldingen. Greta doorbladert oude familiealbums en betrekt de jongens hierbij. Ze vinden het reisalbum van een van de tochten van Belgie naar Portugal toen hun moeders kinderen waren, met hierin een foto van een deel van het borduurwerk van Bayeux. Paulo toont hen de 'vliegende ster' die de overwinning van Willem de Veroveraar zou aankondigen. Ze hebben het even over bijgeloof, maar dan zegt Paulo dat die vliegende ster wellicht een voorstelling is van een echt bestaand voorwerp, de komeet die tegenwoordig Halley wordt genoemd. Hij legt zoals indertijd met zijn dochters uit dat astronomen vrij gemakkelijk de baan kunnen berekenen van de komeet en zo weten wanneer hij terug zichtbaar zal zijn op aarde:

“De laatste keer dat de komeet de aarde naderde was de mama van Greta net geen jaar oud en de mama van Alexandre en Francisco was nog niet geboren. Over 31 jaar zal de komeet terug in de buurt zijn.”
Daarop zegt Alexandre: “Dan zal ik 43 jaar oud zijn en jullie 42 en 41! Dat duurt dus nog wel een tijdje!” Daarop vraagt hij: “Heb je nog dat boek waarvan je zei dat ik toen ik klein was graag naar keek?”
Paulo haalt het boek uit zijn nog steeds vrij grote bibliotheek van kinderboeken, maar haalt ook *Cosmos* van Carl Sagan terug boven samen met enkele recentere werken met foto’s van de Ruimte. Daarop zegt Francisco zich te herinneren vaak naar beelden te kijken op de computer. Met hulp van hun grootvader leggen de kinderen enkele te bezoeken internetpagina’s vast op hun respectievelijke tablet die ze als scholier gebruiken en waar ook hun schoolboeken op zijn vastgelegd. Ze vertellen Paulo dat ze geen gedrukte schoolboeken meer gebruiken, maar dat ze alle informatie op hun tablet hebben. Alexandre en Francisco kunnen hierop ook hun persoonlijk en groepswerk uitwerken en van hieruit intern en draadloos versturen naar hun begeleidende leerkrachten. Greta vertelt dat ze haar tablet vaak gebruikt om informatie op te zoeken over allerlei dingen die ze graag wil weten. Ze bevestigen alle drie dat hun leerkrachten voortdurend aanraden verschillende bronnen te raadplegen over een onderwerp. Paulo zegt hen dat hij wel geïnteresseerd is in wat ze zoal op school doen en leren, en dat hij graag af en toe foto’s of teksten zou willen ontvangen. Ze zetten onder elkaar een kleine uitwisselingsgroep op.

Na het congres brengen Joana en Catherine met Daniel, Alberto en de kinderen enkele dagen door in het familiehuis in Zuid-Portugal. Op een avond komt Steven Bird, die in de buurt op vakantie is, hen opzoeken. Hij heeft er ondertussen twee maanreizen opzitten, vrachtvervoer met materiaal om op de maan

een permanente basis op te zetten. Daarbij kwam hij in contact met twee onderzoekers die zeggen veel te danken te hebben aan James Hogan, Victor Hunt en Chris Danchecker. Beide laatstgenoemden maken deel uit van een kleine selecte groep wetenschappers. Dank zij het microbiologisch bodemonderzoek waar de groep mee bezig is boekt men nu vrij snel vooruitgang om Terraformatie mogelijk te maken. Dat zal permanente buitenaardse verblijfplaatsen in de hand werken. Steven begreep uit het gesprek dat de maan als een soort permanent laboratorium gebruikt zou worden, gezien de nabijheid van de Aarde. De grote verrassing is echter dat niet Mars maar de Jupiter-maan Ganymedes de tweede kandidaat is voor verregaande Terraformatie. Mars komt nu op de derde plaats, en dat heeft meer met politieke dan wetenschappelijke redenen te maken. Een verder afgelegen Ganymedes zou onder meer als het karakter krijgen van een soort verbanningsoord. Wie teveel problemen schept zou ‘uitgenodigd’ worden om de verafgelegen kolonie te helpen stichten. Anderzijds doen er geruchten de ronde over vondsten op Ganymedes met informatie over wat wellicht buitenaardse intelligentie is of was. Maar Steven heeft geen echte bevestiging gekregen van die geruchten. Voorlopig, zo zegt hij, blijft hij ruimtepiloot voor korte afstandsvluchten naar kunstmatige satellieten en de permanente maanbasis.

De volgende jaren correspondeert Paulo meer met zijn kleinkinderen dan met zijn dochters. Dat gebeurt grotendeels via de uitwisselingsgroep die ze onder hun vieren opzetten. Greta vertelt dat ze op school vaak te maken heeft met arrogante leerkrachten. Ze schrijft dat ze soms het gevoel heeft dat die leerkrachten die houding aannemen om hun eigen onwetendheid of onzekerheid te verbergen. Alexandre reageert hierop met enkele voorbeelden van wat hij stupide kopieerwerk noemt. Het lijkt erop dat ze in een middeleeuws klooster verblijven waar ze monnikenwerk moeten presteren, grapt Paulo. Niet leuk, opa, reageert Greta. Daar is Paulo

het mee eens. Het is niet leuk, maar het schijnt dat die projecten en kleine onderzoekingen die ze alle drie zo graag deden in hun lagere school nu helemaal verdwenen zijn. Francisco vertelt wat meer geluk te hebben dan zijn broer en zijn nicht: ongeveer de helft van zijn leerkrachten hebben een soort coöperatieve aanpak van het leerplan, waarbij ze ook de leerlingen bij betrekken. Paulo herkent in wat Francisco hem schrijft een werkwijze voorgesteld door een educatieve denktank van de internationale organisatie waar hij ooit consultant voor was. Toen sprak men over *learner agency,* maar er was veel te doen over wie die lerenden waren: de leerkrachten en de studenten, of enkel de studenten? Uit wat Paulo van Francisco leest, lijkt het erop dat op zijn school die groep leerkrachten waar hij het over heeft zichzelf ook als lerenden zien. Maar het beeld dat Greta en Alexandre schetsen toont dat het destijds door veel ministeries aangeprezen model geen ingang vond. Paulo had trouwens steeds zijn twijfels over de plotse schijnbaar algemene interesse in meer dialogiserende klaspraktijken. De interesse was er wel, maar zoals ook bij vroegere aanpassingen, niet voor iedereen of voor alle scholen.

Op zijn zestiende herschrijft Alexandre een aantal van zijn ervaringen in het middelbaar onderwijs. Hij zet ze in kleine op zichzelf staande afleveringen op het internet. Zowel hij als zijn grootvader zijn erg verwonderd te zien dat hij snel veel volgers heeft en dat het vooral om jonge mensen gaat. Paulo stelt opgetogen vast dat veel jongeren nog de tijd nemen om meer te lezen dan korte berichten of superficiële teksten. Dat schijnt een algemeen verspreide opinie over jongeren te weerleggen. Joana wijst hem erop dat zelfs tien of vijftienduizend volgers niet zo heel veel betekenen wanneer je het volledig universum jongeren beschouwd die van het digitaal netwerk gebruik maken. Greta, die alle verhalen van haar neef leest, beaamt die visie van haar tante. Ze beschrijft de druk van de arrogante onwetendheid die ze voelt toenemen en die ze deels toeschrijft aan politici. Velen onder hen

beschouwen zichzelf hoe langer hoe minder vertegenwoordigers van de bevolking en nemen een houding aan van onbetwiste leider die naar eigen goeddunken handelt. Om die positie van onbetwiste leider te behouden, doen ze zoals sommige van haar leerkrachten op school: dreigen in plaats van in gesprek te gaan zodra er kritische vragen worden gesteld, autoritair optreden om gebrek aan autoriteit te verhullen. Maar, zegt ze erbij, ze raadt iedereen aan de verhalen van Alexandre te lezen. Diens populariteit stijgt wanneer hij kort na de middelbare school twee verhalenbundels en twee romans kan publiceren. Hij begint een universitaire opleiding in letteren terwijl hij reeds een contract op zak heeft bij een binnenlandse en een buitenlandse uitgever voor de volgende vier jaar. Dat is een erg uitzonderlijke situatie en zijn ouders ondersteunen hem om zijn privé-leven van zijn publiek leven af te schermen.

Wanneer Paulo spreekt over de meer genuanceerde ervaringen van Francisco, zegt Joana dat niet alles is zoals het Paulo ter ore komt. Ten eerste heeft Francisco, zoals hij heel goed weet een erg specifieke richting gekozen: hij studeert muziek. Het hele leerplan dat hij doorloopt verschilt van wat Greta doet en wat Alexandre deed in het middelbaar onderwijs. Alles bij elkaar, legt Joana uit, zit Francisco in een soort hoog gespecialiseerde beroepsopleiding die vroeg begint, net zoals de leercontracten die haar opa begeleidde. Ook hij werd vaak geconfronteerd met arrogante en zelfingenomen leerkrachten, maar dan in een relatie meester-gezel. Slechts enkele van de leerkrachten hielden het op een preceptor-student relatie waarbij ze een begeleidende rol opnamen. In dat geval kan je eventueel van een dialogiserende aanpak spreken. De coöperatieve aanpak is slechts in twee of drie gevallen een groepsaanpak, voor dat deel van het leerplan dat met algemene kennis te maken heeft.

Greta reist alleen naar Portugal in de zomervakantie na het

beëindigen van de middelbare school. Ze verblijft bij Paulo en betrekt de vroegere slaapkamer van haar moeder. Met haar neven en hun vrienden gaat ze naar het strand op die dagen met een niet gevaarlijke UV straling en wanneer er geen hevige windbuien voorspelt worden die tegenwoordig vaak de Portugese kust belagen. Verder brengt ze veel tijd door op de Alexandre's studio. Van hieruit bezoeken ze samen via verhoogde realiteit een aantal musea die hen interesseren. Ze neemt deel aan enkele jongeren forums. Daarin proberen jonge mensen hun stem te laten horen ten overstaan van het steeds meer autoritaire beleid in handen van een kleine groep internationale politieke technocraten waarbij ze proberen te vermijden ook opgepakt te worden. Blogs en Vlogs worden geopend en gesloten, informatiefilmpjes worden verspreid. Vaak is het een kat en muis spelletje en de discussies gaan vooral over hoe de in slaap gesuste bevolking te bereiken en te informeren. Een erg moeilijke opgave omdat die bevolking die onwetend wordt gehouden zich steeds gemakkelijker laat manipuleren. Populistische leiders laten op grote schaal valse informatie en conspiratietheorieën circuleren. De regerende technocraten maken er handig gebruik van. Greta zoekt geestesgenoten die net zoals zij informatie-checks publiceren en hierbij elke vorm van paternalisme proberen te vermijden. Alexandre helpt haar een woordenschat te ontwikkelen die mensen tot nadenken uitnodigt zonder ze in een bepaalde richting te duwen. Ze komen beiden uitstekend overeen met hun moeders en nodigen die uit deel te nemen aan sommige van de forums om adviezen te geven over leergemeenschappen gebruik makende van hun lange ervaring. Het open communicatieplatform dat afgeleid is van het hen welbekende MOODLE platform verenigt heel wat geïnteresseerden die meer willen leren over het gebruik van het ignarometrische raamkader.

's Avonds brengt Greta haar tijd vooral door met haar grootvader. Vaak snuisteren ze in zijn bibliotheek. Hij legt haar uit hoe hij

documenten en delen van documenten terug vindt in de databasis die hij nu iets meer dan dertig jaar geleden aanlegde en nog steeds gebruikt. De bibliotheek bevat tegenwoordig ongeveer 3000 gedrukte bronnen bestaande uit boeken, tijdschriften en dossiers met artikels en een iets grotere verzameling digitale bronnen die hij op schijf bewaart. Hij toont hoe hij de informatie tot logische gehelen met elkaar verbindt, waarbij hij ook linken legt naar publiek beschikbare informatie op het internet. Vaak blijft Greta verder surfen in Paulo's gegevensbank nadat hij gaat slapen en ze is steeds opnieuw verrast over de door haar moeder en haar tante ter beschikking gestelde informatie die hij bijhoudt. Op een dag vraagt ze hem of hij er niet aan denkt ook alle persoonlijke brieven in die gegevensbank op te slaan. Daarop zegt hij dat hij wel probeert, maar dat hij op zijn tachtigste vaker twijfelt bij het gebruik van de gegevensbank en niet altijd weet hoe nieuwe kaarten op te stellen en te verbinden met wat reeds opgeslagen is. Het werk vordert traag omdat hij ook frequenter stilstaat bij wat reeds opgeslagen is en documenten terug ter hand neemt. De schrijf- en opslagdagen veranderden in leesdagen, zo grapt hij.

Kort voordat Greta terug naar London keert, vraagt ze haar grootvader of ze een vriendin mag uitnodigen om naar zijn collectie kinderliteratuur te komen kijken. Paulo leert zo Catarina Branco kennen. Net zoals Greta is ze begaan is met het beschikbaar stellen van nagetrokken informatie, in haar geval hoofdzakelijk aan kinderen. Catarina is eenentwintig en studeert de evolutie van de kinderliteratuur. Ze is niet alleen op zoek naar informatieve kinderboeken maar analyseert ook de inhoud van vertel- en leesboeken voor jonge kinderen. Ze kan gelijk goed opschieten met Paulo en al snel is ze een regelmatige bezoekster. Ze zegt zelf dat een belangrijk deel van haar veldwerk in de bibliotheek van Paulo gebeurt. Een van de invalshoeken bij het analyseren van de kinderboeken is de wijze waarop de relaties tussen de protagonisten van de verhalen worden uitgetekend. Dit laat haar toe de auteurs te

groeperen in wie voor hiërarchische machtsrelaties onder de personages kiest, wie coöperatie inbouwt en wie ongebondenheid met occasionele ontmoetingen verbindt. Bovendien is het ook mogelijk een gradatie op te stellen in functie van de wijze waarop die relaties worden belicht. Het kan immers zowel gaan over het moreel en ethisch verdedigen van bepaalde relatievormen, over het om ethische redenen in vraag stellen ervan of over een kritische of zelfs verwerpende houding ten aanzien van de geschetste relatie. Catarina is ook ook geboeid om te de verschillende manieren waarop eenzelfde verhaal verteld wordt na te gaan waarbij de onderliggende ethische vraagstelling die impliciet of expliciet kan zijn soms sterk verschilt tussen versies. Bij de hervertelling van sprookjes of van klassieke verhalen en epossen is die variatie erg duidelijk. Zelfs de moralistische verhalen van La Fontaine of Daudet kunnen een ander karakter krijgen bij hervertellingen. De ethische invulling in de verfilming van een kinderverhaal uit de 19de of 20ste eeuw waarna de filmversie als boek op de markt komt kent belangrijke verschuivingen. Er zijn ook tot kinderverhaal gemaakte maatschappelijke analyses. Die analyses zijn doorgaans kritisch, denk maar aan *Don Quixote* of aan *Alice in wonderland*, maar worden in hun kinderversie vaak afgezwakt tot een spannend of leuk verhaal.

Catarina vertelt Paulo dat ze graag een soort informatiebron zou willen ter beschikking stellen over kinderliteratuur die ze als intelligent beschouwt. Paulo vraagt daarop of ze *influencer* wil zijn voor kinderliteratuur. Dat houdt volgens hem het gevaar in mensen in hun keuze te beïnvloeden in plaats van ze te begeleiden. Catarina meent dat gevaar kleiner wordt mits ze heel duidelijk de criteria uitlegt die haar tot een bepaalde beoordeling brengen. Paulo zegt hierop van zijn kleinkinderen te hebben begrepen dat het volgen van een blog of vlog vaak te maken heeft met de eerste impact die zo'n informatiekanaal heeft bij een nieuwe bezoeker. Humor en

korte krachtige zinnen helpen. Paulo raadt Catarina aan met zijn dochter Catherine contact op te nemen. Wellicht kan ze tips geven over hoe een brede groep geïnteresseerden te verzamelen. Catarina schrijft:

Beste Catherine,
Ik vermoed dat Greta je wel zal verteld hebben hoe ik in contact kwam met jullie familie. Wellicht weet je ook dat ik sinds bijna twee jaar wekelijks bij je vader op bezoek ben. Het begon met de vraag om een deel van mijn onderzoekingen over kinderliteratuur in zijn bibliotheek te doen. Gaandeweg werd het een noodzaak. We ontwikkelden een hechte vriendschap en ik beken dat ik tegenwoordig steeds uitkijk naar mijn volgend bezoek. Ik weet dat Paulo ook erg gesteld is op onze bijeenkomsten die sinds enkele tijd zelfs wat vaker gebeuren.
Ik heb ondertussen voor en door het raadplegen van honderden boeken, niet enkel in Paulo's bibliotheek maar ook op andere locaties die ik voor mijn onderzoek gebruik, een analyse kader uitgewerkt om de boeken te kunnen identificeren volgens onderliggende morele en ethische standpunten en de hieraan verbonden maatschappijbeelden.
Ik wil nu een informatiekanaal opzetten voor geïnteresseerde ouders en professionele kinderbegeleiders waarin ze niet enkel mijn beoordelingen kunnen volgen, maar vooral een klare kijk krijgen op de gebruikte criteria. Ik denk aan een communicatievorm waarbij geïnteresseerden gemakkelijk zelf beoordelingen kunnen invoegen zodra ze vertrouwd zijn met de gebruikte criteria. Paulo raadde me aan om je te schrijven. Hij zei me dat je me kan helpen vanuit je lange ervaring met leergemeenschappen op afstand en toonde me enkele van je publicaties die hij allemaal netjes bijhoudt.
Tenslotte een persoonlijke noot. Ik hoop dat je me het niet kwalijk neemt. Ik ben een beetje ongerust. Ik krijg de indruk dat Paulo de laatste weken minder alert is en zich vaker melancholischer toont dan ik van hem gewoon ben. Het begon met het beluisteren van oude grammofoonplaten. Hij toonde me er een paar van zijn collectie en liet me er enkele horen. Tegenwoordig ligt vaak de oratorio van Theodorakis op tekst van Pablo Neruda op. Hij vertelde me dat hij de plaat heeft sinds 1975. Hij spreekt steeds opnieuw over zijn vader en

diens Chileense vriend en hoe beide families samen naar de voorstelling gingen in een concertzaal in zijn geboortestad. Als die plaat niet opligt, dan zijn het de pianoconcerten van Bach en Mozart of de symfonieën van Beethoven. Heel soms laat hij me werk horen van een componist uit zijn geboortestad en waar hij blijkbaar een nauwe band heeft of van Francesco, die ik sinds kort ook persoonlijk ken.
Ik hoop dat je me het niet kwalijk neemt mijn bezorgdheid uit te drukken. Het is misschien niets, maar ik weet van Greta hoe Paulo de neiging heeft zich van de buitenwereld af te sluiten, en dus wilde ik je dit toch liever laten weten.
Met vriendelijke groeten,
Catarina

Lieve Catarina,
Hartelijk dank voor je brief. Sorry dat het antwoord even op zich liet wachten. Ik moest wat nadenken over wat je schreef. Eerst en vooral, ik neem het je helemaal niet kwalijk je bezorgdheid uit te drukken. Ik nam direct contact op met mijn zus en ze bevestigt me wat jij me zegt. Onze papa heeft altijd een beetje de neiging gehad zichzelf weg te cijferen, vooral als hij vermoedt dat hij over iets wat hij denkt of zegt niet ernstig wordt genomen. Nu hij enkele maanden geleden tweeëntachtig werd moet hij voor zichzelf beslist hebben dat hij de anderen niet meer nuttig kan zijn. Hij voelde zich al een tijdje ongelukkig, zei men zus me, dat hij zijn kleinkinderen niet altijd kan volgen in wat ze doen.
Ik mailde hem nu zelf en vertelde hem dat een vriend van lange datum die ruimtepiloot is ons bezocht. Hij vertelde ons over de eerste nederzetting op Mars, bestaande uit een groep van zes mensen. Ik weet dat papa altijd een zekere fascinatie heeft gehad voor buitenaardse reizen, zowel in de realiteit als in de fantasie. Ik vermoed dat hij je ooit ook zijn collectie SF-verhalen toonde. Ik vermeldde terloops dat Steven, zo noemt onze vriend, in februari terug op bezoek komt bij ons, en vroeg hem of hij geen lust heeft een reisje te ondernemen. Ik sprak met zijn Belgische neven af dat ze hem zullen opzoeken, samen met hem naar België reizen zodat hij ook zijn zus kan zien, en dat ze hem daarna op de trein naar London zetten. Alles is ondertussen

geregeld, en dat is de reden waarom het even duurde voor ik antwoordde. Eind januari zullen Paulo's neven bij hem op bezoek zijn en op 1 februari reizen ze samen af. Paulo zal bijna de hele maand februari van huis zijn, zo ben je ook op de hoogte.
Wat je meer professionele vraag betreft. Ik denk dat papa zoals steeds wat overdrijft als hij het over de kennis van zijn dochters heeft. Maar ik wil je graag helpen indien je denkt dat ik je van nut kan zijn. Mijn zus en ik ontmoeten elkaar in het voorjaar, vrijwel zeker in Lissabon. Ik zou haar graag bij je project betrekken. Ik stel dus voor dat we elkaar in april ontmoeten. Gaat dat voor jou?
Met vriendelijke groeten,
Catherine.

Een charter van de lerende mens

In januari 2040 is het koud in Oostende. Het stormt voortdurend. Paulo's neven Sebastiaan en Alan moeten tweemaal hun reis omboeken vooraleer ze naar Lissabon kunnen vertrekken. Uiteindelijk komen ze slechts de zevenentwintigste bij Paulo aan. In Lissabon is weinig van het slechte weer te voelen. De lucht is helder. Maar Paulo is toch wat ongerust, minder voor de heenreis naar België gezien hij gezelschap heeft, maar wel voor de terugreis. Sebastiaan zegt hem niet te stressen. Indien nodig zal hij met hem tot het vliegveld meerijden en zich verzekeren dat hij een helpende hand heeft van een medepassagier of van een hostess. Daarbij, lacht Alan, heeft het helemaal geen zin zich een maand op voorhand druk te maken. Sebastiaan en Alan zoeken tijdens hun korte verblijf in Lissabon Joana en Daniel op. Verder bezoeken ze ook het jonge gezin Francisco en Amy Matisse en hun drie maanden oude baby Paulo N'Kondo. Francisco verrast hen met wat hij een privé-recital noemt waarbij hijzelf en drie vrienden enkele stukjes voor strijkkwartet laten horen, door Francisco zelf gecomponeerd. Alexandre heeft ander nieuws. Zijn Britse uitgever heeft een akkoord met een Nederlandse uitgever en van zijn reeds in het Engels vertaalde werk zullen drie verhalenbundels ook in het Nederlands verschijnen. Joana zegt dat ze het fijn vindt dat beide neven Paulo komen halen voor zijn reis naar België en London. Eerst was hij nogal negatief, maar nu ziet hij toch wel uit naar zijn reisje.

Drie dagen later zitten oom en neven op het vliegtuig richting België. De landing verloopt wat rommelig. De wind is weeral stormachtig, er was zelfs even sprake van uitwijken naar Keulen. Maar ze tenslotte staan ze veilig in de inkomhal. Ze wandelen naar het treinperron en kort daarop vertrekken ze naar Oostende. Paulo is enthousiast over de nieuwe treinstellen. Ze lijken wel over de

sporen te zweven. Hij moet uiteraard het bestelsysteem naar de restauratiewagen uitproberen en is blij als een kind wanneer hij kort na de gegevens ingetoetst te hebben op het in het tafelblad geïntegreerd communicatiepaneel de kelner ziet verschijnen met drie uitstekende koffies met gebak. Zijn neven leggen uit dat na eerdere niet al te goed aanslaande campagnes, de spoorwegen nu alle charme gebruiken om de mensen de overschakeling te laten maken van individueel vervoer op openbaar vervoer. Daarbij roept men beelden op van de restauratie in de luxetreinen van de eerste helft van vorige eeuw. Sebastiaan zegt er wel bij ervan uit te gaan dat de onderliggende bedoeling van de centrale regering van Groot Europa is om controle te houden over de verplaatsingen van de burgers. Samen met de charme-operatie is de belasting op het gebruik van autosnelwegen zo sterk opgelopen dat mensen voor thuiswerken kiezen of in de buurt van hun werkplaats gaan wonen als ze het openbaar vervoer niet willen gebruiken en geen geld hebben om de verkeersbelastingen te betalen. Alan volgt op de voet de economische ontwikkelingen en tendenzen en legt Paulo uit dat hoe langer hoe meer investeerders zich terugtrekken uit de individuele auto-industrie. Het zwaartepunt voor individuele consumptie ligt vandaag vooral in elektronische apparatuur en installaties voor individuele energiewinning en uiteraard, zoals Paulo al lang weet, in alles wat te maken heeft met de instructie-industrie. Sebastiaan merkt op dat de zoon van Francisco en Amy en de eventuele kinderen van Alexandre en van Greta wellicht enkel elektronische diensten zullen kopen of huren wanneer ze de schoolplichtige leeftijd bereiken.

Paulo herinnert zich van vroeger dat de weersomstandigheden aan de kust vaak anders zijn dan tien kilometer in het binnenland net zoals nu. Hij is blij dat het de volgende dagen niet regent. Ook de wind is tot verdraagbare snelheden is gezakt. Hij wandelt met Anne door de stad door en broer en zus halen druk jeugdherinneringen op. Hij is heel tevreden wanneer hij een week later de trein naar

London opstapt. Sinds enkele jaren werd de dienst aangepast. Twee treinstellen, één uit Oostende en een ander uit Antwerpen, komende van Amsterdam worden tot een enkel stel samengevoegd in Brussel. Oostende-London vraagt dus geen overstap meer. Verder gebeurt de pascontrole tussen Brussel en de stopplaats aan het begin van kanaaltunnel waardoor de wachttijden voor inscheping zo goed als verdwenen.

Het *Sint Pancras Station* oogt anders dan Paulo zich herinnert uit de tijd toen hij London regelmatig opzocht tijdens de kleuterjaren van Greta. Hij voelt zich in een scenario geworpen van sommige futuristische films waar hij vroeger wel eens naar keek. Dat was toen de televisie nog een aanbod had dat hem kon bekoren. Tegenwoordig is film en fictie enkel als *pay-per-view* te zien. De enkele overgebleven open kanalen brengen volgens eigen zeggen informatieprogramma's en wisselen die af met reality shows. Vaak kan hij het verschil tussen beide categorieën niet zien. Hij betaalt al jaren voor een soort verplicht minimumpakket dat vast gekoppeld is aan de huur van de internetverbinding. Maar zijn TV-toestel dient enkel om naar die enkele films te kijken die hij nog wel eens wil zien met de oude DVD-speler.

Hij wandelt langzaam het platform af en daalt naar de grote inkomhal, waar Greta en Catherine hem opwachten. Samen nemen ze de tube in westelijke richting en nog geen half uur later zijn ze bij Catherine thuis.

Catherine vertelt hem over het tijdschrift *Ignarysis* dat aan zijn vijftiende jaargang toe is en hoe langer hoe meer bijdragen bevat uit alle onderdelen van de menswetenschappen. De volgende dag bezoeken ze een leergemeenschap waar Catherine bij betrokken is. Ze kondigt hem aan dat ze volgend jaar gastdocent wordt aan de Londense universiteit waar ze het dialogiserend leren niet enkel wil belichten maar ook beoefenen.

Twee dagen later gaan Catherine, Alberto, Paulo met Steven Bird op restaurant middagmalen.

“Dat is wel lang geleden, Paulo,” begint Steven. “Ik denk dat we elkaar niet meer gezien hebben sinds de tijd dat Catherine en ik de middelbare school eindigden en dat je me vroeg of ik aan alle voorwaarden voldeed om beroepspiloot te worden.”

Paulo omarmt Steven en zegt: “En voor zover ik van mijn dochters weet ben je van de locale vluchten tussen Cascais en Torres Vedras overgestapt naar locale vluchten tussen de Aarde en de Maan.”

Steven lacht: “Ja, ik ben mijn al hele leven een piloot voor korte afstandsvluchten, op een korte transatlantische periode na, waar de Covid-pandemie een einde aan maakte. Waar ik met veel plezier naar terugkijk is naar mijn jaren in Toulouse. Toen ik daar als testpiloot aangenomen werd heb eigenlijk echt leren vliegen. Ik bedoel hiermee dat ik daar een enorme leerschool heb doorgemaakt, niet enkel om alles uit een groot en zwaar toestel te krijgen, maar ook om rustig te blijven bij onvoorziene ontwikkelingen en snel een analyse te kunnen maken.”

Catherine zegt daarop: “Dat is wat Alberto en Steven gemeen hebben. Ze maken erg goede analyses. Maar Steven doet dat razendsnel terwijl Alberto er weken over doet.”

“Stevens analyses zijn wel wat van een andere aard,” grinnikt Alberto. “Voor hem is het een kwestie van onmiddellijke veiligheid, terwijl mijn analyses dienen om hem en zijn collega’s op lange termijn meer veiligheid te bieden.”

“Leg eens uit,” vraagt Paulo.

“Ik hou me nog steeds bezig met zelflerende artificiële intelligentie,” antwoordt Alberto, “en op dit ogenblik maak ik deel uit van een ploeg die automatische piloot dispositieven ontwikkelt en test die menselijke piloten bijstaan in snel veranderende omgevingen. Op Aarde gaat het hoofdzakelijk om onstabiele weersomstandigheden en plotse mechanische of elektronische problemen, soms door de automatisatie zelf veroorzaakt. Buiten de Aarde gaat het om het analyseren van en reageren op niet gedocumenteerde anomalieën door op basis van eerdere potentieel

gelijkaardige situaties vlucht- en beschermingsscenario's te ontwikkelen in samenwerking met de menselijke piloten. Daarbij is communicatiesnelheid erg belangrijk, zodat er veel aandacht wordt besteed aan de verbale communicatie tussen biologisch en niet biologisch gestuurde intelligentie."

Daarop zegt Steven: "Tegenwoordig is het lanceren van ruimtetuigen een minder riskante operatie geworden. De *checklists* bij het vertrek zijn uiteraard complexer dan die bij het vertrek van een vliegtuig dat slechts tot in de buurt van de tropopauze klimt, maar tegenwoordig kan een kleine ploeg van 2 piloten en 3 grondbegeleider de klus aan. Voor ruimtevluchten ligt het gevaar tegenwoordig buiten de aardse atmosfeer. En dank zij het werk van ploegen zoals die van Alberto is de verbinding Aarde-Maan bijna even safe als de verbinding per shuttle tussen twee regionale luchthavens. De vluchten naar Mars en naar de manen van Jupiter vormen wel nog een uitdaging. Vandaag testen we in de ruimte gebouwde ruimtetuigen. Het lijkt tegennatuurlijk, maar we stellen nu al vast dat die potentieel veiliger zijn dan op vaste grond gebouwde voertuigen. In de ruimte gebouwde tuigen vertrekken en landen niet van en op planeten. Ze ondergaan dus geen stress veroorzaakt door het aan hoge snelheid doorvliegen van de atmosfeer, terwijl ze ook minder last hebben van de zwaartekracht. Ik voorzie dat tegen het einde van de eeuw de shuttles enkel nog zullen dienen als pendelvoertuig tussen vaste grond en ruimtetuigen. En wellicht wordt het beroep van ruimtepiloot dan totaal verschillend van het beroep van planeetpiloot."

"Iets anders nu," zegt Paulo. "Catherine vertelde me dat je haar ooit toevertrouwde dat experimenten met Terraformatie wellicht sneller zouden starten op Ganymedes dan op Mars. Toch is nu een kleine ploeg naar Mars gestuurd. Verandering van plannen?"

"Ik kan niet helemaal vrijuit spreken," zegt Steven. "Wat ik kan zeggen is dat op Mars vandaag de eerste stappen worden gezet om die Terraformatie op gang te brengen. Maar wellicht duurt het nog

een eeuw of misschien langer voor je echt van Marskolonisatie zal kunnen spreken. Voor het ogenblik ziet het ernaar uit dat men dezelfde technologie zal gebruiken als op de maan, om half ondergrondse installaties uit te bouwen. De bedoeling is bij de voorbereiding zware springtuigen te gebruiken om artificiële grotten aan te leggen. Van Ganymedes kan ik je alleen zeggen dat er op een andere manier gewerkt wordt. Maar dat is vooral omwille van de onderzoekingen die een goede tien jaar geleden geleid werden door Victor Hunt en Chris Danchecker. Veel meer kan en mag ik je niet zeggen, maar als je geïnteresseerd bent… Victor's geestelijke vader heeft enkele geromantiseerde verhalen gepubliceerd die voor een deel gebaseerd zijn op hun werk, dus als je fictie wil gebruiken om tussen de regels de realiteit te lezen… ga je gang," lacht Steven.

Na de maaltijd gaan Paulo, Alberto en Catherine Greta opzoeken in de universiteitsbibliotheek bij Russell Square. Samen rijden ze huiswaarts. Paulo vertelt Greta dat hij bij zijn vroegere bezoeken aan London vanaf Saint Pancras Station vaak Bloomsburry inliep. De Waterstones boekhandel aan Torrington Place en het *British Museum* waren daarbij vaste stopplaatsen.
De dag daarop neemt Paulo de trein terug naar Oostende. Er is weinig volk in de twee rijtuigen die in Brussel zullen ontkoppeld worden om naar Oostende door te reizen en de zitplaats naast hem is vrij. Hij leest wat in het *National Geographic* tijdschrift dat hij in de stationshal kocht met een reeks artikels in verband met de Neanderthal cultuur. Wanneer de trein de kanaaltunnel binnenrijdt dommelt hij in.

De korte stop aan de Franse zijde van de tunnelingang dient enkel om de douaniers die de pascontrole uitvoeren te laten opstappen. De controleurs die het compartiment binnentreden zien dat Paulo wat scheef gezakt is en dat zijn tijdschrift op de grond is gegleden. Een van de douaniers bukt zich om het tijdschrift op rapen terwijl

hij zachtjes naar Paulo's reispas vraagt. Er komt geen antwoord en de man raakt Paulo's schouder aan. Wanneer er nog altijd geen reactie komt, neemt hij Paulo bij de pols die lauw aanvoelt. De man schrikt. Dan roept hij zijn collega terwijl hij de hartslag probeert te voelen. Zijn collega roept door de wagon of er een dokter in de buurt is. Niemand reageert, waarop hij per intercom om een dokter verzoekt bij Paulo's zitplaats. De arts die zich aanmeldt kan enkel vaststellen dat Paulo gestorven is en dat reanimatie niet meer mogelijk is. De douaniers overleggen met de conducteur wanneer ze vaststellen dat Paulo's eindbestemming Oostende is. Tussen zijn documenten vinden ze het adres en telefoonnummer van Anne. Die wordt van het gebeurde op de hoogte gesteld. Ze neemt contact op met Joana en Catherine die erg ontdaan reageren. Enkele dagen later zijn Paulo's dochters en kleinkinderen in Oostende om de asverstrooiing op zee bij te wonen.

Zes maanden na het overlijden van Paulo komt Greta in Lissabon toe. Ze is haar academisch eindwerk aan het voorbereiden. Ze heeft besloten een aspect van de hedendaagse geschiedenis van het onderwijs te behandelen: ze wil de opkomst en ontwikkeling van leergemeenschappen onderzoeken tussen de jaren '80 van vorige eeuw tot het begin van de jaren '30 van deze eeuw. Ze heeft hiervoor reeds Anne Demeester uitgebreid geïnterviewd en ook vier van de medewerkers van haar moeder, in London. Nu wil ze haar tante opzoeken en ook Hypolite d'Ailleurs interviewen. Joana raadt Greta aan Paulo's bibliotheek te doorzoeken omdat ze vermoedt dat ze er heel wat zal vinden over leergemeenschappen en hun ontstaansgeschiedenis in institutionele en niet institutionele context. Greta gaat in Paulo's huis wonen. Niet lang daarna geeft Alexandre zijn studio op en trekt bij Greta in. Samen beginnen ze aan een uitgebreide catalogus van Paulo's bibliotheek, vertrekkende van wat hij reeds begonnen was. Francisco en Amy komen af en toe op bezoek. Neven en nicht maken van die momenten gebruik om hun

herinneringen aan Paulo vast te leggen. Daarbij praten ze vaak met Joana en Greta heeft lange videogesprekken met haar moeder telkens Alexandre en zijzelf brieven of foto's vinden waar ze meer uitleg over willen, vooral over de periode die voorafgaat aan het overlijden van Maria.

Ondertussen werkt Greta verder aan haar thesis voor het behalen van haar graad in onderwijsgeschiedenis. Ze vertelt Alexandre over het interview dat ze van Hypolite afnam. Diens analyse is helemaal niet optimistisch. Hij heeft het onder meer over de volgens hem nefaste rol van de sociale communicatie, waarvan hij ironisch zegt dat ze die zo te zien vaak door asociale communicatoren wordt verstrekt. Onder de druk van de spektakel industrie lijkt de berichtgeving hoe langer hoe meer op een aaneenschakeling van beelden uit actiefilms. Zo'n goede honderd jaar zei Orson Welles dat het niet zijn bedoeling was geweest met zijn radio uitzending over een fictieve buitenaardse aanval paniek te zaaien. Vandaag lijkt het erop dat berichtgeving wel die bedoeling heeft. Paniek en schrik, zegt Hypolite, zijn immers goede instrumenten om een onwetende bevolking bezig te houden en tezelfdertijd te overtuigen van de noodzaak van steeds agressiever houdingen tegenover potentieel gevaar. Handig wordt gesuggereerd dat democratische besluitvorming te traag is om het hoofd te bieden aan gevaarlijke situaties die snel kunnen ontaarden. Het volk beter zou af zijn met autoritaire leiders hoor je steeds vaker. Hypolite meent dat arrogante autoritaire regimes momenteel niet sneller oprukken enkel omdat een deel van de bevolking nog steeds zoveel mogelijk wil leren. Te pas en te onpas laat men verstaan dat dergelijke lerende mensen wel eens gevaarlijk zouden kunnen zijn voor de mensheid zelf, omdat ze zich vragen stellen rond alom vastgelegde en aanvaardde maatschappelijke waarden. De gemanipuleerde ignoranten schilderen goed geïnformeerde kritische individuen af als pedant. Greta en Alexandre stellen vast dat wie oppositie voert tegen regeringen niet zelden dezelfde arrogante aanhouding

aanneemt als diegenen waarop ze in de eerste plaats kritiek uitoefenen. Het wordt hoe langer hoe lastiger om een juist beeld te krijgen van wat manipulatie en tegenmanipulatie is en wat als correcte informatie kan worden beschouwd. Zelfs in de academische wereld, vertelt Greta, is er wie niet schuwt dubieuze informatie te verspreiden om in het voetlicht te treden, en daarbij plagiaat pleegt. De groep arrogante academici neemt toe naarmate privé investering de overhand neemt over publieke investering. Wat wel eens de tempel der wetenschap werd genoemd, zegt Greta, dreigt op een aantal gebieden snel het moeras van de banaliteit en niet geverifieerde pseudo-wetenschap te worden. Dogma's hebben vandaag geen grote internationale instellingen nodig om snel aanzienlijke groepen intolerante volgers te krijgen. In dit soort academische wereld lijken verdedigers van tegengestelde hypotheses steeds vaker op boel schoppende hooligans dan op querulerende opponenten. De politieke wereld voert hetzelfde soort spektakel op en de hardste schreeuwer van de grootste banaliteiten krijgt bovendien aanhang. Greta zegt dat ze in de algemene scholen waar het dialogiserend leren nog model stond steeds meer signalen ziet dat de controle groter wordt. Veel nationale schoolsystemen stappen af van de voorstellen tot zo'n twintig jaar geleden om *learner agency* verder uit te werken. Ministeries staan opnieuw instruerende scholen voor en een sterk centrale supervisie over de toepassing van het toegelaten leerplan. Dat maakt de weerstand van in leergemeenschappen lerende mensen tegen de arrogante desinformatie en manipulatie enkel groter en het resultaat zal vroeg of laat wel moeten ontaarden in nog heftigere tegenreacties.

Anderhalf jaar later is de bibliotheek van Paulo Demeester volledig gecatalogeerd. Greta en Alexandre hebben wat tijd gemaakt om uit hun gesprekken en naslagwerk enkele verhalen te distilleren. Zo kan Greta in de zomer van 2042 *The Library Tales* publiceren, dank zij de vele schrijverstips die haar neef haar gaf.

Het idee voor de bundel kwam bij Greta op nadat Alexandre haar zijn jeugdherinneringen vertelde die zich vaak in de bibliotheekhoek met kinderboeken afspeelde. Verder vonden neven en nicht een aantal denkbeeldige brieven aan zijn kleinkinderen gericht, die Paulo op computer bewaard had. Ze verwerkt enkele van die brieven in haar verhalen. Hierin spelen kinderboekjes een rol zoals bijvoorbeeld dat over een olifant die zijn slurf verliest, of over een rode kip wiens vriendjes haar al het werk overlaten maar er naderhand toch van willen profiteren of een voelboekje met de titel *That's my owl*. Die drie boekjes roepen bij alle drie herinneringen op. Greta keert terug naar London net voor de lancering van de bundel, waarna ze ook haar academisch eindwerk verdedigt.
Alexandre blijft definitief wonen in wat Paulo's kleinkinderen 'het bibliotheekhuis' noemen met de bedoeling het open te stellen aan wie er documenten wil raadplegen. Hij heeft ondertussen kennis gemaakt met zijn collega schrijfster Manuela Neves die bij hem intrekt.

Nog een jaar gaat voorbij. Greta is er tegen alle verwachtingen in geslaagd een kleine flat te bemachtigen in Bloomsburry in de buurt van de hogeschool waar ze doceert aan toekomstige opvoeders. Hypolite is op bezoek bij haar ouders en op een avond belt Catherine haar op. Ook Steve kwam opdagen en of ze geen lust heeft om het gezelschap te vervoegen daags nadien bij het avondmaal?
Het terugzien tussen Hypolite en Greta verloopt hartelijk. Hij vertelt dat hij niet lang geleden met Joana het bibliotheekhuis ging bezoeken. Alexandre en Manuela hebben het laatste jaar nogal wat in leergemeenschappen geïnteresseerde jongeren te woord gestaan. Net voor hij naar London vertrok kregen Alexandre en Manuela een dochtertje, die naam Alexandra kreeg, maar dat weet Greta natuurlijk al. Daarna vertelt Hypolite dat hij van plan is zich definitief in London te vestigen. Dat komt wel een beetje door

Catherine. Ze gaf zijn naam op toen men haar vroeg wie ze kon aanraden om een leergemeenschap te begeleiden van mensen die in bepaalde Afrikaanse landen van het voormalige Commonwealth regionale projecten willen aanpakken. Hij weet nog alle details niet. In grote trekken lijkt het om een dubbele taak te gaan. In London zal hij een dynamische leergemeenschap begeleiden samengesteld door wie zelf bij één of ander project betrokken is en voor kortere of langere tijd naar London komt om gemeenschappelijk die eigen projecten kritisch te analyseren. Verder zal hij over de nodige technische infrastructuur kunnen beschikken om, wanneer een groep dat wenst, deel uit te maken van plaatselijke leergemeenschappen in de betrokken Afrikaanse landen en op afstand tussen komen.
“Eigenlijk is de aanwezigheid van Hypolite een soort waarborg tegen neo-kolonisatie,” provoceert Catherine.
“Ik hoop dat het niet dat alleen is,” zegt Hypolite, “maar je kan er donder op zeggen dat ik me uiteraard met de nodige argumentatie terugtrek uit de groep of uit een project mocht ik merken dat het gevaar hiervoor bestaat. Mijn eerste indruk echter is dat de NGO die me aanzocht me de vrije hand geeft elk in de groep besproken project volledig door te lichten en daarbij te onderzoeken welke belangengroepen er eventueel achter staan.”
“Een delicate opdracht wellicht,” oppert Steven, “tot nog toe kan niet gezegd worden dat de uitbuiting van het Afrikaanse continent is afgenomen. En daarbij denk ik niet enkel aan de houding van de economische groepen op het noordelijk halfrond, maar ook aan die van plaatselijke dynastieën en oligarchieën. Kijk maar naar de machthebbers van de voormalige zogenoemde oliestaten en wat die deden, toen de plaatselijke petroleumwinning gaandeweg uitgeput geraakte. De laatste twintig jaar heeft de zoektocht naar mineralen zich als een kwaadaardige ziekte over het continent verspreid.”
“Niet alleen dat,” zegt Hypolite, “Projecten krijgen tegenwoordig de adjectieven duurzaam en kleinschalig opgeplakt en worden

opgedrongen aan de armste bevolking van een aantal sub-Sahara landen wanneer het eigenlijk gaat om het herwinnen van vaak toxisch materiaal uit afgedankte voorwerpen. Het woord duurzaam getuigt van cynisme, want de duurzaamheid van het project heeft enkel te maken met de niet verminderde opgedrongen consumptie op het Noordelijke halfrond."

"Wil dat zeggen dat de grote belangengroepen eigenlijk nooit ophielden Afrika te koloniseren?" vraagt Greta.

"Afrika, delen van Azië, Zuid-Amerika, en eender welk deel van de planeet waar investeerders weten geld uit te kunnen slaan," antwoordt Hypolite. Ondanks alle protesten, ondanks boven- en ondergrondse acties van ecologisten, jongerenbewegingen en mensen in het algemeen die zich bewust zijn van de verregaande verloedering van ecosystemen, gaat de arrogante in bezitsname van onze planeet door die kleine top op de *Bloomberg*-schaal gewoon verder. Zoals in heel de geschiedenis maken ze akkoorden vol geheime addenda en een heleboel achterpoortjes. Je naamgenote Greta Thunberg en de nieuwe generatie jongeren die haar opvolgde proberen wel, maar de repressie tegenover hen neemt alsmaar toe naarmate regeringen wereldwijd de democratie steeds meer uithollen. Hoewel, democratie… Je kan je afvragen of die ooit heeft bestaan…"

"Nu ben je wel heel negatief, Hypolite," zegt Alberto. "Ben je niet akkoord dat na de tweede wereldoorlog nu honderd jaar geleden op een positieve manier aan democratischer bestuursvormen werd gewerkt?"

"Ik twijfel, mijn vriend," zegt Hypolite. "Hoe snel werd het ronselen van stemmen niet de hoofdbekommernis van wie hen goedgezinde regeringen wilde installeren, waarbij de belangrijkste activiteit bestaat in het vuil maken van elke tegenkandidaat?"

Steven knikt. "Ik heb me altijd afgevraagd waarom, sinds die wereldoorlog, maar eigenlijk ook al ervoor, het altijd de regeringsleiders zijn die doen alsof ze akkoorden onderhandelen in

naam van de Natie-staat die ze besturen. Volgens de strikte regels van de democratie, zouden regeringsleiders enkel uitvoerders moeten zijn van een door de parlementen uitgewerkte en aangenomen politiek. Het parlement vertegenwoordigt de stemmende bevolking, niet de regering. Bijna nooit heeft men het over de wetgevende organen die akkoorden moeten ratificeren en waarom dit zo is. En als erover gesproken wordt is dat niet zelden om te laten doorschemeren dat zo'n omslachtige procedure eigenlijk elke vooruitgang tegenwerkt. Dat zet de deur wijdt open voor wie op arrogante wijze 'in naam van het volk' de macht naar zich toetrekt. Daarbij zie ik twee kampen: een oneerlijk kamp en een paternalistisch kamp. Het eerste zegt gewoon in naam van het volk te regeren en te beslissen. Wie tot dat kamp behoort voert met het wetgevend parlement gestuurd door regeringsgezinde vertegenwoordigers een welles-niets spelletje op, wat serieuze wetgeving schijnbaar onmogelijk maakt. Ondertussen dienen de genomen beslissingen de grote economische groepen, in naam van een vaak op zijn beurt gemanipuleerde meerderheid. En dan heb je het paternalistisch kamp. Wie zich in dit kamp bevindt neemt een houding aan van 'wij weten hoe het moet, wij zorgen wel even voor jullie' in plaats van uit te leggen, te argumenteren en de volksvertegenwoordigers in het parlement elk voor hen toe te laten het volk dat hen verkoos effectief te vertegenwoordigen. Paternalisme is gewoon een andere vorm van arrogantie. En een regering daaruit ontstaan is net zo goed aangewezen op belangengroepen om aan de macht te kunnen blijven. Beide kampen beschouwen zich potentiële bezitters van de macht en vullen het begrip democratie in als een soort rituele schikking ter wisseling van kamp om te regeren. Weinigen aanvaarden het tijdelijk karakter van de vertegenwoordiging. En dat is net omdat ze zichzelf niet als vertegenwoordigers zien, maar als bezitters. Uiteraard loopt het scheef als in één van beide kampen sommige leden nog arroganter worden en het machtsbezit niet meer willen

afwisselen, om welke reden dan ook. Dan duiken de ronselaars op die met leugens, desinformatie en insinuaties te werk gaan. Ze zijn uit op de stem van wie eerst onmondig werd gemaakt maar nu valselijk gestreeld wordt met zinnen zoals '*In de democratie heeft het volk het laatste woord*'. Pessimist? Ja, wanneer dit het democratisch model is."

Daarop zegt Catherine, waarbij ze Steven aankijkt: "Enkele jaren geleden hadden we een lang gesprek over de kunstmatigheid van de grenzen. Zijn grenzen geen uitstekend middel in handen van wie democratie naar particratie en van hieruit naar oligarchie wil brengen? Een begrensd gebied waarin je nationalistische gevoelens kunt aankweken bij een niet al te veel wetende bevolking…"

"Die hypothese kan bijna doorgaan als een conspiratie-theorie, mama," zegt Greta, "maar… ja…".

Hypolite lacht: "Maar eigenlijk denk je dat je het met je moeder kan eens zijn!"

Nu lacht Greta ook: "je bent een lezer van gedachten."

Daarop zegt Hypolite: "Ik wist niet dat jullie een gesprek over grenzen hadden gehad. Was het over die fameuze uitspraak over de littekens van de geschiedenis?"

Steven knikt: "Het was toen ik over mijn ervaringen praatte als piloot in de stratosfeer en hoger, als je de aarde observeert vanuit die hoogte."

Hypolite knikt: "Ik begrijp de context. En, Greta, ik denk dat we de hypothese van je moeder in een wat breder kader moeten zetten. Ik zou de macht als gevolg van de drang om rijkdom te verwerven als uitgangspunt gebruiken. Wie een dergelijke machtsontwikkeling doormaakt zal alle middelen gebruiken om zijn doel te bereiken. Gebruik maken van nationale grenzen om een actieveld te omlijnen is een goede strategie en kan de uitgangsbasis vormen voor verdere uitbreiding. Vergeet niet dat echt grote en machtige spelers houden van Verenigde Staten en Confederale Organisaties van Natie-staten."

De volgende jaren zullen Hypolite en Greta elkaar regelmatig kruisen. Gaandeweg installeert de eerste zich definitief in London, terwijl Greta hoe langer hoe meer tijd in Lissabon doorbrengt. Wanneer ze erin slaagt een ruime studio te betrekken naast het bibliotheekhuis waar Alexandre met zijn familie woont, verblijft ze er bijna permanent. Greta is door haar tante Joana geïntroduceerd in de hogeschool waar ze zelf doceert. Ze wordt aangenomen als assistent voor een semestriële cursus van haar tante in een post-graduaat. De cursus is opgevat als een leergemeenschap waarbij elke deelnemer één praktijkervaring inbrengt. Elk van die ervaringen wordt in groep doorlicht, waarbij aandacht wordt besteed aan communicatie en onderliggende relaties in elk van de praktijkvoorbeelden. Na slechts twee jaargangen van de cursus weten Joana en Greta al dat het merendeel van de cursisten zelf één of andere soort leergemeenschap begeleiden. Velen onder hen zeggen het gevoel hebben een subtiele vorm van manipulatie te ondergaan bij de samenstelling van groepen. Het lijkt wel of er druk wordt uitgeoefend om zich te beperken tot de wereld der beter gestelden en zich niet te veel in te laten met de rest van de bevolking. Hun werkveld situeert zich hoofdzakelijk onder kaders van dienstenbedrijven, NGO-personeel, studenten en leerlingengroepen van meer prestigieuze studierichtingen. Wie ervoor kiest bewustzijn vormende leergemeenschappen te begeleiden zoals bijvoorbeeld binnen jeugdverenigingen of kritische ecologie- en sociologie-denktanks loopt het risico verdacht gemaakt te worden. Sommige cursisten brengen praktijkvoorbeelden mee net met de bedoeling door analyse te leren hoe ze kunnen blijven helpen bij het leren kritisch denken zonder slachtoffer te worden van fysisch geweld of psychologische druk. Het blijft immers verontrustend te zien hoe op wereldschaal ecosystemen verder vernietigd worden. Erg beperkte globale maatregelen worden als baanbrekend voorgesteld en verdoezelen het feit dat de laatste drie decennia de grens voor kritieke temperatuurstijging met

onhoudbare atmosferische veranderingen als gevolg steeds opnieuw wordt opgetrokken. De mensen worden hoe langer hoe meer zelf kwetsbaar. Half afgewerkte en soms gevaarlijke wetenschappelijke programma's van genetische manipulatie experimenteren erop los om ecosystemen terug leefbaar te maken.
Er is wel een officieel discours dat aan de lerende mens meer krediet moet worden gegeven, maar ondertussen heeft men het over leereilanden, studeerdomeinen en ontwikkelingsvelden waarin leergemeenschappen nuttig en nodig zijn. 'Verdedigers' van leergemeenschappen wijzen erop dat de veralgemeen ervan een groot gevaar betekent voor… de democratie; subtiele of minder subtiele manipulatie dus.
Na het voorjaarssemester van 2045 kondigt Joana Greta aan dat ze van plan is een verklarende richtlijn uit te werken, een soort Charter van de Lerende Mens. Het is nodig duidelijkheid te scheppen over het bewuste bewustvormende karakter eigen aan een leergemeenschap, zegt ze. Vandaag wordt het begrip te vaak opzettelijk misleidend gebruikt, voegt ze hieraan toe. Ze wil op die manier het begrip lerende mens duidelijk scheiden van dat van geïnstrueerde mens en door scholing gemanipuleerde mens. Greta zegt dat ze graag mee wil helpen denken aan de formulering van zo'n charter. Ze zal de volgende maanden in London zijn, maar om van thuis uit te werken. Ze is zwanger. Haar zoontje zal in september geboren worden en tot dan wil ze het rustig aan doen. Ze is dolblij moeder te worden maar weigert de identiteit van de vader bekend te maken. Ze zegt enkel dat beiden hebben besloten dat Greta als alleenstaande moeder haar kind zal groot brengen, hierbij discreet en anoniem bijgestaan door de vader.

Enkele dagen na haar thuiskomst krijgt Greta volgend mailtje van haar tante:

Mijn lieve nicht en medewerkster,
Alles in orde met je? En met de op komst zijnde baby?
Ik ben mijn gedachten aan het ordenen in verband met het Charter.

De lerende mens definiëren begint bij het definiëren van leren, denk ik. Ik ben niet van plan een absolutie definitie te geven. Ik zou enkel proberen de gebruikte termen in onze specifieke opzet situeren. Ik zou niet graag arrogant overkomen :-). Leren is voor ons een wijd uitlopend begrip, het is niet beperkt tot het ondergaan van formeel onderwijs. Net zoals we formeel onderwijs niet beperken tot school lopen.
Leren is in ons geval ons ecosystemisch interactief opstellen om te proberen te begrijpen; je weet wel, die opstelling die we proberen te verduidelijken met alle verbindingen die een groep legt in dat spel waarbij we kluwens ontrollen door ze naar elkaar te werpen. In zo'n ecosysteem hebben menselijke en niet menselijke elementen hun plaats. Onderwijs is een aspect van de ondersteuning van het proberen begrijpen, van het leren. In een ecosysteem spelen verschillende aspecten en elementen een rol. De menselijke elementen hebben een zekere functie. Die functies zijn niet exclusief. Wie op een bepaald moment bemiddelt, kan het volgende moment bemiddeling nodig hebben. Leren is interactie, is wederkerig. In een leerproces zijn alle deelnemers co-auteur. Dat is onze interpretatie van Learner Agency.
Wij spreken over de lerende mens wanneer die interactie en dat co-auteurschap herkenbaar zijn in een tijdelijke of minder tijdelijke structuur waar we de naam leergemeenschap aan geven. Zo'n tijdelijke leergemeenschap handelt coöperatief. Een langer lopende leergemeenschap handelt pluralistisch. In onze opzet beschouwen we pluralisme als een interactief proces. Volgens ons heeft pluralisme niets te maken met minderheid versus meerderheid of consensus. Pluralisme heeft te maken met een houding: na begrippen uit te klaren ontstaat er een platform voor dialogiserende interactie, dus voor dialogiserend leren. Pluralistische interactie leidt tot een dieper begrip van wetenschap en het wetenschappelijk falsifieerbaarheid principe. Pluralistische interactie ziet in elke hypothese een mogelijk werkmodel maar weerhoudt het slechts als theorie wanneer hiervoor experimenteel en observeerbaar bewijs kan geleverd worden waarbij de falsificatie blijvend beoogd wordt. Daarom is maatschappelijk gezien democratie niet gelijk te stellen aan pluralistische interactie. Bij democratie aanvaardt men in een gegeven ruimte tijd dat er een

meerderheidscultuur is eventueel tolerant ten aanzien van andere culturen. Tolerantie is een meegevende houding geen pluralistische houding. Volgens ons staat een integrerende democratie minder open voor andere culturen dan een tolererende democratie. En in die zin kan voor ons in laatste instantie een cultuur die tolerantie eist van de andere culturen inclusief door geweld te gebruiken eventueel wel democratisch zijn maar nooit pluralistisch. Met andere woorden: een maatschappij die het meerderheidsprincipe aanvaardt, kan indien ze democratisch wil genoemd worden, niet anders dan aanvaarden dat op elk ogenblik meerderheid minderheid kan worden en vice versa. Een tolerante democratie heeft daar eventueel minder moeite mee net zoals een integrerende democratie. Regeringen van integrerende democratieën zullen sneller naar geweld grijpen om de cultuur van de bestaande meerderheid te verdedigen, terwijl gefrustreerde individuen van een minderheidscultuur ook sneller geweld zullen gebruiken.

Maar, zoals ik zei, voor ons is pluralisme een interactief proces dat niets te maken heeft met een proces van democratische besluitvorming. Ik denk dat ik je ooit een veertig jaar oude definitie van Diana Eck liet lezen. Zij schreef: 'De taal van het pluralisme is er een van dialoog en ontmoeting, van geven en nemen, van kritiek en zelfkritiek. Dialoog betekent zowel spreken als luisteren, en dit proces brengt tegelijkertijd gemeenschappelijke inzichten en echte verschillen aan het licht. Dialoog betekent niet dat iedereen die "aan tafel" zit het met elkaar eens zal zijn. Pluralisme belichaamt een engagement om aan tafel te zitten – met je eigen engagementen.' Voor mij is er het onderliggende idee dat de pluralistische interactie in leergemeenschappen de lerende mens uiteindelijk tot de ethische houding brengt om het doorvoeren van eigen engagementen niet te gebruiken om een ander te verhinderen diens eigen engagementen door te voeren. De wederkerigheid van dit principe begrijpen is eigen aan de lerende mens en moeilijk te bevatten door de geïnstrueerde mens of door de gemanipuleerde mens.

Aan die ethische houding hangt een lang bewustwordingsproces vast, niet in het minst van wie op macht belust is. En die is nodig omdat de huidige liberaal-kapitalistische consumerende maatschappij die door grote belangengroepen in stand wordt gehouden een voedingsbodem is waarop de lerende mens door voortdurend uitgeoefende druk

gemakkelijk de gemanipuleerde mens kan worden maar waarop het niet zo eenvoudig is de gemanipuleerde mens uit te nodigen lerende mens te worden.
Wat denk je?
Zoen van je tante Joana

Dezelfde dag mailt Joana naar Catherine:
Dag zus. Ik heb je dochter enkele bedenkingen gestuurd in verband met het idee om een soort beginselverklaring op te stellen, een charter van de lerende mens. Ze zal je wel verteld hebben hoe de twee eerste edities van het voorjaarssemester dat we samen organiseren onder de vorm van leergemeenschappen ons meer inzicht gaven over de wijze waarop de termen lerende mens en leergemeenschap gebruikt en volgens ons misbruikt worden. Instructiegroepen worden leergemeenschappen en niet zelden gaat begeleiding duidelijk over in manipulatie. Dat is natuurlijk gemakkelijker te zien in schoolsystemen die zich aan een soort modetrends aanpassen, en je zou kunnen zeggen dat 'de lerende mens' op school de modetrend is geweest tijdens de eerste helft van onze eeuw. De onderliggende verwachtingen van institutionele pedagogen en antropogogen dat lerende mensen en leergemeenschappen het kritisch denken zouden bevorderen zijn maar heel weinig ingelost. De inhaalbeweging van wie attent de evolutie volgde en er een dreiging in zag voor de gevestigde orde was efficiënt. In sommige Natie-staten waar op autoritaire wijze het meerderheidsprincipe wordt toegepast was bureaucratische repressie of zelfs fysiek geweld het antwoord, zoals we wel weten. In andere Natie-staten reageerden machthebbers subtieler en kapselde men de leergemeenschappen in of gaf men er gaandeweg een andere vorm aan.
Zus, ik heb je wat je me schreef in verband met de actualisering van ons ignarometrisch raamkader doorgenomen en ik denk dat je voorstel helemaal aansluit bij mijn eigen bedenkingen in verband met het gebruik van het begrip lerende mens. Laat ons die actualisering nog dit jaar in Ignarysis *publiceren. Het is mijn voorzichtige hoop dat dit nieuwe raamkader samen met het charter hulpmiddelen kunnen zijn voor wie het dialogiserend leren en de pluralistische samenleving als*

een interagerend geheel zien.
Dikke zoenen van Joana

Drie dagen later krijgt Joana volgend antwoord van Greta:
Hoi tante Joana,
Alles loopt goed. Mijn buik krijgt wel wat te verduren van de Sérgio-to-be. Já, ik weet nu zeker dat het een jongen is. Mama is geloof ik nog meer opgetogen dan ik met het idee dat ze ook grootmoeder wordt. Ze was een tikkeltje jaloers op je, met je kleinkinderen Paulo en Alexandra. Ik heb met de papa van Sérgio afgesproken dat hij een Portugese vertaling van jullie familienaam zal krijgen: het wordt dus Sérgio Mestre.
Mama en ik zijn erg benieuwd naar het charter waarover je spreekt. Zodra je een eerste draft hebt mag je ons die opsturen. Ondertussen heeft mama je wellicht al haar eigen draft opgestuurd van de nieuwe versie van het ignarometrisch raamkader. Ik maakte enkele aantekeningen die ze je ook opstuurt, met de vraag of je alles wil nakijken en eventuele verduidelijkingen wil aanbrengen. Er is een Ignarysis*-nummer gepland voor begin december, daar zouden we het raamkader in willen opnemen. Je zou dus tegen half november het charter van de lerende mens klaar moeten hebben. We hopen snel van je te horen.*
Zoenen van allebei.

De volgende maanden wisselen de zusters Demeester en Greta heel wat elektronische correspondentie uit. Op 13 september wordt de kleine Sérgio geboren. Greta herstelt snel van de bevalling en half oktober zijn de drie onderzoeksters druk bezig met het bespreken van Joana's charter voorstel dat eind november 2045 opgenomen wordt in het internationale tijdschrift *Learners Review* met de titel *Leren in een coöperatieve leergemeenschap en ageren in een pluralistische maatschappij* [De volledige tekst van Joana's artikel is beschikbaar in de JCD-Ruimte]. In de inleiding grijpt Joana terug naar wat ze samen met haar zus en nicht en met een werkgroep op haar universiteit besprak. Daarop stelt elk gebruikt begrip voor en de definitie ervoor in het kader van dit voorstel. Tenslotte volgt de

tekst van het eigenlijke charter:

(*Voorstel tot*) Charter van de lerende mens

Wij, lerende mensen interageren met elkaar op basis van leerprojecten in co-auteurschap en opgestart in een bestaande of voor dat doel opgerichte leergemeenschap begeleid door wie de link kan leggen met de bestaande kennis nodig om het leerproject te ontwikkelen en zich in die leergemeenschap ook lerende mens beschouwt.

We streven als lerende mens naar de verdieping van een pluralistische en ecologische duurzame maatschappij en hanteren hierbij de volgende principes:

(1) We beschouwen de evolutie van de samenleving op onze planeet niet enkel uit menselijk oogpunt. Andere levende wezens interveniëren voor het bereiken van een planetaire ecologische samenleving. We aanvaarden elke vorm van dogmatisch en antropomorfisch denken te vermijden bij de ontwikkeling van de natuurwetenschappelijke kennis.

(2) We stellen vast dat een planetaire en universele kijk op fenomenen enkel mogelijk is wanneer we afstappen van de onbuigzame verdediging van lokale culturele en andere interesses vaak opgenomen in nationale curricula. Afstappen hiervan houdt voor ons in twee schijnbaar absolute overtuigingen van grote delen van de bevolking in discussie te stellen: de universele cultuur van het toekennen van een absolute waarde aan het geld en het aanhouden van een soort staat van permanente oorlog.

(3) De pluralistische en ecologisch duurzame maatschappij heeft volgens ons, lerende mensen, nood aan een cosmopolitische ethiek. Zelfevaluatie en evaluatie van de relatie met de anderen en met de geobserveerde omgeving dient daarom volgens ons holistisch aangepakt te worden. Dit betekent dat een coöperatieve aanpak nodig is van alle beschikbare kennis en dus dat in een leergemeenschap eenieder *auctor* is op bepaalde

gebieden en *learner* op andere.

(4) Als lerende mensen beschouwen we de basisschool als een culturele startruimte waarin de lerenden tot *coöperatie* (samenwerking) worden aangemoedigd en waarbij de gevaren van *collaboratie* (medewerking) worden aangetoond. We beschouwen dat de coöperatieve houding een basiselement is voor het ontwikkelen van de pluralistische maatschappij.

(5) Voor de basisscholen die zichzelf beschouwen als door volwassenen begeleide leergemeenschappen van kinderen, stellen we het dialogiserend onderwijsparadigma voor. We vermijden normatieve diversificatie en verwachten van de opvoeders de nodige bemiddeling om elk element van de groep voortdurend te laten evolueren dank zij een constante gekruiste interactie waarbij geen plaats is voor afzondering of uitsluiting.

(6) Als lerende mensen stellen we vast dat een pluralistische coöperatieve maatschappij andere ethische normen hanteert dan een democratische maatschappij gebaseerd op beslissingen van een meerderheid. We beschouwen dat elke leergemeenschap, wat ook haar onderliggend leerproject is, steeds oefent in pluralistische besluitvorming, ondersteund door een cosmopolitische ethiek. Zodoende leert zo'n gemeenschap gaandeweg dubbelzinnige oplossingen van meerderheidsdemocratieën zoals integratie, tolerantie en paternalistisch pluralisme te vermijden.

De reacties op dit voorstel tot charter laten niet op zich wachten en nemen snel toe zodra het geactualiseerde ignarometrisch kader 86/121 (*zie bijlagen*) verschijnt in *Ignarysis*.

Joana en Catherine veroorzaken een storm van positieve en negatieve kritieken in de academische en politieke wereld om twee redenen. Ze verbinden het concept lerende mens in het basisonderwijs expliciet aan het communicatieparadigma en in de leergemeenschappen in het algemeen aan dialogiserend leren.

Bovendien tonen ze duidelijk het verschil aan dat volgens hen bestaat tussen een pluralistische maatschappij en een democratische maatschappij.
Het aantal deelnemers aan de verdere uitwerking van het Charter van de Lerende Mens, of Het Mathetiek Charter, zoals sommigen het noemen, neemt snel toe en elke dag komen er nieuwe leergemeenschappen en discussieforums bij. Die groepen worden op een steeds meer dreigende toon aangevallen door dezelfde intolerante leiders die bijdragen tot het einde van de parlementaire en representatieve democratie zoals deze in de 19e en 20e eeuw AD door de Europese liberalen werd geïnitieerd. Dit alles brengt de gezusters Demeester ertoe een ignarometrische maatschappijvoorstelling te maken (*zie bijlagen*). Ze stellen voor de eerste maal vier kwadranten voor met vier utopische maatschappijmodellen. Ze spreken van vier type-gemeenschappen waarbij ze ervan uitgaan dat het uiteraard onmogelijk is de hele wereldbevolking te herleiden tot de zuivere types van het raamkader. Verder leggen ze ook de term *appartementskat utopie* uit. Dat is een knipoog naar George Glaeser, de grondlegger van de experimentele wiskunde didactiek. Op het einde van de 20ste eeuw AD schreef hij dat, strikt genomen, wie van de buitenwereld geen weet heeft of er niet nieuwsgierig naar is, als gelukkige onwetende door het leven kan gaan. Net zoals een *appartementskat* heeft zo iemand geen wiskunde nodig, besloot Gleaser: op tijd en stond eten en drinken, een goed bed en je kan gelukkig rondlopen in een beschermde omgeving…
Wanneer de hiërarchisch georganiseerde wereld het meer specifiek munt op de voorgestelde onderwijsvorm voor het basisonderwijs met kinderen, is het voor de gezusters Demeester en voor Greta duidelijk dat machthebbers wel degelijk een duidelijk een verband leggen tussen maatschappijmodel en onderwijsparadigma. Daarover zullen ze later schrijven dat het instructie paradigma efficiënt lijkt te zijn voor het stimuleren in de richting van de totalitaire en de

appartementskat utopie. Een combinatie van instructie en leerparadigma stimuleert het verglijden naar de nationalistische utopie. De coöpererend pluralistische utopie schijnt dan weer gunstig gestimuleerd te zijn door het communicatie paradigma.
Greta en Joana stellen een lijstje op van wat ze onder het Charter van de lerende mens wenselijk achten voor de basisschool. Ze nemen de pedagogen sinds de negentiende eeuw door en stellen nogmaals hun hoop op het vervangen van de passieve relatie tussen luisterende kinderen en vertellende volwassenen door een actierelatie tussen kinderen en volwassenen om volop te experimenteren. Ze duiden op de reeds lang door sommige pedagogen en antropogogen verdedigde noodzakelijke instituerende functie van een groep en van de nood aan coöperatieve en flexibele aanpak van leerprojecten. Ze beschouwen de resultaten van de projecten op zich het object van de evaluatie, waarbij geen classificatie nodig is. Ze verwerpen daarbij ook elke vorm van classificatie van de lerende kinderen ten aanzien van eender welke norm.

Joana is erg opgetogen over de wijze waarop haar beide zonen zich profileren in de artistieke wereld. Alexandre heeft van zijn moeder het talent om te observeren geërfd. Zijn meest gelezen werken zijn de verhalenbundels die hij nu regelmatig in drie talen publiceert. Hij geniet als jonge schrijver een vrij grote populariteit. Vorig jaar daagde Manuela hem uit zich aan een toneelstuk te wagen. Hij opteerde voor een kort humoristisch verhaal die communicatie als achtergrond heeft. Daarbij inspireerde hij zich op het honderd jaar oude boek van Raymond Queneau *Exercice de Style.* Hij stelt een stuk voor waarin kleine veranderingen in een gesprek tot grote consequenties leiden. Hij steunt op de ervaring van zijn moeder en haar collega Ester om de communicatie vanuit verschillende ooghoeken te belichten. Gezien het stuk in dialoogvorm is opgevat en slechts twee acteurs op scène zet,

besluiten Alexandre en Manuela om één van de ruimtes van het bibliotheekhuis Paulo Demeester als zaaltje te gebruiken, waarin bij elke opvoering hoogstens 25 toeschouwers plaatsnemen. Daardoor hebben de voorstellingen een eerder intimistisch karakter. Gaandeweg krijgen de gesprekken na afloop een eigen plaats en het lijkt er soms op of ze deel uitmaken van de voorstelling. Wanneer Francisco dit ziet vraagt hij zijn broer of hij het stuk niet wil omwerken en hierbij sommige discussie-elementen te gebruiken. Hij heeft een leuk idee voor een operette en neemt het verhaal op in een groter werk dat hij ziet als een kosmopolitische symfonie. Hij integreert volksinstrumenten van verschillende continenten in een kamerorkest. Aan Alexandre vraagt hij bij de herwerking van de tekst culturele communicatiemoeilijkheden te benadrukken. Hij spreekt over zijn ideeën met neef Alan die vertelt over zijn grootvader's jeugdvriend die vandaag als een belangrijke vernieuwer wordt gezien voor symfonische en erudiete muziek. Alan verwijst naar enige links op het internet en enkele dagen later krijgt Francisco een doosje met oude Compact Disks thuis besteld met een aantal werken van Frank Nuyts de componist in kwestie.

Enkele maanden later, na de eerste opvoering van *Kosmofonie* zegt de nog geen 26-jarige componist dat de Belgische meester een belangrijke inspiratiebron werd voor hem. Alexandre mailt het succes van zijn broer naar Greta, die daarop antwoordt dat er in Paulo's bibliotheek heel wat digitale opnames van Frank Nuyts' werk zijn te vinden. Verder kondigt ze aan dat ze volgend voorjaarssemester zeker overkomt en dat ze plannen maakt om over één of twee jaar misschien definitief naar Lissabon te verhuizen.

Maar nu is Greta nog steeds in zwangerschapsverlof en maakt ze tijd om de drukproeven na te lezen van het kortverhaal *Wetenschappen in het Universum.* Ze baseerde dit verhaal op sprokkels uit haar grootvader's bibliotheek. Samen met Alexandre begreep ze vrij snel dat Paulo boeken van uiteenlopende aard met een soort van onzichtbare draden verbond. Je zou zelfs over cirkels

kunnen spreken. Het verhaal kwam in haar op toen ze het kleine boekje van Greta Thunberg *No one is too small to make a difference* terugvond net op het ogenblik dat Alexandre, Joana en zijzelf spraken over de oprukkende pandemieën die reisplannen moeilijker maken. Het staat Greta allemaal terug helder voor de geest terwijl ze verder leest…

… “Ik denk aan de waarschuwing van virologen dat de graduele verdwijning van de biodiversiteit en de overpopulatie de mensensoort meer en meer kwetsbaar maakt voor virus infecties op grote schaal,” zegt Joana. “De genetische manipulatie om ecosystemen te herstellen of op te bouwen heeft tot op heden meer schade aangebracht dan oplossingen gegeven.”
Terwijl ze naar haar tante luistert, kijkt Greta het boekje van haar naamgenote in en vindt verwijzingen naar auteurs: Hogan, Simak, Sagan, Reeves, Eco, Harari. Op de laatste bladzijde staan twee in elkaar lopende cirkels. Eén ervan bevat de bovenstaande namen en in de tweede staan de namen Jacques Lecomte, Popper, Bachelard en Jacquard. Foucault staat in de intersectie. Ze toont de namen aan Joana en Alexandre, waarop de laatste plots zegt: “Wacht, ik heb die namen ergens gezien met titels van boeken, in één van de notaboekjes die we daar in die doos verzamelden.”
Na enig zoeken vinden ze het bewuste boekje. Joana bladert erin en dan wijst Alexandre op een pagina. Ze leest luidop: ‘*nadat ik dit boekje van Greta Thunberg las, moest ik terugdenken aan de boeken van Harari, maar ook van Jacquard. Niet alle breekpunten in de geschiedenis kunnen als een vooruitgang gezien worden, het zijn gewoon breekpunten, zie* Homo Sapiens. *Ik moet* Voici le monde du temps fini *herlezen. En dan ook Reeves. Sagan ken ik nu wel uit mijn hoofd, na mijn gesprekken met Alexandre over de cosmos en de zwarte gaten. Simak bracht dat SF-verhaal,* De bouwers van de Kosmos*, waarbij ons universum dreigt in botsing te komen met een ander universum. Hij gebruikt dus meer dan vier dimensies en heeft het over een soort oer-*

energie, als ik het wel heb. Herlezen. En dan heb je de boeken van Hogan natuurlijk, de Gentle Giants *serie. Heel het idee van een volledig andere geschiedschrijving is boeiend. Een verhaal… Wetenschap in het universum, dat zou een misschien een leidraad zijn… Daarbij kan ik naar Eco grijpen om over de arrogante aard van de leidende en verwoestende mens te spreken en hoe die leidende mens uiteindelijk de wetenschappelijke weg aangetoond door Popper en Bachelard hautain verlaat en daarbij de mensheid uiteindelijk in gevaar brengt. Kan ik de van de epistemen van Foucault het richtsnoer maken?*'."

"Heeft opa dat verhaal ooit geschreven, tante?" vraagt Greta.

"Ik heb er nooit iets van gevonden," antwoordt Joana waarna ze er lachend aan toevoegt: "maar ik heb nooit alle harde schijven die hij bewaarde helemaal doorzocht."

"Alexandre, lust om mij tips te geven indien ik het verhaal schrijf?"

"Ja nichtje, heb je een idee?"

"Ik dacht aan de drie epistemen van Foucault wanneer hij het denken na de middeleeuwen in het westen aanpakt: een episteme van de renaissance, een classicistische en een moderne episteme. In *De woorden en de dingen* toont hij net als daarvoor al in *The History of Madness* twee epistemische breekpunten: die van de overgang van de Renaissance naar het Classicisme en dan naar de moderniteit."

"En daar wil je een verhaal op bouwen?" vraagt Joana. "Wordt dat niet erg moeilijk?"

"Ik dacht eerder aan een richtsnoer. Een verhaal waarbij een Renaissance-denker *Sapiens* van Harari ontmoet. Keuze te over… *Sapiens* wordt tijdgenoot van Petrarca, een vriend van Erasmus en More, een gesprekspartner van Bruno, Galilei of Grotius… zo iets. Sagan vertelt over de verschillende fases van het denken over de kosmos, daar zijn er voorbeelden te vinden. En dan terug naar Foucault: het Renaissance-denken is volgens hem gedomineerd door een kosmologische visie op de wereld waarbinnen alles geordend kan worden. In dit denken domineert de zoektocht naar gelijkenis

en analogieën. Dat kan ik gebruiken om een soort primitieve link te maken naar Eco en het Ur-fascisme."

"Maar met Galilei en zijn tijdgenoten zit je bovenop dat breekpunt dat Foucault legt tussen Renaissance en Classicisme, niet?"

"Ja, dat breekpunt is eerder subtiel. Orde, identiteit en verschil zorgen voor de representatie van de wereld. De logica van Port-Royal, van Blaise Pascal maar ook van Descartes en Leibniz zijn aan de orde van de dag. We leven in een tijd van mathematisering en mechanisering van de natuur. *Sapiens* ontdekt een universele taal waarmee een representatie kan worden gemaakt van de Kosmos. Het is de tijd van de encyclopedie van Diderot en d'Alembert, wat Foucault doet zeggen in *De woorden en de dingen*: '*de roeping van de klassieke taal is altijd geweest om een beeld te creëren: of het nu gaat om een natuurlijk discours, een verzameling waarheid, een beschrijving van dingen, een corpus van exacte kennis, of een encyclopedisch woordenboek'*. Ik zou hier naast de SF-schrijvers waar Opa naar verwijst, andere auteurs kunnen inbrengen, beginnende met Cyrano de Bergerac en daarna Bellamy en Morris met *Looking backward* en *News from nowhere* opvoeren om de overstap naar de moderniteit te maken met Wells en zo bij Hogan en Simak terecht te komen."

"En je richtsnoer?" vraagt Alexandre.

"Foucault luidt het episteme van de moderniteit in met Kant. Leven, werk en taal zijn op zichzelf studie-elementen. En de evoluerende kennisobjecten zijn legio: in de economie heeft productie de uitwisseling vervangen, in de biologie heeft het leven de levende wezens vervangen en voor de filologie heeft de taal het discours vervangen. In het moderne episteme duiken de menswetenschappen op en verschijnt *Sapiens* als een kennisobject. Die nieuwe wetenschappen zijn volgens Foucault van aard en vorm veranderd, hier is sprake van een echt breekpunt. *Sapiens* als studieobject wordt een belangrijke epistemologische kwestie. Foucault heeft het over de dubbelzinnige vorm van de 'antropologie', opgevat als een algemene, half positivistische, half filosofische benadering van 'de

mens' waarbij hij zegt: *'In de analyse van de eindigheid is de mens een vreemd empirisch-transcendentaal doublet'*. Voor mijn verhaal is Jacquard nu de logische inspiratiebron met *La légende de demain, La légende de la vie, Le souci des pauvres* en *Moi et les autres*, allemaal boeken die hier in de bibliotheek staan. Reeves en Sagan brengen ons terug naar de mens in de Kosmos."

"En omdat Foucault zegt dat de menswetenschappen het terrein van de filosofie hebben verlaten, kan *Sapiens* naar Bachelard en Popper toestappen?" vraagt Joana.

"Ja, en ik wil hierbij een ander idee van Michel Foucault gebruiken. Hij kent de menswetenschappen drie domeinen toe: de psychologische regio, de sociologische regio en de regio van literatuur en mythen. Die literatuur en mythen kan ik met Simak en Hogan verweven maar ook met Stephen Fry, die hier ook staat. Daniel Arnaud en David Runciman kunnen dan de link leggen naar de eindigende democratie en dat sluit aan bij wat Foucault zegt over de menswetenschappen die naar het meesterschap neigen en naar het masker van de macht verlangen. Foucault ontwikkelt het idee dat kennis aan macht ondergeschikt wordt, wat hem ertoe zal brengen het begrip episteme op te geven."

"Mooi. Je hebt zo Popper en Bachelard waar je ze hebben wilt. Popper met de evolutie van de wetenschap door fouten op te sporen en ze proberen te elimineren, en Bachelard met het constructivistisch pedagogisch handelen waarbij hij zegt dat ervaringen die eerdere ervaringen ontkrachten interessant kunnen zijn voor het evoluerende denken. Je kan dan ook Harari's reflectie over geld als nieuwe religie verder uitspinnen en enkele ideeën van Humberto Eco over totalitaire macht gebruiken," merkt Joana op.

"Ja," zegt Alexandre, "Dat lijkt me echt het soort verhaal waar Opa aan zou gedacht hebben, met zijn manier om rond boeken en teksten te cirkelen. *Wetenschap in het Universum*. Ik help je. De SF-verhalen zijn de kritische noot in dezelfde stijl als de utopie-schrijvers waar je het daarnet over had. We moeten wel wat

voorzichtig zijn met James Hogan. Zoals je weet leiden Victor Hunt en Chris Danchecker nog steeds dat soms verguisd onderzoek naar buitenaardse intelligentie op Ganymedes. Uiteraard extrapoleerde James Hogan hun werk uit de beginfase, net zoals jij van plan bent dat doen als je wetenschap en fictie met elkaar verbindt."
"Ja, daar zal jij me bij helpen," zegt Greta. "We mogen geen blad voor de mond nemen, het is de bedoeling het gevaar te tonen van oprukkende totalitaire en intolerante houdingen ten aanzien van wetenschap en kritische denkers, ten aanzien van wat je als de lerende mens typeert, tante — hierbij kijkt Greta Joana aan — maar we moeten zorgen dat we geen mensen in gevaar brengen. Ignorantie lijdt tot geweld. We moeten duidelijk maken dat we fictie schrijven uitgaande van reële toestanden, ..."

... Greta's gedachten waren naar dit gesprek afgedwaald. Ze keert terug naar vandaag en denkt hoe die totalitaire houding waarop ze willen wijzen op slechts één generatie tijd zo erg toegenomen is. Opa zag *Wetenschap en Universum* als een soort toekomstverhaal toen hij zijn ideeën neerpende zowat rond 2025. Hij verwijst immers naar een gesprek met Alexandre toen die zo'n vijf of zes jaar oud moest zijn. En nu is het geen toekomstverhaal maar een soort novelle dat zich helemaal in onze tijd afspeelt. Ze kijkt naar Sérgio die in zijn wieg ligt te slapen. En ze denkt aan haar nichtje en haar neefje. Hoe zal de wereld eruit zien over één generatie? Zullen de lerende mensen zich kunnen handhaven? Of zal de alom toenemende arrogantie en ignorantie in ons maatschappelijk bestel hen de mond snoeren zoals dit ook in vroeger eeuwen al gebeurde? De familie lijkt nog steeds in de marge te staan. Greta probeert de negatieve gedachten die opkomen te verdrijven en neemt de drukproeven die voor haar liggen opnieuw op.

Einde van boek 09

Bijlagen

Bloombergschaal in 2018

Your Net Worth Number

Your number	Bottom of your bracket	How many adults in the world are in your bracket	What you can afford	Who
-2	$0.01	1.5 billion	Very little. This category includes people with negative net worth. So you're either poor—or a rich person on a bad day, with liabilities exceeding your assets.	Subsistence farmer
-1	$0.10			
0	$1			
1	$10			
2	$100			
3	$1,000	1.7 billion	Cover small emergency without borrowing	Median American renter
4	$10,000	1.3 billion	New car	Median American family headed by someone with no college education
5	$100,000	436 million	Mortgage	Alexandria Ocasio-Cortez (after a year or two on a congressional salary)
6	$1 million	40 million	Second home by the shore	Boris Johnson
7	$10 million	1.7 million	Third home wherever you want	Ginni Rometty
8	$100 million	49,000	Name on a college building	Rex Tillerson
9	$1 billion	2,700	Name on a college	Silvio Berlusconi
10	$10 billion	150	Sports team in major market	Elon Musk
11	$100 billion	2	Space travel, eradication of polio	Jeff Bezos and Bill Gates. Really, just those two.

Data: Credit Suisse Global Wealth Report 2018 for worth numbers -2 through 8. Bloomberg Billionaires Index for 9-11. Federal Reserve, Financial Samurai, Bloomberg Reporting, Bloomberg Billionaires Index.

ignorantie arrogantie						neutraal	
I -5	I -4	I -3	I -2	I -1	I 0		
	A 5	fascistisch leider	commerciële onderzoeker			aanmatigende leider	populistische leider
	A 4	sectie leider	strategische oorlogstoker	religieus inquisiteur			vluchtige populistische leider
	A 3	leider particratie	consumenten mode schepper	agressieve oorlogsroker			
	A 2	liberaal democratisch leider			sterft voor het vaderland		
	A 1	leider westerse democratie	tolerant ambientalist		kritische stemmer	kritische volger	
n	A 0	democratisch leider	transitieleider	middelmatige leider			kleurloze figuur
	A -1	consensus leider	begripvolle ambientalist		geïnformeerd stemmer	tolerant voor integratie	
	A -2	anti-macht intellectueel			actief verdediger integratie		
	A -3	intellectueel generalist	bewuste consument	paternalistische pluralist	gewetens-bezwaarde		middelmatige bemiddelaar
	A -4	ethisch onderzoeker	consensus pluralist				
	A -5	pluralist kosmopoliete ethiek	onderhandelend diplomaat		pacifist		consensus diplomaat

Raamkader 76/121 - linkerzijde

ignorantie arrogantie	neutraal						
I 0	I 1	I 2	I 3	I 4	I 5		
	A 5	populistische leider	carrièremaker	theoreticus samenzweringen	rechterarm populist	rechterarm fascistisch leider	anarchist alfa bommenlegger
	A 4	vluchtige populistische leider		cultuur aanvaller	dogmatisch religieus	dogmatische oorlogsroker	anarchist alfa populist
	A 3		samenzweerder		xenofoob nationalist	opportunist verkoper	boekverbrander
	A 2		xenofoob	nationalist	xenofoob en homofoob	omnifoob en racist	intolerante anarchist
	A 1		intolerant voor integratie			fundamen-talistische ambientalist	
n	A 0	kleurloze figuur	passieve stemmer		middelmatige volgeling		onschadelijke anarchist
	A -1		twijfelende volgeling			intolerant ambientalist	anarchist omega
	A -2			'no man' volksraadpleging			anti-macht ignorant
	A -3	middelmatige bemiddelaar		'yes man' volksraadpleging	volgeling samenzwering theorie	compulsieve consument	
	A -4					slippendrager	secte ignorant
	A -5	consensus diplomaat	geïntegreerd persoon	gelaten geïntegreerd		loopt met eender wie	dwaze universele dupe

Raamkader 76/121 - rechterzijde

Raamkader 86/121

ignorantie arrogantie						neutraal	
I -5	I -4	I -3	I -2	I -1	I 0		
	A 5	fascistische leider	commerciële onderzoeker		huurling	aanmatigende leider	populistische leider
	A 4	sectieleider	strategische oorlogstoker	religieus inquisiteur	beul		vluchtige populistische leider
	A 3	leider particratie	consumenten mode schepper	agressieve oorlogsroker			
	A 2	liberaal democratisch leider			sterft voor het vaderland		middelmatige nationalist
	A 1	leider westerse democratie	tolerant ambientalist		kritische stemmer	kritische volger	
n	A 0	democratisch leider	transitieleider	middelmatige leider			kleurloze figuur
	A -1	consensus leider	begripvolle ambientalist		geïnformeerd stemmer	tolerant voor integratie	
	A -2	anti-macht intellectueel			actief verdediger integratie		
	A -3	intellectueel generalist	bewuste consument	paternalistisch pluralist	gewetens-bezwaarde		middelmatige bemiddelaar
	A -4	ethisch onderzoeker	consensus pluralist				naïeve volgeling
	A -5	pluralist kosmopoliete ethiek	onderhandelend diplomaat		pacifist		consensus diplomaat

Raamkader 86/121 - linkerzijde

ignorantie arrogantie	neutraal						
I 0	I 1	I 2	I 3	I 4	I 5		
	A 5	populistische leider	carrièremaker	theoreticus samenzweringen	rechterarm populistisch leider	rechterarm fascistisch leider	anarchist alfa bommen legger
	A 4	vluchtige populistische leider	volgeling populistische leider	cultuur aanvaller	dogmatisch religieus	dogmatische oorlogstoker	anarchist alfa populist
	A 3		samenzweerder		xenofoob nationalist	opportunist verkoper	boekverbrander
	A 2	middelmatige nationalist	xenofoob	nationalist	xenofoob en homofoob	omnifoob en racist	intolerante anarchist
	A 1		intolerant voor integratie			fundamen-talistische ambientalist	
n	A 0	kleurloze figuur	passieve stemmer		middelmatige volgeling		onschadelijke anarchist
	A -1		twijfelende volgeling		spiritist	intolerant ambientalist	anarchist omega
	A -2			'no man' volksraadpleging			anti-macht ignorant
	A -3	middelmatige bemiddelaar		'yes man' volksraadpleging	volgeling samenzwering theorie	compulsieve consument	
	A -4	naïeve volgeling	dialogiserend religieus			slippendrager	secte ignorant
	A -5	consensus diplomaat	geïntegreerd persoon	gelaten geïntegreerd		loopt met eender wie	dwaze universele dupe

Raamkader 86/121 - rechterzijde

Interpretatie van de raamkaders

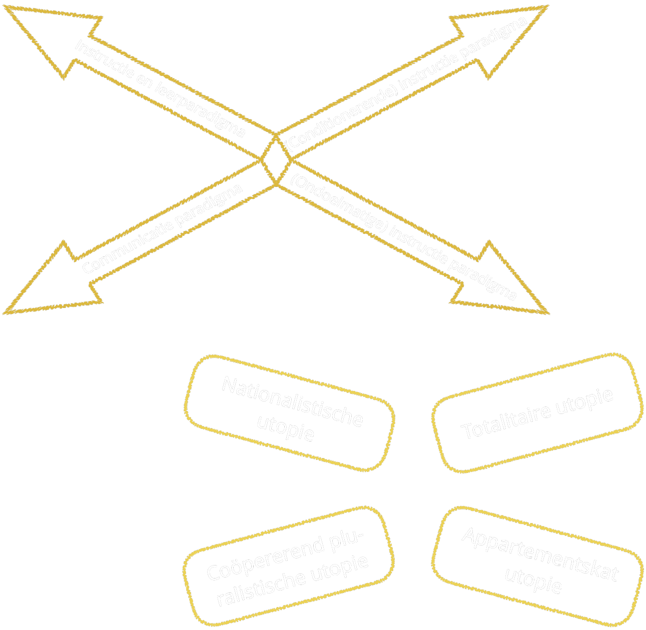

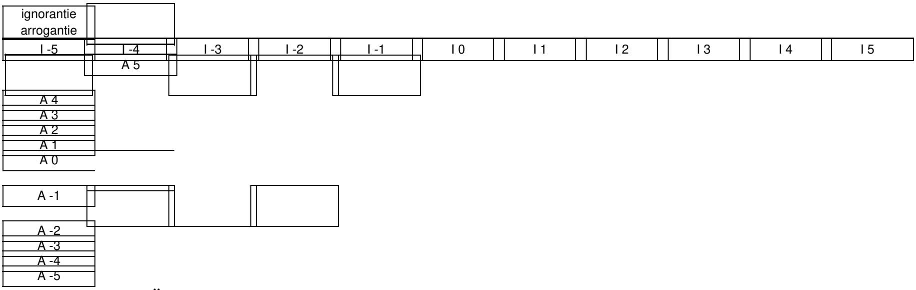

DE VIER UTOPIEËN VOLGENS CATHERINE EN JOANA DEMEESTER

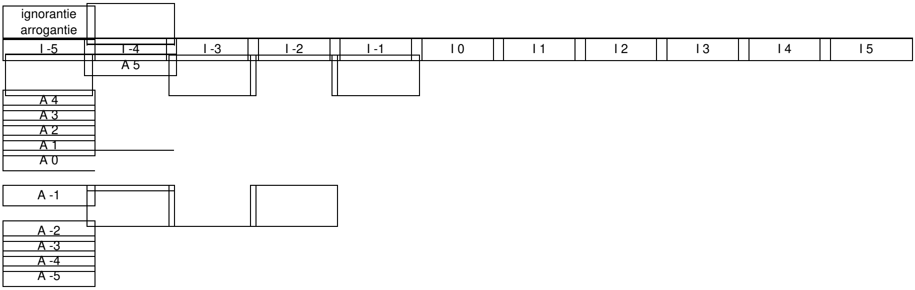

TYPE-STIMULI VOLGENS CATHERINE EN JOANA DEMEESTER

een vreemde brief

Lieve Pascal

We maken gebruik van kleine haperingen in het ruimte tijd continuum om je een saga te laten geworden van opvoeders, pedagogen en antropogogen. De saga werd voor de eerste maal gepubliceerde in 122.15 (holocene kalender), wat overeenkomt met het jaar 2215 volgens de kalender die jullie in de XXI eeuw gebruiken.
De dynastie loopt over 20 generaties, van 1630 tot 2222 in jullie jaartelling.
Toen we jouw eeuw bestudeerden bij de voorbereiding van het werk, vonden we jouw naam en je interesse in het dialogiserend leren. Dat is de reden waarom we je vriendelijk vragen de documenten, die we opsturen telkens we er de kans toe krijgen, verder te verspreiden.

Je mag gerust zijn. De hapering in het continuum zal geen enkele invloed hebben op het verleden en de toekomst van levende mensen. Er kunnen enkel documenten doorheen gestuurd worden.
In naam van de ploeg schrijvers,

Maria Liber